

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ  
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας**  
**Κατεύθυνση : Κοινωνική Θεωρία και Πολιτική Φιλοσοφία**

**ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΉ ΕΡΓΑΣΙΑ**

***Η έννοια της αλλοτρίωσης μέσα από το ζήτημα της εργασίας  
στον νεαρό Έγελο και τον νεαρό Μαρξ***

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Φαράκλας Γιώργος [Επιβλέπων Καθηγητής]

Φουρτούνης Γιώργος

Χρύσης Αλέξανδρος

Φοιτήτρια: Δούκα Μαρία Ηώς

A.M : 119M037

Αθήνα, 2022

*“...Η πόλη, με την καπνιά της και με τους θορύβους της δουλειάς, μας ακολουθούσε πολύ μακριά μέσα στους δρόμους. Ω ο άλλος κόσμος, η κατοικία η ευλογημένη από τον ουρανό και τις σκιές! Ο νότος μου θύμιζε τα θλιβερά γεγονότα της παιδικής μου ηλικίας, τις καλοκαιρινές μου απελπισίες, την φοβερή ποσότητα δύναμης και γνώσης που η τύχη απομάκρυνε πάντα από μένα.*

*Όχι ! δε θα περάσουμε το καλοκαίρι σ’ αυτή τη φιλόργυρη χώρα όπου δε θάμαστε ποτέ παρά αρραβωνιασμένα ορφανά. Θέλω αυτό το σκληραγωγημένο μπράτσο να μη σέρνει πια μία αγαπημένη εικόνα.”<sup>1</sup>*

---

1. Αρθούρος Ρεμπώ, “Οι εργάτες”, από την συλλογή “φωτισμοί”. [Ρεμπώ, “20 πεζά ποιήματα”, μετάφραση Εύα Μυλωνά, εικόνες Αντώνης Καπετζής, εκδ. Χαράλαμπος Μπούρας, τέταρτη έκδοση, Αθήνα 1984, σ. 38.]

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

|                |   |
|----------------|---|
| ΠΡΟΛΟΓΟΣ ..... | 3 |
|----------------|---|

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

#### Η έννοια της αλλοτριώσης και το φαινόμενο της εργασίας στον νεαρό Έγελο

##### **Μέρος Πρώτο : Τα κείμενα της Ιένας (1802-1806)**

|                                                                     |    |
|---------------------------------------------------------------------|----|
| α. Υποκείμενο, αντικειμενικός κόσμος και το σχήμα της υπαγωγής..... | 13 |
| β. Η άρση τηςσχάσης υποκειμένου και αντικειμενικού κόσμου.....      | 20 |
| γ. Η εμφάνιση της εργασίας: η εξωτερίκευση της συνείδησης.....      | 24 |
| δ. Ο νέος τρόπος παραγωγής και η κοινωνία των πολιτών.....          | 41 |
| ε. Οι πολλαπλές αλλοτριώσεις των εργατών.....                       | 56 |

##### **Μέρος Δεύτερο: Η ‘Φαινομενολογία του Νου’ (1807)**

|                                                                             |    |
|-----------------------------------------------------------------------------|----|
| α. Η έννοια της αλλοτριώσης στον Πρόλογο της ‘Φαινομενολογίας του Νου’ .... | 64 |
| β. Αλλοτριώση και εργασία στο σχήμα Κυριαρχίας και Υποτέλειας .....         | 70 |
| γ. Η αλλοτριώση στο κεφάλαιο της Παιδείας : η εργασία του Νου.....          | 80 |

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

#### Η έννοια της αλλοτριώσης και το ζήτημα της εργασίας στον νεαρό Μαρξ

##### **Μέρος Πρώτο : Η σημασία της κριτικής στα κείμενα του 1844**

|                                                                         |     |
|-------------------------------------------------------------------------|-----|
| α. Η κριτική της θρησκείας.....                                         | 94  |
| β. Η κριτική της γερμανικής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου..... | 100 |

##### **Μέρος Δεύτερο : Τα “Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα” του 1844**

|                                          |     |
|------------------------------------------|-----|
| α. Το ‘γίνεσθαι πράγμα’ του εργάτη.....  | 106 |
| β. Κριτική στην Οικονομική Επιστήμη..... | 111 |
| γ. Η αλλοτριωμένη εργασία.....           | 116 |
| δ. Ο άνθρωπος ως ον γένους.....          | 124 |

|                                                                            |     |
|----------------------------------------------------------------------------|-----|
| ε. Η ιδιαιτερότητα της αλλοτριωμένης εργασίας .....                        | 136 |
| στ. Η αλλοτριωμένη εργασία και οι αστικού τύπου διανθρώπινες σχέσεις ..... | 145 |
| ζ. Οι αλλοτριωμένες σχέσεις και η διαμεσολάβηση του χρήματος .....         | 166 |
| η. Η μαρξική λύση: η άρση της ατομικής ιδιοκτησίας .....                   | 175 |
| <b>ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ</b> .....                                                 | 179 |
| <b>ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ</b> .....                                                    | 188 |
| <b>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</b> .....                                                  | 189 |

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο παρόν κείμενο θα αναζητήσουμε την κίνηση και τις εκφάνσεις της έννοιας της αλλοτρίωσης στην άρρηκτη σύνδεσή της με το ζήτημα της εργασίας, όπως αυτή παρουσιάζεται στην σκέψη του νεαρού Έγκελ και του νεαρού Μαρξ. Έργα μελέτης και αναφοράς ως προς την εγελιανή σκέψη αποτελούν, “*Το Σύστημα του Ήθους και η Πρώτη Φιλοσοφία του Πνεύματος*”<sup>2</sup> (1802-1804), “*Η Φιλοσοφία του Πνεύματος*”<sup>3</sup> (1805), τα οποία αναφέρονται συνοπτικά ως *κείμενα της Ιένας*, και η “*Φαινομενολογία του Νου*”<sup>4</sup> (1807). Όσον αφορά την μαρξική σκέψη, αντικείμενο έρευνας αποτελεί η επιλογή και ανάγνωση αποσπασμάτων από τα “*Κείμενα της δεκαετίας του 1840*”<sup>5</sup>, με κεντρικό πυλώνα τα τρία τετράδια των *Παρισινών Χειρογράφων* (1844). Βασική επιδίωξη, της εν λόγω εργασίας, είναι να αναδείξουμε, πρώτα από όλα, την αλλοτρίωση ως μία πολύσημη έννοια, ως πραγματικό φαινόμενο, που η ακολουθία των στιγμών του, των εντάσεων και των πολλαπλών μεταβολών του, επηρεάζει και επηρεάζεται, κατά την καθόλα δυναμική διάδρασή του με την ανθρώπινη πραγματικότητα. Το δεύτερο σημείο που επιθυμούμε να αναδείξουμε, είναι η έννοια της εργασίας, αφενός, ως δυναμικό, δημιουργικό, εξελικτικό και συγκροτητικό στοιχείο του ανθρώπινου πράττειν και αφετέρου, ως μίας ιστορικής κατηγορίας, που το περιεχόμενό της μεταβάλλεται αναπόφευκτα από τις κοινωνικο-ιστορικές και οικονομικές συνθήκες.

Καίριας σημασίας ερωτήματα για τις αναζητήσεις μας αποτελούν, το πώς σχετίζεται και συνδέεται η έννοια της αλλοτρίωσης με την εργασία; Πώς αλληλοεπηρεάζονται και πώς αλληλοδιαμορφώνονται οι δύο έννοιες; Πώς εμφανίζονται και ποια είναι η μορφή της σχέσης τους στην γνωσιοθεωρητική σφαίρα αλλά και σε ένα πλαίσιο πολιτικής θεωρίας; Πιο συγκεκριμένα μας ενδιαφέρει η κίνηση και ο διαρκής επαναπροσδιορισμός τους, μέσα σε ένα θεωρητικό σύστημα σκέψης, αλλά και η παρουσία τους εντός της ιστορικής πραγματικότητας της αστικής κοινωνίας. Επιπροσθέτως, μέσα από την ανάγνωση των πρωτογενών έργων, των δύο στοχαστών, και την συμβολή μίας σειράς κειμένων, σημαντικών αναλυτών και σχολιαστών τους, θα αποπειραθούμε να επισημάνουμε, όσο το δυνατόν εναργέστερα, τα σημεία που καταδεικνύουν την σχέση της αλλοτρίωσης και της εργασίας ως μίας ενεργού δραστηριότητας αλλά και όσα επιβεβαιώνουν το

2. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, Edited and translated by H.S Harris and T.M Knox, State University of New York Press, Albany 1979.

3. Hegel, “*La Philosophie de l’Esprit*”, traduit par Guy Planty-Bonjour, collection « Épiméthée », PUF, Paris, 1982.

4. Έγκελς, “*Φαινομενολογία του Νου*”, Πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Γιώργος Φαράκλας, Τρίτη Έκδοση, Βιβλιοπωλείων της “ΕΣΤΙΑΣ”, Ι.Δ Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε, Αθήνα 2019.

5. Karl Marx “*1840*” *‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’*, Επιλογή-Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Επιστημονική Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, Εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2014, σ. 147.

ότι, εν τέλει, αυτές οι δύο έννοιες και ο αλληλοσυσχετισμός τους, είναι κάτι το ανθρώπινο. Είτε μιλούμε για την σφαίρα του νοείν, είτε μιλούμε για την ανθρώπινη πραγματικότητα στην υλικότητά της. Παράλληλα με τις βασικές προβληματικές, πρόκειται να συναντήσουμε έννοιες και ζητήματα κεφαλαιώδους σημασίας για την θεωρητική σκέψη, είτε ως αναπόδραστα μέρη ενός φιλοσοφικού σχήματος, είτε ως αποτελέσματα της δραστηριότητας της αλλοτρίωσης και της εργασίας μέσα στο κοινωνικό-ιστορικό γίνεσθαι. Ας περάσουμε τώρα στην παρουσίαση, σε αδρές γραμμές, των μερών και των θεματικών του κειμένου μας.

Το πρώτο κεφάλαιο αφορά την ανάγνωση των *κειμένων της Ιένας* και της *Φαινομενολογίας του Νου*, με σκοπό την εύρεση και παρατήρηση των στιγμών της αλλοτρίωσης και των μορφών της εργασίας. Στο πρώτο μέρος, παρουσιάζονται οι σημειώσεις που κρατούσε ο νεαρός Έγγελος και οι μαθητές του κατά την περίοδο της διδασκαλίας του στο πανεπιστήμιο της Ιένας, ως αποσπάσματα των διαλέξεών του. Κατατάσσονται στο πρώιμο έργο του στοχαστή, ενώ δεν δημιουργήθηκαν με σκοπό να εκδοθούν. Πρόκειται για έναν χώρο ανάπτυξης ιδεών, που σηματοδοτούν την οριστική στροφή του Έγγελου προς την θεωρησιακή φιλοσοφία και την οικοδόμηση του συστήματος του απόλυτου Ιδεαλισμού του, καθώς παρουσιάζονται έννοιες και σχήματα που θα λάβουν σημαίνουσα και συγκροτητική θέση στο μετέπειτα έργο του. Το ενδιαφέρον του Έγγελου, κατά την περίοδο σύνθεσης των εν λόγω σημειώσεων, στρέφεται προς την ερμηνεία της σχέσης του ανθρώπου με τον εξωτερικό κόσμο, με την ίδια την φυσική πραγματικότητα, μέσω του ενεργού πράττειν του, που πηγάζει από την εκδήλωση του νοείν, καθώς και στην παρατήρηση των κοινωνικών και πολιτισμικών στοιχείων που κάνουν την εμφάνισή τους από την άνοδο της νεωτερικότητας και έπειτα. Επίσης, μέσα στα κείμενα αυτά θα συναντήσουμε στοιχεία τα οποία εξάγονται από την μελέτη που διεξάγει ο νεαρός Έγγελος σε σημαντικούς οικονομολόγους της εποχής του. Το δεύτερο μέρος, επικεντρώνεται στην ανάγνωση αποσπασμάτων από την *Φαινομενολογία του Νου*, τα οποία θα δούμε αναλυτικότερα στην συνέχεια. Το έργο ολοκληρώθηκε το 1807, όσο ο Έγγελος βρίσκεται ακόμη στην Ιένα, και αποτελεί την πρώτη ολοκληρωμένη έκθεση της συστηματικής φιλοσοφίας του. Μέσα από μία πληθώρα θεμάτων, που εκτείνονται σε πολλαπλά πεδία, ο Έγγελος παρουσιάζει την θεωρητική-επιστημονική και φιλοσοφική του μέθοδο. Πολύ συνοπτικά, και χωρίς να καλύπτουμε με πληρότητα τα επίπεδα και τις θεματικές του εν λόγω κειμένου, να αναφέρουμε ότι, το έργο περιγράφει το πως ο Νους εκδηλώνεται, εμφανίζεται και εκφράζεται στον ίδιο του τον εαυτό μέσα από την εξωτερίκευση και “*την εμπειρία της συνείδησης*”<sup>6</sup> και το πως αυτή η εμπειρία

---

6. Έγγελος, “*Φαινομενολογία του Νου*”, σ. 22.

ανασυγκροτείται φαινομενολογικό τω τρόπω, ώστε ο Νους να φτάσει στο υψηλότερο επίπεδό του, την απόλυτη επίγνωση. Το ενδιαφέρον μας εδώ θα στραφεί σε ορισμένα σημεία που διαφαίνονται κάποιες από τις στιγμές των αλλοτριώσεων του Νου, της εξωτερίκευσης της συνείδησης και των εκφράσεών της κατά την συνάντηση και την δημιουργία σχέσης με την αντικειμενική ετερότητα ή με μία άλλη συνείδηση. Ακολουθώντας την πορεία εκδίπλωσης του Νου και της άρνησης των πρωταρχικών στιγμών του, θα μπορέσουμε να εξάγουμε κάποια στοιχεία για την σημασία της εργασίας είτε ως πρακτικής δραστηριότητας, είτε ως νοητικής ενέργειας, στην διαλεκτική σχέση της με την εξωτερικευμένη συνείδηση, κατά την διαμόρφωση και εν τέλει την εξέλιξή της. Η αλλοτρίωση στα κείμενα αυτά αποτυπώνεται με δύο όρους που δηλώνουν κάθε φορά το περιεχόμενο και τον ρόλο της μέσα στα σχήματα που σκιαγραφούνται. Ο πρώτος όρος, αφορά την *Entäußerung*, την αλλοτρίωση ως μία εξωτερίκευση, ως μία έκφραση και εκδίπλωση, προς την εξωτερικότητα-ετερότητα και εντός της. Ο δεύτερος όρος, αφορά την *Entfremdung*, την αλλοτρίωση ως μία αποξένωση, που επισημαίνει πως κάτι γίνεται ξένο από την πρωταρχικότητα του εαυτού του. Τους τρόπους με τους οποίους κάθε φορά η αλλοτρίωση λαμβάνει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο θα τους δούμε μέσα στις θεματικές της παρούσας εργασίας.

Το πρώτο μέρος, που παρουσιάζονται τα κείμενα της *Ιένας*, ξεκινά με δύο εισαγωγικές ενότητες. Αρχικά περιγράφεται η σχέση του ανθρώπου με την φυσική πραγματικότητα που τον περιβάλλει. Ο άνθρωπος παρουσιάζεται ως *εποπτεία* και η φύση ως η ανεξάρτητη από αυτήν *έννοια*, ενώ η σχέση τους χαρακτηρίζεται από την απόλυτη αμεσότητα και περικλείεται σε ένα σχήμα *υπαγωγής*, το οποίο περιγράφεται, με όσο το δυνατόν αναλυτικότερο τρόπο, εντός του κειμένου. Όσο η φύση διατηρεί την ανεξαρτησία της (δηλαδή, τον αέναο κύκλο ακμής, φθοράς και αναγέννησης της), τόσο ο άνθρωπος βρίσκεται στην πλευρά της εξάρτησης, καθώς παραμένει προσκολλημένος στην αμεσότητα της ανάγκης του, την οποία μπορεί να καλύψει μόνο με όσα ήδη υπάρχουν στην εξωτερική πραγματικότητα. Το σχήμα υπαγωγής δηλώνει μία πρώτη σχέση υποκειμενικότητας-αντικειμενικότητας, που η θέση του κάθε όρου ορίζεται μόνο από το αν υπάγει το απολύτως έτερό του ή αν υπάγεται σε αυτό, κάτι που μας δείχνει ότι δεν υπάρχει καμία ουσιαστική σύνδεση μεταξύ τους.

Εν συνεχεία, θα προσπαθήσουμε να δούμε το πως μπορεί να αρθεί αυτό το σχήμασχάσης υποκειμένου-αντικειμένου, ώστε να επιτευχθεί μία αρχική διείσδυση του κάθε όρου στον άλλον. Εκεί θα συναντήσουμε του τρόπους με τους οποίους μπορεί να αποτυπωθεί η πραγματικότητα στο νοεόν και να διατηρηθεί σε αυτό, έτσι ώστε να κατανοήσουμε τις πρώτες στιγμές της συνείδησης.

Μετά το πέρας των δύο αναγκαιών, για την κατανόηση μας, σταδίων, θα περάσουμε στις τρεις επόμενες ενότητες που πραγματεύονται το κεντρικό μας θέμα. Πρώτα από όλα θα παρακολουθήσουμε την έναρξη εξωτερίκευσης της συνείδησης και την εμφάνιση του φαινομένου της εργασίας, εξηγώντας ταυτοχρόνως την κίνηση και τον ρόλο της έννοιας της αλλοτρίωσης. Βασικό μας μέλημα είναι να περιγράψουμε την γεφύρωση της αντίθεσης μεταξύ υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας μέσα από μία ενεργό διαδικασία, η οποία συγκροτείται από την αλλοτρίωση της συνείδησης και το φαινόμενο της εργασίας. Τα ερωτήματα, που θα κλιθούμε να απαντήσουμε εδώ, είναι, το πώς καθορίζεται η εργασία ως ενέργεια και διαμορφωτική διαδικασία, ποια η σημασία της ως διαμεσολάβησης και πώς εν τέλει μέσα από αυτήν την κίνηση αναπτύσσεται η ίδια η συνείδηση. Ο συλλογισμός μας πρόκειται να οδηγηθεί στην ανάδειξη της σημαντικότητας των διαμεσολαβήσεων και ιδίως ενός καίριας σημασίας διαμεσολαβητικού όρου, του εργαλείου. Πως επιτυγχάνεται η άρση της αμεσότητας με τον αντικειμενικό κόσμο; Πως θεματοποιείται η εργασία ως ενεργός δραστηριότητα; Εν τέλει, πως η αλλοτρίωση οδεύει προς την αντικειμενοποίηση (εξαντικειμενίκευση) και ποιο περιεχόμενο λαμβάνει εκεί; Κατά την διερεύνηση αυτών των προβληματισμών θα μας επιτραπεί να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται μία κεφαλαιώδους σημασίας εγελιανή κατηγορία, η ενεργός πραγματικότητα. Σε αυτά τα κείμενα εξέτασης, θα δούμε τον σχηματισμό της ενεργού πραγματικότητας και πέρα από την ενέργεια της εργασίας ενός μεμονωμένου δρώντος, δηλαδή, μέσα από την καθολίκευσή της, ως δραστηριότητας εντός της ανθρώπινης κοινότητας. Στο σύνολο των θεματικών που μόλις αναφέραμε η εργασία και η αλλοτρίωση, μας παρουσιάζονται στην θετική τους μορφή.

Ολοκληρώνοντας το πρώτο μέρος, και έχοντας θέσει τις βάσεις του αλληλοσυσχετισμού αλλοτρίωσης και εργασίας, θα περάσουμε σε δύο ενότητες που μας παρουσιάζουν μία ενδιαφέρουσα πλευρά της πρώιμης εγελιανής σκέψης, η οποία βρίσκεται σε ένα πλαίσιο πολιτικής θεωρίας, ενώ διατηρεί στοιχεία της θεωρησιακής σκέψης του, όπως την αλλοτρίωση αλλά και την κίνηση ανάπτυξης της συνείδησης, συνδέοντάς τα με το κοινωνικό γίνεσθαι. Κεντρικός πυλώνας της αναζήτησής μας αποτελεί η έκθεση του φαινομένου της εργασίας στην αστική κοινωνία. Ο Έγκελς αρθρώνει την σκέψη του μέσα σε μία πραγματικά μεταβατική περίοδο, κατά την οποία, αναδύονται νέες οικονομικές κατηγορίες και ένας νέος τρόπος παραγωγής, η μαζική εμπορευματική παραγωγή. Θα προσπαθήσουμε να αποδώσουμε και να κατανοήσουμε, με όσο πιο σαφή τρόπο, την κριτική που ασκείται μέσα στα κείμενα της Ιένας, σχετικά με το περιεχόμενο και



την μορφή που λαμβάνει η εργασία, αλλά και στα μέσα με τα οποία αυτή εκτελείται. Πιο συγκεκριμένα θα συναντήσουμε το ζήτημα της εμφάνισης της μηχανής, τον επαναπροσδιορισμό της εργασίας ως μηχανικής και την συγκρότησή της μέσα από το σύστημα του απόλυτου καταμερισμού. Ύστερα από την επεξεργασία των πρώτων αυτών στοιχείων, θα περάσουμε στο ζήτημα της διαμόρφωσης των αναγκών κατά την άρρηκτη σύνδεσή του με την εργασία μαζικής παραγωγής και παράλληλα θα ασχοληθούμε με την παρουσία της έννοια της αφαίρεσης και την ανάπτυξή της στους τομείς της αστικής ζωής.

Πώς εμφανίζεται η αλλοτρίωση και ποια είναι η σχέση της με την τροπή του ζητήματος της εργασίας; Πώς διαμορφώνεται το υποκείμενο της εργασίας και ποια η σχέση του με τα μέσα της μαζικής παραγωγής; Μέσα από αυτά τα ερωτήματα θα μας επιτραπεί να διακρίνουμε την φιγούρα του εργάτη, όπως περιγράφεται και εξηγείται μέσα από την επίδραση της αλλοτρίωσης. Η σημασία της έννοιας της αλλοτρίωσης σιγά σιγά αλλάζει και ενώ γίνεται χρήση των ίδιων ακριβώς όρων, με τις προηγούμενες θεματικές ενότητες, ως εξωτερίκευση και ως αποξένωση, πλέον θα γίνει εμφανής η αρνητική πλευρά της, ιδίως υπό την μορφή της αποξένωσης. Ταυτοχρόνως, και δεδομένης της διαλεκτικής της σχέσης με την αλλοτρίωση, η εργασία μετατρέπεται και αυτή σε αρνητικό φαινόμενο, σε αλλοτριωμένη εργασία, ως αποτέλεσμα της ίδιας της πρακτικής δραστηριότητας των ανθρώπων. Θα παρατηρήσουμε έναν κόσμο, στον οποίο, η εκτεταμένη παρουσία νέων διαμεσολαβητικών όρων (μηχανή, αξία, τιμή, χρήμα) καταλήγει να δημιουργεί μία συνολική παθογένεια, επηρεάζοντας, την ίδια στιγμή, και τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων που χαρακτηρίζονται, κατά κύριο λόγο, ως σχέσεις ανταλλαγής. Στο σημείο αυτό ο Έγγελος κατανοεί και επισημαίνει την ανάπτυξη διαρκών αντιφάσεων μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι και αναγνωρίζει τον ταξικό διαχωρισμό, ιδίως μεταξύ πλούσιων και φτωχών. Προχωρούμε κατ'αυτόν τον τρόπο στην τελευταία θεματική του πρώτου μέρους όπου επικεντρώνεται στα κύρια πρόσωπα του νέου τύπου εργασίας, τους εργάτες. Αφού αναφερθούν τα βασικά χαρακτηριστικά των συνθηκών διαβίωσης των εργατών, θα μπορέσουμε να στραφούμε στο ζήτημα των διαρκών απωλειών που επεκτείνονται σε κάθε πτυχή του ανθρώπινου βίου. Τέλος, θα μπορέσουμε να προσδιορίσουμε το περιεχόμενο και τα χαρακτηριστικά της εργασίας ως αφηρημένου πράττειν και της αλλοτρίωσης ως απώλειας και ως αποξένωσης.

Το δεύτερο μέρος, που αφορά την *Φαινομενολογία του Νου*, χωρίζεται σε τρεις θεματικές ενότητες. Στην πρώτη ενότητα, αντλούνται στοιχεία από τον *Πρόλογο*<sup>7</sup> της *Φαινομενολογίας*, όπου

---

7. Έγγελος, "*Φαινομενολογία του Νου*", σ. 29-100.

θα παρατηρήσουμε σε αδρές γραμμές, την εκδήλωση (*Äußerung*) του νου και την αλλοτρίωση (*Entäußerung*) ως αναπόσπαστη και συγκροτητική στιγμή του. Ποια είναι η σχέση του υποκειμένου με την ετερότητα; Ποια είναι η πορεία του νου προς το *γίνεσθαι άλλο* του; Εν τέλει πώς επιτυγχάνεται η κίνηση της μετάβασης και αλλαγή του εαυτού από την πρωταρχική του ταυτότητα; Με την επεξεργασία των συγκεκριμένων ερωτημάτων θα μας επιτραπεί να αναγνωρίσουμε την σημασία των διαμεσολαβήσεων στην πορεία για την άρση τηςσχάσης με την ετερότητα. Κατ'αυτόν τον τρόπο θα μπορέσουμε να περιγράψουμε στοιχεία της έκφρασης του νου, υπό το πρίσμα αναίρεσης της ήδη υπάρχουσας ετερότητας, με αποτέλεσμα την δημιουργία, αφενός της ενεργού πραγματικότητας και αφετέρου της γνώσης. Η αλλοτρίωση ως εξωτερίκευση της συνείδησης-του νοείν και ως αποξένωσης του νου, παρουσιάζεται με μία θετική χροιά. Στην δεύτερη ενότητα, θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στο σχήμα Κυριαρχίας και Υποτέλειας<sup>8</sup> και θα επικεντρωθούμε στον ενεργό ρόλο που λαμβάνει η αλλοτρίωση και η εργασία μέσα σε αυτό. Πρόκειται να αναφέρουμε κάποια εισαγωγικά στοιχεία σχετικά με το ζήτημα της επιθυμίας για αναγνώριση. Ύστερα θα δούμε την σχέση που επιδιώκει η συνείδηση με την ετερότητα, η οποία αυτή την φορά δεν είναι η εξωτερική πραγματικότητα αλλά μία άλλη συνείδηση. Σε αυτήν την κίνηση διεξάγεται και ο αγώνας για αναγνώριση κατά τον οποίο η μία συνείδηση εμφανίζεται στην άλλη. Η έκβαση του αγώνα, θα μας αποκαλύψει τον καθορισμό των συνειδήσεων ως δύο πόλων μία σχέσης, ο ένας όρος είναι ο κύριος και ο άλλος ο δούλος. Μέσα από τα χαρακτηριστικά και την δυναμική της εν λόγω σχέσης θα προσπαθήσουμε να δείξουμε την επίδραση της αλλοτρίωσης στον κάθε έναν από τους όρους και να επισημάνουμε την σημασία της εργασίας που αναπτύσσεται στον πόλο της δουλικής συνείδησης. Ποια η σημασία ανάπτυξης ενεργού πράττειν από την πλευρά του δούλου; Με ποιόν τρόπο θέτει αντικείμενα στην εξωτερικότητα και ποια τα χαρακτηριστικά τους ύστερα από την διαδικασία μορφοποίησης; Η διερεύνηση των προβληματισμών αυτών θα μας αποκαλύψει το πώς μπορεί η σχέση κυρίου και δούλου να μην παραμείνει σταθερά παγιωμένη, και το πώς η δουλική συνείδηση μέσα από την εκδήλωση και ανάπτυξή της, ως ενεργό πράττειν, μπορεί να άρει το σχήμα από την πρωταρχική του κατάσταση, επιβεβαιώνοντας την δημιουργική και εξελικτική πλευρά της αλλοτρίωσης. Η τρίτη ενότητα, αφορά τις πρώτες σελίδες του κεφαλαίου για την *Παιδεία*<sup>9</sup> (*Bildung*), το οποίο, αποτυπώνει την αλλοτρίωση στην κοινωνικό-ιστορική της διάσταση. Θα ακολουθήσουμε την εξέλιξη του νου εντός των διαφορετικών πλαισίων, στις στιγμές της δυτικής ιστορίας. Τα πλαίσια αυτά εκφράζονται ως κόσμοι. Πιο

8. Έγελος, “Φαινομενολογία του Νου”, “Α. Αυθύποσταση και μη της αυτοσυνειδησίας· Κυριαρχία και Υποτέλεια”, σ.187-199.

9. Έγελος, “Φαινομενολογία του Νου”, “Β. Ο αποξενωμένος από τον εαυτό του Νους”, σ. 443-543.

συγκεκριμένα περιγράφονται, ο κόσμος του ήθους, ο κόσμος του Δικαίου και τέλος ο κόσμος του διαφωτισμού, δηλαδή, ο κόσμος της Παιδείας (“*η επικράτεια της ενεργού πραγματικότητας*”<sup>10</sup>). Η αλλοτρίωση σε αυτήν την θεματική εμφανίζεται αφενός στην αρνητική και αφετέρου στην θετική της πλευρά, ενώ το φαινόμενο της εργασίας λαμβάνει το περιεχόμενο του ως δραστηριότητα του νοείν, ως *η εργασία του νου*. Την αρνητική πλευρά της αλλοτρίωσης θα την συναντήσουμε κατά κύριο λόγο στον κόσμο του ήθους, όπου τα υποκείμενα αδυνατούν να αναγνωρίσουν τον εαυτό του και τα αποτελέσματά τους, παραμένοντας προσκολλημένα στην υποταγή ηθικών κανόνων που τα υπερβαίνουν. Η θετική πλευρά της αλλοτρίωσης εμφανίζεται εξελικτικά, καθώς σε κάθε επόμενο κόσμο το περιεχόμενό της τείνει όλο και περισσότερο την απολύτως θετική της έκφανση. Το αποκορύφωμα βρίσκεται στην σύνδεσή της με την Παιδεία, εκεί όπου επιβεβαιώνεται η ρήξη με την απόλυτη αμεσότητα. Ποια είναι η κίνηση της αλλοτρίωσης στον κόσμο της Παιδείας; Τι είναι η εργασία του νου; Πώς επιτυγχάνεται η διάπλαση-αυτοδιαμόρφωσή του; Είναι μερικά από τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν σε αυτό το μέρος του κειμένου.

Το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας αφορά την ανάγνωση και διερεύνηση των κειμένων του νεαρού Μαρξ κατά την δεκαετία του 1840. Το ενδιαφέρον μας εδώ θα στραφεί στο φαινόμενο της αλλοτρίωσης και στο ζήτημα εργασίας, όπως εμφανίζονται στην μαρξική σκέψη, μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτικής θεωρίας και κριτικής της νεοσύστατης αστικής κοινωνίας και της ανόδου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το παρόν κεφάλαιο χωρίζεται σε δύο μέρη, μέσα από τα οποία θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την σημασία της κριτικής που ασκεί ο Μαρξ σε ένα ευρύ φάσμα κατηγοριών της αστικής κοινωνίας. Η έννοια της αλλοτρίωσης, στο σύνολο των επιλεγμένων αποσπασμάτων που θα εξετάσουμε, λαμβάνει αρνητική χροιά και δηλώνει μία διευρυνόμενη ανισορροπία και παθογένεια σε ολόκληρη την αστική κοινωνία. Οι όροι που εκφράζουν την αλλοτρίωση παραμένουν οι ίδιοι με την εγγελιανή σκέψη. Ωστόσο υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση ως προς το περιεχόμενό τους. Αφενός η *Entfremdung* που δηλώνει την αποξένωση χωρίς κανένα θετικό πρόσημο και αφετέρου η *Entäußerung* που δηλώνει την απώλεια της έκφρασης κάθε ανθρώπινης δυνατότητας. Το ζήτημα της εργασίας, αποτελεί κεντρικό πυλώνα της μαρξικής κριτικής, έτσι όπως αυτό διαστρεβλώνεται στον αστικό τύπο παραγωγής. Με αυτό τον τρόπο θα το αντιμετωπίσουμε στο μεγαλύτερο μέρος της εργασίας μας, πλην όμως μίας στιγμής που θα μας παρουσιαστεί η εργασία στην πραγματική της μορφή.

---

10. Έγγελος, “*Φαινομενολογία του Νου*”, σ. 447.

Το πρώτο μέρος περιέχει δύο εισαγωγικές θεματικές ενότητες που θα μας βοηθήσουν να μπούμε στην σκέψη και τους προβληματισμούς του νεαρού Μαρξ. Το κείμενο το οποίο εξετάζεται είναι η *Εισαγωγή*<sup>11</sup> της “*Κριτικής της εγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του Δικαίου*”. Ο Μαρξ βασίζεται στο γερμανικό παράδειγμα, στο οποίο, παρατηρεί συμπτυκνωμένα αρκετά προβληματικά στοιχεία. Αυτό συμβαίνει, διότι, η Γερμανία βρίσκεται στο μεταίχμιο<sup>12</sup> του φεουδαλικού και του αστικού τύπου κοινωνίας και δεν έχει αναπτύξει ακόμη ολοκληρωμένα την κεφαλαιοκρατική κοινωνία με την βαριά βιομηχανία της, όπως η Γαλλία (όπου διαμένει ο Μαρξ) ή η Αγγλία. Στην πρώτη θεματική, γίνεται λόγος για το ζήτημα κριτικής της θρησκείας και αναδεικνύεται η σημαντικότητα και ο δυναμικός ρόλο της κριτικής στο σύνολό της. Πώς μπορεί να γίνει το πέρασμα της κοινωνίας από την πίστη στην υπερβατικότητα στην κατανόηση της υλικότητας; Γιατί η κριτική της θρησκείας είναι κάτι το αναπόδραστο; Από την απάντηση των δύο βασικών ερωτημάτων, θα μπορέσουμε να παρατηρήσουμε, πρώτον, τα χαρακτηριστικά του αλλοτριωμένου-αποξενωμένου ανθρώπου, δεύτερον, τα στοιχεία που επιβεβαιώνουν το χαρακτηρισμό του κόσμου της θρησκείας, από τον Μαρξ, ως ανεστραμμένου κόσμου και τρίτον, την αναγκαιότητα να επικεντρωθούμε στον ίδιο τον άνθρωπο και το ενθάδε, ώστε να επαναπροσδιοριστεί η σχέση του με τον ίδιο τον κόσμο. Στην δεύτερη θεματική ενότητα, θα περάσουμε από την κριτική της θρησκείας στην κριτική του κράτους. Εδώ θα συναντήσουμε την κριτική, που ασκεί ο νεαρός Μαρξ, στην γερμανική πραγματικότητα, που συνοψίζεται στο ότι πρόκειται για έναν κοινωνικό σχηματισμό που παραμένει εγκλωβισμένος στην επιρροή της εγελιανής θεωρησιακής φιλοσοφίας. Πως διαμορφώνεται η στρεβλή εννόηση του κράτους; Πώς μπορεί αυτή να προέρχεται από ένα θεωρητικό σύστημα σκέψης; Επί της ουσίας θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε το πώς αναδεικνύεται η επιτακτικότητα της πράξης έναντι της μονομερούς θεωρητικής σκέψης σύμφωνα με τον νεαρό στοχαστή. Κάτι τέτοιο θα μας δείξει την αναγκαιότητα μίας σχέσης και σύνδεσης θεωρίας και πράξης και όχι την άμεση κατάργηση της θεωρίας. Πώς η θεωρία μπορεί να θέσει τα θεμέλια της πράξης; Ποια η σημασία μίας ριζοσπαστικής θεωρίας συνδεδεμένης με την πράξη και πως αυτή συμβάλει στην στροφή προς την κατανόηση των συνθηκών στην υλικότητά τους; Η διερεύνηση των εν λόγω ερωτημάτων πρόκειται να μας οδηγήσει στο ζήτημα της χειραφέτησης

11. Karl Marx “1840” ‘*κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία*’, σ. 147-159.

12. Σύμφωνα με το βιβλίο αναφοράς μας [ό.π : σ.147, σχόλιο 1.] : “*το κείμενο γράφτηκε [...] από τα τέλη του 1843 μέχρι τον Ιανουάριο του 1844*” . Η Γερμανία, την περίοδο που γράφει ο νεαρός Μαρξ, βρίσκεται ακόμη διαχωρισμένη υπό την άμεση επιρροή της Πρωσίας και των ισχυρών δυναστειών της. Μόλις τέσσερα χρόνια αργότερα το 1848 θα ξεκινήσουν σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως η συνέλευση της Φρανκφούρτης (Μάρτιος 1848), με σκοπό την ενοποίηση της Γερμανίας, η οποία θα ολοκληρωθεί το 1871.

των κατεξοχήν αλλοτριωμένων και καταπιεσμένων και στον τρόπο με τον οποίο αυτό θεμελιώνεται μέσα από την δυναμική σχέση φιλοσοφίας και πρακτικής.

Το δεύτερο μέρος, αφορά την ανάγνωση των τριών τετραδίων των *Παρισινών Χειρογράφων* (1844). Το περιεχόμενο των σημειώσεων, που θα εξετάσουμε, επικεντρώνεται στην μελέτη, στον σχολιασμό και στην κριτική του νεαρού Μαρξ επάνω στα κείμενα πολιτικής οικονομίας της εποχής του. Πρόκειται για μία επεξεργασία ιδεών, *κατά την χρονική περίοδο που εκτείνεται από τα τέλη του 1843 έως τον Ιανουάριο του 1845*<sup>13</sup>, όπου ο Μαρξ βρίσκεται στο Παρίσι. Τα τετράδια σημειώσεων αυτών δεν εκδόθηκαν ποτέ από τον ίδιο. Μέσα σε αυτά, ο αναγνώστης θα συναντήσει παραθέματα Άγγλων και Γάλλων οικονομολόγων ως εναρκτήρια ερευνητική βάση, αλλά και ως πεδίο κριτικής της πολιτικής οικονομίας ως επιστήμης η οποία αποτελεί έναν διάυλο έκφρασης της αστικής πραγματικότητας. Η έννοια της αλλοτρίωσης είναι βασικός πυλώνας αυτής της κριτικής, πρώτον όσον αφορά την αλλοτρίωση των εργατών, της καταπιεσμένης αυτής τάξης, και δεύτερον την άρρηκτη σύνδεση της έννοιας με τον αστικό τρόπο παραγωγής και το ανθρώπινο πράττειν. Αυτό σημαίνει πως μέσα στις ποικίλες εκφάνσεις της αλλοτρίωσης θα μπορέσουμε να την αναγνωρίσουμε τους ανθρώπους που απαρτίζουν το προλεταριάτο, οι οποίοι χάνουν τον εαυτό τους, απανθρωποποιούνται, αποξενώνονται και αλλάζουν τις σχέσεις τους μέσα από τα βιώματα της βιομηχανικής παραγωγής. Ταυτοχρόνως η αλλοτρίωση διαπερνά την σχέση των εργατών με τα προϊόντα της εργασίας τους, τα βιομηχανικά πλέον προϊόντα, ενώ τίθεται το ζήτημα ως προς το κατά πόσο αυτά παραμένουν δικά τους ή χάνονται σε έναν κόσμο ξένων πραγμάτων. Θα μπορέσουμε έτσι να ανακαλύψουμε δύο όψεις της αλλοτρίωσης που καθορίζουν και συγκροτούν την σχέση των αλλοτριωμένων ανθρώπων με τον κόσμο που τους περιβάλλει. Μέσα από αυτές τις πτυχές, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την κατανόηση του Μαρξ για την αλλοτρίωση ως κάτι που αφορά τα υποκείμενα αλλά και την αντικειμενικότητα που τα περιβάλλει, έτσι ώστε, να παράγεται μία συγκεκριμένη πραγματικότητα εντός της αστικής κοινωνίας. Ποια είναι η μορφή και τα χαρακτηριστικά του αστικού τύπου εργασίας; Με ποιόν τρόπο η ίδια η μορφή εργασίας επηρεάζει το σύνολο της ζωής των εργατών; Πώς διαφαίνεται η αλλοτρίωση στο εσωτερικό της εργασίας και στην σχέση του εργάτη με τα αντικείμενα που παράγει; Τι σημαίνει το *γίνεσθαι πράγμα* του εργάτη; Εν τέλει, πώς η αλλοτρίωση ξεπερνά το εσωτερικό της παραγωγής και πώς παρουσιάζεται ως κοινωνικό φαινόμενο; Τα ερωτήματα αυτά θα μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε την παθογένεια που παράγεται εντός του αστικού τρόπου παραγωγής. Ακολουθώντας στην σκέψη

---

13. *Ο.π.* : σ. 205.

του νεαρού Μαρξ θα στρέψουμε το βλέμμα μας στους εργάτες, που φέρουν των σύνολο αυτής της παθογένειας, παράγοντας και βιώνοντας μία ζωή διαρκούς απώλειας. Μέσα από το είδος και το περιεχόμενο κάθε απώλειας θα μας επιτραπεί να αναγνωρίσουμε στον νέο τρόπο παραγωγής ως αλλοτριωμένης εργασίας, να περιγράψουμε τα ιδιαίτερα στοιχεία της και συνεπώς να επιβεβαιώσουμε την αλλοτρίωση ως αποξένωση (*Entfremdung*) από κάθε στοιχείο της ανθρώπινης ζωής. Όσον αφορά την αλλοτρίωση ως απώλεια έκφρασης (*Entäußerung*), θα θέσουμε τις βάσεις μας με την παρεμβολή μίας θεματικής ενότητας που αφορά την παρουσίαση του ανθρώπου ως φυσικού, αντικειμενικού όντος (ον γένους) έτσι όπως αποτυπώνεται στο *Τρίτο Χειρόγραφο*. Εκεί θα μπορέσουμε να δούμε την πραγματική δυναμική του ανθρώπου και να κατανοήσουμε την περιστολή της δυναμικής αυτής μέσα στην αστική κοινωνία. Κατ'αυτόν τον τρόπο θα εξηγήσουμε γιατί η αστικού τύπου εργασία, είναι η διαστρέβλωση της εργασίας και η αλλοτρίωση είναι η απώλεια έκφρασης της πληθώρας των ανθρώπινων καθορισμών. Εν συνεχεία, θα περάσουμε στην κορύφωση της αλλοτρίωσης, αναζητώντας το πώς διαμορφώνονται οι αστικού τύπου διανθρώπινες σχέσεις και πως αυτές επηρεάζονται από τον τρόπο παραγωγής, τις σχέσεις εργασίας και ατομικής ιδιοκτησίας αλλά και από την εμφάνιση πολλαπλών διαμεσολαβήσεων, με κυρίαρχη την διαμεσολάβηση του χρήματος. Ολοκληρώνοντας το δεύτερο κεφάλαιο, θα παρουσιάσουμε, σε αδρές γραμμές, τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να αρθεί η αλλοτρίωση.

Τέλος, θα προσπαθήσουμε να επισημάνουμε τα στοιχεία σύγκλισης και απόκλισης που συναντήσαμε στην σκέψη των δύο στοχαστών, σχετικά με το φαινόμενο της αλλοτρίωσης και το ζήτημα της εργασίας. Βασικό μας μέλημα είναι να κατανοήσουμε το αν υπάρχει επί της ουσίας ένας κοινός τόπος μεταξύ του κατεξοχήν ιδεαλιστή και του κατεξοχήν υλιστή στοχαστή και από που πηγάζει. Πρόκειται εν τέλει μόνο για δύο συστήματα σκέψης ή για την αποτύπωση και κριτική της συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας, η οποία, ανεξάρτητα από την αλλαγή πεδίου σκέψης, εμφανίζει προβληματικά στοιχεία ήδη από την γένεση της; Μέσα από τις θέσεις που δημιουργούν απόσταση ανάμεσα στις δύο θεωρίες, θα επιδιώξουμε να εξάγουμε αυτό το στοιχείο το οποίο παραμένει σταθερό ώστε να αναδείξουμε την σημασία και την δυναμική του.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

### *Η έννοια της αλλοτρίωσης και το φαινόμενο της εργασίας στον νεαρό Έγελο*

#### **Μέρος Πρώτο: Τα κείμενα της Ιένας (1802-1806)**

##### *α. Υποκείμενο, αντικειμενικός κόσμος και το σχήμα της υπαγωγής*

Σε ένα αρχικό στάδιο παρατηρούμε το ενδιαφέρον που υπάρχει για την σχέση του ανθρώπου με την φυσική πραγματικότητα και πώς αυτή σχετίζεται με την ανάπτυξη της ανθρώπινης συνείδησης. Το βασικό στοιχείο αυτής της πρώιμης σχέσης “*αφορά τις πρωτόγονες φυσικές ανάγκες ενός ανθρώπινου οργανισμού*”<sup>14</sup> όπου η επιθυμία και η ικανοποίηση αυτών αποτελούν τις κύριες δυνάμεις ενέργειάς του. Παρακινούμενος απόλυτα από τις άμεσες παρορμητικές εκδηλώσεις, τις τάσεις ή τις ροπές του, διατηρείται στην ζωή μέσα σε μία τροχιά μεταβολισμού η οποία ακόμη δεν θα μπορούσαμε να πούμε πως συμβαδίζει με κάποια συνειδητή-βουλητική διαδικασία. Αυτό μας δείχνει ότι υπάρχει μία αμεσότητα στην ύπαρξη που κινείται εντός του φυσικού κόσμου, ο οποίος στέκεται γύρω και έξω της ως έχει, δηλαδή, δεν θα μπορούσαμε ακόμη να διακρίνουμε μία σχέση μεταξύ του υποκειμένου και της φύσης που το περιβάλλει σε ένα διαφορετικό επίπεδο από αυτό της ζωώδους κατάστασης. Η σχέση με τον αντικειμενικό κόσμο είναι σύντομη και απλή, το υποκείμενο επιθυμεί ενστικτωδώς ένα φυσικό αντικείμενο επιβίωσης, το αποκτά και το καταναλώνει ώσπου αυτό απλώς εξαφανίζεται. Κάθε φορά που σε αυτό το στάδιο της παρόρμησης το υποκείμενο επιθυμεί ένα αντικείμενο που υπάρχει εμπρός του στην φυσική του μορφή, συμβαίνει πάντα η ίδια διαδικασία, με σκοπό την *στιγμιαία ικανοποίηση* της άμεσης και ολικής κατανάλωσης, δηλαδή, της εξαφάνισης του αντικειμένου. Κατ’αυτόν τον τρόπο διαμορφώνονται δύο επιμέρους έννοιες-στοιχεία, πρώτον “*η «εποπτεία» (Anschauung) που αναφέρεται στη συγκεκριμένη πλευρά, το συνειδητό μόνο άτομο με τα θέλω του, τις ικανότητές του και τις ικανοποιήσεις του*” και δεύτερον “*η «έννοια» (Begriff) που αναφέρεται στο σύστημα της Φύσης ως την καθολική συστοιχία δυνατοτήτων και αναγκών*”<sup>15</sup>. Το υποκείμενο και το αντικείμενο “*είναι λογικά συνδεδεμένα με τη διαδικασία της «υπαγωγής»*”<sup>16</sup>, μία δυναμική ιεραρχικού τύπου σειρά

14. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 11.

15. Ο.π : σ. 21.

16. Ο.π : σ. 21.

ενεργειών η οποία σε ένα πρώτο επίπεδο δεν οδηγεί σε ζύμωση των στοιχείων. Πρόκειται δηλαδή για ένα σχήμα κίνησης όπου, την μία στιγμή *το αντικείμενο υπάγει το υποκείμενο και την άλλη το υποκείμενο υπάγει το αντικείμενο*, κάτι που σημαίνει κατά την ανάλυση των θέσεων πως “*αυτό που υποκαθιστά/υπάγει είναι πάντα, εκείνη τη στιγμή, το καθολικό, και αυτό που υπάγεται είναι το συγκεκριμένο*”<sup>17</sup>, δημιουργώντας έτσι μία ακόμη επιμέρους κατηγοριοποίηση που στο νοητό σχήμα της υπαγωγής μπορούμε να το περιγράψουμε ως το άνω μέρος (που υπάγει) το καθολικό, και το κάτω μέρος (που υπάγεται) το συγκεκριμένο. Εντός της σχέσης αυτής υπάρχει αμεσότητα αλλά όχι σύνδεση και “*εφόσον είναι σχέση, σχετική ενότητα, δεν ταυτίζεται απολύτως με την απόλυτη ενότητα*”<sup>18</sup>, δηλαδή, η επαφή με το αντικείμενο είναι *άμεση (unmittelbar)*, στιγμιαία και μεμονωμένη έτσι ώστε το ένα υπάγεται στο άλλο, “*η εποπτεία στη έννοια και ύστερα η έννοια στην εποπτεία*”<sup>19</sup>. Αυτή η συνεχής αλλαγή θέσης στο σχήμα υπαγωγής συνεχίζει αδιάκοπα, στο χώρο που από την μία πλευρά κυριαρχούν οι διάφορες και συγκεκριμένες παρορμήσεις, η πλήρωση αυτών και η ανάδυση νέων, και στην άλλη πλευρά όσα υπάρχουν στην εξωτερική αντικειμενικότητα της Φύσης, ωστόσο θα πρέπει να αρθεί αυτό το σχήμα που παγιώνει την εναλλαγή και διαίρεση των στοιχείων σε δύο μεμονωμένους καθορισμούς, όπως θα δούμε στην συνέχεια του κειμένου μας, με σκοπό την ουσιώδη συνάντηση και δημιουργία μίας διαφορετικής σχέσης συμβιβασμού των αντιθέτων, δηλαδή, του υποκειμένου και του αντικειμένου, ακόμη και της ενότητας αυτών. Διότι, όσο το υποκείμενο με τον αντικειμενικό κόσμο παραμένουν σε μία κατάσταση απόλυτης απόστασης και χωρισμού, η κίνηση δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο που τίποτα δεν τον διαταράσσει, δεν τον μεταβάλλει, δεν τον υπερβαίνει. Αυτή η άπειρη κίνηση μπορεί να διαρραγεί μόνο εάν ο ένας πόλος κινηθεί εξωτερικευόμενος προς τον άλλον, μία ενέργεια συνάντησης η οποία είναι εφικτή από το μέρος του σχήματος που κινείται μέσα στον φυσικό κόσμο. Όπως θα δούμε στην συνέχεια για να υπάρξει διάδραση θα χρειαστεί να εκδηλωθεί πέρα από τις παρορμήσεις και η ίδια η συνείδηση η οποία όσο παραμένει εσωτερική και κρυφή, χαρακτηρίζεται ως μη υπάρχουσα.

Αν δούμε αυτό το εναλλασσόμενο σχήμα αναλυτικά, μπορούμε να διακρίνουμε την αρχική υπαγωγή του υποκειμένου στον εξωτερικό αντικειμενικό κόσμο, το “*πρώτο στάδιο της «φυσικής ηθικής» είναι αυτό που ο Έγκελς αποκαλεί «συναίσθημα»*”<sup>20</sup> (*Empfindung*) ως οι αισθητηριακές προσλαμβάνουσες γεγονότων που συμβαίνουν εξωτερικά του υποκειμένου. Πιο συγκεκριμένα ο

17. *Ο.π* : σ. 22.

18. *Ο.π* : σ. 22.

19. *Ο.π* : σ. 100.

20. *Ο.π* : σ. 22.



“απόλυτος ηθικός κανόνας εμφανίζεται ως φύση”<sup>21</sup> ώστε υψώνεται πάνω από κάθε μεμονωμένο υποκείμενο το δαμάζει και κυριεύει τα στοιχεία εκδήλωσης της ύπαρξής του. Σε αυτή την συνθήκη η “μία μοναδική ατομικότητα”<sup>22</sup>, ένας άνθρωπος, διακατέχεται από αυτόν τον κανόνα όπου λειτουργεί ως “η απόλυτη επανάληψη/συνέχιση της φύσης μέσα στον εαυτό του, γίνεται κάτι αιωρούμενο πάνω από αυτό το μοναδικό άτομο, ή κάτι τυπικό [...] ακριβώς επειδή αυτή η ενότητα αιωρείται πάνω από το μοναδικό άτομο, αυτό δεν αναδύεται από αυτήν ή (δεν) διαχωρίζει τον εαυτό του από αυτήν”<sup>23</sup>, πρόκειται για την επικράτηση της φύσης ενώ το άτομο παραμένει απλώς ένα οργανικό στοιχείο της χωρίς καμία δυνατότητα παρέμβασης, παρά μόνο συμμορφώνεται στον ρυθμό της κίνησής της. Είναι ένας εξωτερικός ανεξάρτητος φυσικός κανόνας, μη ελέγξιμος από το υποκείμενο, όπου εσωτερικεύεται και ενώνεται απόλυτα με αυτό, “η ηθική ζωή είναι μία καθοδήγηση [ή παρόρμηση]”<sup>24</sup>, η οποία ασκεί την επιρροή της σε κάθε μεμονωμένο υποκείμενο. Έτσι λοιπόν, άνθρωπος διανύοντας ένα “πρωτόγονο” στάδιο είναι απολύτως συνδεδεμένος με το μέρος των αισθήσεων, των παρορμήσεων και των ροπών του, με μοναδικό σκοπό την άμεση ικανοποίηση των επιθυμιών ή αλλιώς των βιολογικών του αναγκών. Η ικανοποίηση αυτού του τύπου αφορά αποκλειστικά και μόνο το ορμώμενο από την επιθυμία υποκείμενο, είναι δηλαδή μία “ενική ικανοποίηση”<sup>25</sup> όπου προκύπτει από την “ένωση της έννοιας και της εποπτείας”<sup>26</sup>, είναι μία ολότητα που παραμένει εσωτερική του υποκειμένου, μια “εσωτερική ζωή, που δεν είναι παρούσα κάτω από την μορφή του αντίθετου (της), δηλαδή, του εξωτερικού”<sup>27</sup>. Η επιθυμία είναι αυτό το εσωτερικό που εξωτερικεύεται στιγμιαία και αφορά άμεσα ένα εξωτερικό επιθυμητό αντικείμενο. Αυτή η σχετική ενότητα, όπως αναφέραμε ανωτέρω, η παροδική και ενική ένωση της επιθυμίας με το εξωτερικό αντικείμενο της, “αυτή η σύμπτωση είναι μια «ικανοποίηση» (της υποκειμενικής στιγμής), μια «ολότητα» της εποπτείας και της έννοιας, της πραγματικής και της ιδανικής πλευράς”<sup>28</sup> που δεν θα αφήσει κανένα στοιχείο μετά το πέρας της. Η ικανοποίηση που αναφέρουμε εδώ σύμφωνα με το σχήμα της υπαγωγής, κατά της διάρκειας της διεξαγωγής της, ακόμη και αν είναι μία υποκειμενική στιγμή, δείχνει την “υπαγωγή της εποπτείας στην έννοια”<sup>29</sup> και η εξωτερίκευση που συμβαίνει είναι απλώς αυτή του αισθήματος της επιθυμίας και όχι της ίδιας συνείδησης ή των

---

21. Ο.π : σ. 101.

22. Ο.π : σ. 101.

23. Ο.π : σ. 102.

24. Ο.π : σ. 102.

25. Ο.π : σ. 103.

26. Ο.π : σ. 103.

27. Ο.π : σ. 103.

28. Ο.π : σ. 22.

29. Ο.π : σ. 23.

χαρακτηριστικών της. Δεδομένης της μη συνειδητής εξωτερίκευσης του, το υποκείμενο φαίνεται να μην έχει αντίληψη των παρορμήσεων παρά μόνων την αίσθηση τους, είναι ένα διαισθάνον ον, ώστε υπάγεται κάτω από τις καθολικές φυσικές ανάγκες και εξαρτάται απόλυτα από αυτές, με αποτέλεσμα η φυσική πραγματικότητα σε αυτό το επίπεδο να παρουσιάζει μία *ανεξαρτησία* ως προς την ανάπτυξη της. Η σχέση που έχει διαμορφωθεί ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση εκτός από το ότι χαρακτηρίζεται από το στοιχείο της *εξάρτησης*, διατηρεί και την *ετερότητα* μεταξύ τους.

Στο επόμενο επίπεδο έχουμε την υπαγωγή του φυσικού κόσμου κάτω από το υποκείμενο, δηλαδή την εκδήλωση του συναισθήματος *“ως υπαγωγή της έννοιας κάτω από την εποπτεία”*<sup>30</sup>, όπου είναι η στιγμή που το υποκείμενο ξεκινά τα πρώτα βήματα κυριαρχίας στην φύση. Να υπογραμμίσουμε πως και εδώ μιλούμε για κάτι εσωτερικό, καθώς *“αυτή η εποπτεία, απολύτως βυθισμένη εντός του ενικού, είναι συναίσθημα, και εμείς πρόκειται να το ονομάσουμε το επίπεδο της πρακτικής”*<sup>31</sup>. Το συναίσθημα αυτό αφορά τον μεμονωμένο άνθρωπο και εμφανίζεται αποκλειστικά στο πεδίο της σχέσης του με το φυσικό αντικείμενο και πιο συγκεκριμένα *“το συναίσθημα του χωρισμού”*<sup>32</sup> από το αντικείμενο το οποίο βρίσκεται στον φυσικό κόσμο. Το αίσθημα χωρισμού που συμβαίνει κατά την απόσταση του υποκειμένου από το επιθυμητό αντικείμενο *“είναι η ανάγκη”*<sup>33</sup> (*Bedürfnis*), ενώ την στιγμή που το υποκείμενο έρχεται σε επαφή με το αντικείμενο, *αντικαθίσταται ο χωρισμός, και “είναι ικανοποίηση/ευχαρίστηση”*<sup>34</sup> (*Vergnügen*) ως πλήρωση και κατασίγαση της έντασης της ορμής. Φαίνεται λοιπόν πως τα συναισθήματα λαμβάνουν έναν απόλυτο χαρακτήρα, και καθορίζουν τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου ως απόλυτη και κυριαρχική. Σε αυτό το σχήμα, που το συναίσθημα *υπάγει την έννοια* εμφανίζεται στον νεαρό Έγελο *“η πρώτη διαλεκτική τριάδα από την οποία προέρχεται η σκέψη του, που είναι: ανάγκη, εργασία, απόλαυση”*<sup>35</sup>. Ως πρώτη στιγμή είναι η κατάσταση χωρισμού, όπως είδαμε, ή αλλιώς, έλλειψης του αντικειμένου που δημιουργεί το άμεσο συναίσθημα της ανάγκης, και είναι κάτι το εσωτερικό και ενστικτώδες, διότι, *“πριν γίνει πρακτικό, το συναίσθημα είναι ασυνείδητο”*<sup>36</sup> κάτι το ορμητικό. Ακριβώς γι’αυτόν τον λόγο είναι μία *“πρακτική ανάγκη, μία αισθητή ανάγκη”*<sup>37</sup> χωρίς ακόμη το αντικείμενο να

30. Ο.π : σ. 103.

31. Ο.π : σ. 103.

32. Ο.π : σ. 104.

33. Ο.π : σ. 104.

34. Ο.π : σ. 104.

35. Georg Lukács, *“The Young Hegel” Studies in the relation between Dialectics and Economics*, translated by Rodney Livingstone, Merlin Press, London 1975 p. 174.

36. G.W.F Hegel *“System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4),* σ. 23.

37. Ο.π : σ. 23.

γίνεται αντιληπτό μέσα από μία παρουσίαση αιτιών που το κάνουν επιθυμητό και αναγκαίο. Ως δεύτερη στιγμή είναι εμφάνιση του στοιχείου της επιθυμίας (*Begierde*), όπου ανάγκη αφορά μία καθαρή παρόρμηση, ενώ “η επιθυμία περιλαμβάνει μια ευφάνταστη επίγνωση του τι είναι αναγκαίο”<sup>38</sup>, δηλαδή, είναι “ιδεώδης καθορισμός του αντικειμένου”<sup>39</sup> και σε αυτό το σημείο, θα μπορούσαμε να πούμε πως συμβαίνει το πέρασμα από το απλό αίσθημα της ανάγκης στην φαντασία (*Vorstellungskraft*), την ικανότητα αναπαράστασης που αποκτά το υποκείμενο. Η στιγμή που φανερώνεται η επιθυμία είναι σημαντικό στοιχείο, διότι, δηλώνει ότι αυτό το επίπεδο, για το οποίο γίνεται λόγος, είναι ανώτερο από το προηγούμενο, όσον αφορά την ανάπτυξη της συνείδησης του υποκειμένου. Εδώ και το υποκείμενο και το αντικείμενο χάνονται ως άμεσο ερέθισμα των αισθήσεων, δεν πρόκειται μόνο για μία εμπειρία αλλά για επιθυμία απόκτησης του αντικειμένου, το οποίο διατηρεί την εξωτερικότητα του, δηλαδή, παραμένει έτερο προς το υποκείμενο. Ωστόσο “η επιθυμία, όπως την αναλύει ο Έγελος, είναι η αφετηρία της εργασίας, ο ιδανικός πόλος της”<sup>40</sup> καθώς η εκδήλωση της εκπλήρωσης της επιθυμίας γίνεται “με κόπο και εργασία”<sup>41</sup>, αφού το υποκείμενο πρέπει να μοχθήσει ώστε να περάσει στην τρίτη στιγμή όπου αφορά το αίσθημα της ευχαρίστησης/ικανοποίησης. Η στιγμή αυτή αποκτά μεγάλο ενδιαφέρον καθώς διαφαίνεται ένα πρώτο στοιχείο σχέσης του υποκειμένου με το επιθυμητό αντικείμενο ως “ταυτότητα των δύο πρώτων παραγόντων”<sup>42</sup>, των δύο προηγούμενων στιγμών. Η ευχαρίστηση συμβαίνει με την “εκμηδένιση του αντικειμένου”<sup>43</sup> (*Zunichtemachung*, ή ακύρωση), αυτό εξάλλου είναι και το συγκροτητικό χαρακτηριστικό της, η αισθητηριακή ένωση του υποκειμένου με το επιθυμητό έξω του. Πρόκειται για ένα συναίσθημα, που εκδηλώνεται σε όλη την διάρκεια εκπλήρωσης της επιθυμίας, ενώ το αντικείμενο ως προς τη μορφή του “είναι κάτι απολύτως εξωτερικό για το συναίσθημα”<sup>44</sup>, είναι υπαρκτό στην εξωτερικότητα και επιθυμητό ως έχει. Το συναίσθημα της ευχαρίστησης κατ'αυτόν τον τρόπο, αφορά καθαρά την πρακτική διαδικασία της εκμηδένισης, δηλαδή, της ολικής κατανάλωσης του αντικειμένου σύμφωνα με την οποία το υποκείμενο ταυτίζεται με το αντικείμενο χωρίς να υπάρχει κάποια λογική σχέση μεταξύ τους και “χωρίς να γίνεται ευδιάκριτος ένας μέσος όρος που να συνενώνει τα αντίθετα στον εαυτό του”<sup>45</sup>, δεν δημιουργείται κάποια διασύνδεση ούτε υπάρχει μέση στιγμή, παρά μόνο η αμεσότητα της επαφής

---

38. *Ο.π.* : σ. 23.

39. *Ο.π.* : σ. 104.

40. *Ο.π.* : σ. 23.

41. *Ο.π.* : σ. 104.

42. *Ο.π.* : σ. 104.

43. *Ο.π.* : σ. 104.

44. *Ο.π.* : σ. 104.

45. *Ο.π.* : σ. 104.

των δύο. Με άλλα λόγια όλη η διαδικασία αφορά μία συναισθηματική παρόρμηση και μία πρακτική κατανάλωση, εδώ “δεν υπάρχει αυτογνωσία στο υποκείμενο”<sup>46</sup> αλλά αντίθετα είναι μια βιολογική ανάγκη “που ανήκει ολοκληρωτικά στη φύση”<sup>47</sup>. Με το να “να περιγράψει την «ασυνείδητη» κατάσταση απόλαυσης (κορεσμένη επιθυμία) που είναι η αρχή και το τέλος του πρακτικού συναισθήματος”<sup>48</sup>, ο Έγκελς μας δίνει ένα νέο χαρακτηριστικό που θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα μικρό βήμα ανέλιξης από το στάδιο στο οποίο ξεκινήσαμε ή έστω μας δείχνει πως ακόμη και μέσα σε αυτό το πιο περιοριστικό σχήμα υπάρχουν σημάδια κίνησης προς κάτι το εξελικτικό. Με την ανάγκη και την επιθυμία το υποκείμενο νοητικά και εσωτερικά δίνει κάποιους ‘συναισθηματικούς’ θα λέγαμε καθορισμούς στην εξωτερική αντικειμενικότητα, επίσης είναι σημαντικό να τονίσουμε πως, ακόμη οι καθορισμοί αυτοί δεν αφορούν κάποια μεταβολή της αντικειμενικότητας και δεν αποτελούν κάτι το εξωτερικά μόνιμο, αντιθέτως, είναι απλώς στην εσωτερικότητα του υποκειμένου διότι “η απολύτως ιδιαίτερη ανάγκη [...] εξειδικεύει το περιβάλλον για τον οργανισμό”<sup>49</sup>, δηλαδή, τα εξωτερικά αντικείμενα προορίζονται για άμεση κατανάλωση ώστε να ικανοποιηθεί μία συγκεκριμένη ανάγκη της μεταβολιστικής διαδικασίας του ανθρώπινου οργανισμού, “έτσι, δεν υπάρχει τίποτα στην τάξη της φύσης που να είναι η ίδια τροφή ή ποτό. Τίποτα δεν θα εμφανιζόταν ως «φαγητό» ή «ποτό» σε μια επιστημονική περιγραφή [...]”<sup>50</sup>, το υποκείμενο όμως, τα καθορίζει ως τέτοια δεδομένου ότι δεν έχει έλθει ακόμη η στιγμή της αναλυτικής επεξεργασίας της εξωτερικότητας αλλά της ανάλωσής της για την συντήρηση των βιολογικών λειτουργιών.

Παρατηρούμε λοιπόν πως υπάρχει μία αμεσότητα στην ύπαρξη που κινείται εντός του φυσικού κόσμου, όπου ακόμη δεν θα μπορούσαμε να διακρίνουμε κάποια σχέση μεταξύ υποκειμένου και φύσης ή τουλάχιστον σε ένα διαφορετικό επίπεδο από αυτό της ζωώδους κατάστασης. Η σχέση με τον αντικειμενικό κόσμο είναι σύντομη και απλή, το υποκείμενο επιθυμεί ενστικτωδώς ένα αντικείμενο, το αποκτά και το καταναλώνει ώσπου αυτό απλώς εξαφανίζεται, “όταν συμβεί αυτό, το υποκείμενο εγκαθίσταται ξανά στην απόλαυση του εαυτού του και η δράση σταματά”<sup>51</sup> χωρίς να συμβαίνει επί της ουσίας κάποια μεταβολή, μιλούμε εδώ για μία κατάσταση ηρεμίας. Η διαφορά μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου διατηρείται καθώς το υποκείμενο βιώνει εσωτερικά τα συναισθήματα του και το αντικείμενο παραμένει κάτι εξωτερικό, προς κατανάλωση, για ένα

46. Ό.π : σ. 104.

47. Ό.π : σ. 105.

48. Ό.π : σ. 24.

49. Ό.π : σ. 24.

50. Ό.π : σ. 24.

51. Ό.π : σ. 25.

μεμονωμένο υποκείμενο, “κατ’αυτὸν τὸν τρόπο τὸ ἐξωτερικὸ πρᾶγμα παύει νὰ εἶναι κάτι καθολικόν, ταυτόσημο, ποσοτικόν καὶ γίνεται ἐνικόν καὶ μερικόν”<sup>52</sup>, διαχωρισμένο ἀπὸ τὸ υποκείμενο. Τὸ μόνο ποῦ θὰ μπορούσε νὰ δείξει ἓνα στοιχεῖο κατανόησης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ υποκειμένου εἶναι ὅτι “παρὰμένει οὐσιαστικὰ πρακτικόν καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη αὐτοαἴσθηση λόγῳ τοῦ γεγονότος ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ διαφορετικότητά καὶ σὲ αὐτὸν τὸν βαθμὸ περιλαμβάνει μίαν συνείδηση τῆς ἀντικειμενικότητος τοῦ ἀντικειμένου”<sup>53</sup>, δηλαδὴ μπορεῖ νὰ τὸ προσδιορίσει ὡς κάτι ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ πρακτικὰ στὴν ἐσωτερικότητά του, ὡς κάτι ποῦ βρίσκεται ἀπέναντί του καὶ με ἐμπειρικόν τρόπο μπορεῖ νὰ ἐπαναλάβει τὴν διαδικασίαν ἀπόκτησής του, συνεπὼς τὸ ‘γνωρίζει’ ὡς αὐτὸ ποῦ εἶναι, ἓνα ἀντικείμενο καὶ ὡς αὐτὸ ποῦ τὸ καθορίζει ἡ ἀνάγκη του, ἓνα ἀντικείμενο διαθέσιμο νὰ τὸ ἀδράξει. Πρὶν ἀπὸ τὴν ολικὴν ἐκμηδένισή τοῦ ἀντικειμένου, ὁ μόνος τρόπος ποῦ τὸ υποκείμενο σχετίζεται μαζί του εἶναι καθορίζοντάς τὸ *ιδεωδῶς*, με τὴν ἐπιθυμία. Αὐτὸ ὅμως ἐπιφέρει καὶ μίαν ἀλλαγὴ στὴν ἐννοία τοῦ ἀντικειμένου καθὼς “ὁ συγκεκριμένος χαρακτήρας τὸν ὁποῖο τὸ ἀντικείμενο τῆς ικανοποίησης ἀποκτὰ σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο εἶναι ολοκληρωτικὰ ιδεωδῆς ἢ υποκειμενικὸς – τὸ ἀντικείμενο εἶναι εὐθέως τὸ ἀντίθετό του (!)”<sup>54</sup>. Δηλαδὴ, πρόκειται νὰ ἐξαφανιστεῖ καὶ νὰ χαθεῖ ἀποκλειστικὰ “γὰρ τὴν εὐχαρίστηση τῶν αἰσθήσεων”<sup>55</sup> καὶ συνεπὼς τὸ σύντομο τέλος τῆς διαδικασίας εἶναι “ὁ κορεσμὸς ποῦ εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀδιαφορίας καὶ τοῦ κενοῦ τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς γυμνῆς τοῦ δυνατότητας νὰ εἶναι ἠθικὸ ἢ ὀρθολογικόν”<sup>56</sup>, ἡ πλήρωση τῆς ικανοποίησης αὐτὴ τὴ φορὰ καὶ ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ ἀντικειμένου ὡς διάφορου τοῦ υποκειμένου. Διαφαίνεται ἐδῶ τὸ στοιχεῖο τῆς χρονικότητος, καθὼς, αὐτὸ τὸ πρῶμο στάδιο τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν σύντομο χαρακτήρα τοῦ καὶ τὴν συνεχὴ ἐπανάληψη. Κάθε φορὰ ποῦ, σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς παρόρμησης, τὸ υποκείμενο ἐπιθυμεῖ ἓνα ἀντικείμενο, τὸ ὁποῖο τὸ βρίσκει αὐτούσιον στὴν φύσιν καὶ συμβαίνει πάντα ἡ ἴδια διαδικασία με σκοπὸ τὴν στιγμιαίαν ικανοποίησιν τῆς ἀνάγκης με τὴν ἀμεση καὶ ολικὴν κατανάλωσιν, “τὸν ἐκμηδενισμό τοῦ ἀντικειμένου καὶ τοῦ καθολικοῦ”<sup>57</sup>. Μία ἐπαναλαμβανόμενη, βραχύχρονη καὶ ἐπίπονη πρακτικὴ ὅπου κρατᾷ ἀποστασιοποιημένο τὸ υποκείμενο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ὑποταγμένο σὲ τὰς τάσεις καὶ τὰς ροπὰς τῆς φύσεως, ἡ ὁποία διατηρεῖ τὸν ἀνεξάρτητον χαρακτήρα τῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ “τὴν ἀπόλυτη αἴσθησιν τοῦ ἐαυτοῦ”<sup>58</sup>, δρῶντας χωρὶς τὸν ἐλέγχον τῶν κινήσεων καὶ τοῦ θυμικοῦ τοῦ καὶ ἀναπτύσσοντας μόνον,

---

52. *Ο.π.* : σ. 105.

53. *Ο.π.* : σ. 105.

54. *Ο.π.* : σ. 105.

55. *Ο.π.* : σ. 105.

56. *Ο.π.* : σ. 105.

57. *Ο.π.* : σ. 105.

58. *Ο.π.* : σ. 105.

“μία συνείδηση της αντικειμενικότητας του αντικειμένου”<sup>59</sup>. Στην συνέχεια θα δούμε πως είναι εφικτή η άρση της κυκλικότητας του σχήματος ιδίως με το ξεδίπλωμα της συνείδησης στην εξωτερικότητα.

β. Η άρση της σχάσης υποκειμένου και αντικειμενικού κόσμου

Μέσα από τα πρώτα βήματα του έμβιου όντος εντός του φυσικού κόσμου και τις βάσεις που τέθηκαν στο προηγούμενο στάδιο, μπορούμε να παρατηρήσουμε την μετάβαση του υποκειμένου στο επόμενο επίπεδο εξέλιξης του. Εδώ θα δούμε, σε αδρές γραμμές, στοιχεία και έννοιες που συνδέονται με την ανάπτυξη της ανθρώπινης νόησης, πρόκειται για τις πρώτες στιγμές εξωτερίκευσης όσων έως τώρα βιώνονταν στην εσωτερικότητα του όντος, είναι οι πρωταρχικές ενδείξεις συνειδητών διεργασιών που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε πληρέστερα το πέρασμα, στο κεντρικό ζήτημα του κειμένου μας, στην εμφάνιση της εργασίας. Σημαντικό είναι να τονίσουμε πως γίνεται λόγος για ένα *θεωρητικό επίπεδο*, ένα σημείο *νοητικής επεξεργασίας* της εξωτερικότητας με την διαμόρφωση των λεκτικών καθορισμών μέσα από την άρθρωση της ανθρώπινης ομιλίας. Ωστόσο ακόμη και αν το σχήμα που θα επεξεργαστούμε εν συντομία, ανήκει στην θεωρητική σφαίρα, αφορά εκφάνσεις της συνείδησης μέσα από τις τρεις βασικές έννοιες του σχήματος του λόγου: *εποπτεία*, *φαντασία*, *μνήμη*. Αφετηρία για τον συσχετισμό του ανθρώπου με τον κόσμο των αντικειμένων είναι η εμφάνιση της *ομιλίας-λόγου* (*Sprache*) και της ονομασίας των στοιχείων της εξωτερικότητας, αρχικά ως αποτέλεσμα της άμεσης αίσθησης που προκαλεί το αντικείμενο στο υποκείμενο, κυρίαρχη εδώ είναι η έννοια της *εποπτείας* (*Anschauung*)<sup>60</sup>, δηλαδή, της άμεσης αντίληψης αισθητηριακά και ως έναν βαθμό νοητικά. Το να προσδώσει το υποκείμενο ονόματα στα αντικείμενα που το περιτριγυρίζουν γίνεται εφικτό μόνο με την ομιλία η οποία αποτελεί την αρχή δραστηριοποίησης της συνείδησης προς τα έξω και ταυτοχρόνως γεννάται μία πρώτη *διαμεσολάβηση* (*Vermittlung*) μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου. Η απόσταση και η ετερότητα δεν έχουν γεφυρωθεί ακόμη καθώς η ομιλία “δεν εκφράζει τίποτε άλλο παρά την αναφορά στο υποκείμενο και το αντικείμενο, μεταξύ των οποίων βρίσκεται ο ιδανικός μέσος όρος”<sup>61</sup>, είναι δηλαδή ένα πρώτο θεωρητικό άγγιγμα στην ανεξάρτητη αντικειμενικότητα. Έτσι, αφού

59. Ο.π : σ. 105.

60. “*H Anschauung* («εποπτεία», «διαίσθηση») είναι από την καταγωγή της μια οπτική λέξη, από το *anschauen* («διαίσθηση, ματιά, εποπτεία, θέα») και *schauen* («βλέπω, θ(ε)ωρώ, κοιτάζω»). Συχνά σημαίνει «άποψη» ή «σύλληψη» [...] “*H Anschauung* συνεπάγεται την άμεση, μη διαλογική επαφή με το αντικείμενο και την πλήρη απορρόφηση του υποκειμένου σε αυτό.” : Inwood, M. J., “*A Hegel Dictionary Blackwell Philosopher Dictionaries*”, Blackwell Publishing Ltd., [Georg Wilhelm Friedrich Hegel 1770-1831 Dictionaries], 1992 p. 144.

61. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 114.

πρόκειται για έναν μέσο όρο, είναι το λογικό-θεωρητικό εργαλείο που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος επιχειρώντας να υπερισχύσει επί του πραγματικού, και ως τέτοιος ο όρος αυτός είναι “*νοήμων [...] είναι λογικός ο ίδιος*”<sup>62</sup>. Η διαμεσολάβηση που λαμβάνει χώρα εδώ παραμένει στο επίπεδο της ιδεατότητας, όπως έχουμε αναφέρει, είναι πραγματική μόνο στο να δίνει ονόματα στα αντικείμενα που εποπτεύει στον εξωτερικό κόσμο και να εκφράζει την ύπαρξη της συνείδησης, είναι “*το εργαλείο της λογικής, είναι το παιδί των νοημόνων όντων*”<sup>63</sup>. Συνεπώς η αρχική εκδήλωση της ομιλίας συμβαίνει μέσω της “*συγκεκριμενοποίησης του είναι της συνείδησης μέσα στον χώρο και τον χρόνο*”<sup>64</sup>, δηλαδή με το να ονοματίζει όσα διαισθάνεται στην αντικειμενικότητα.

Το βήμα που έπεται είναι η διατήρηση των ονομάτων των εξωτερικών αντικειμένων ανεξάρτητα από την ταυτόχρονη ύπαρξή τους στον χώρο την ώρα που τα ονοματίζει το υποκείμενο και χωρίς να είναι απαραίτητη η αισθητηριακή διάδραση μεταξύ των δύο. Γίνεται έτσι λόγος για την εμφάνιση της *φαντασίας (Vorstellung)*, που εδώ συλλαμβάνεται ως η νοητική αναπαραστατική ικανότητα του υποκειμένου κατά την απουσία του αντικειμένου από το φάσμα των αισθήσεων του, δηλαδή, χωρίς να υπάρχει η “*αιτιατική αναγκαιότητά*”<sup>65</sup> της αίσθησης. Μέσω της φαντασίας “*αυτός ο κενός χρόνος (Zeit) και χώρος (Raum) της συνείδησης επιμερίζεται εξίσου απολύτως για άλλη μια φορά και ανακαλεί κάθε [διαισθητικό] κομμάτι μέσα του*”<sup>66</sup>, δηλαδή, το ‘εδώ’ και το ‘τώρα’ της άμεσης ύπαρξης του αντικειμένου έχει χαθεί και η συνείδηση παράγει “*πρωταρχικές αισθητές αναπαραστάσεις*”<sup>67</sup>. Βλέπουμε λοιπόν πως η φαντασία δεν αφορά μόνο την αναπαράσταση της μορφής του αντικειμένου αλλά και της *εμπειρίας* που προκλήθηκε από αυτό, με άλλα λόγια, η συνείδηση επιτυγχάνει την “*ανάκληση μέσα της των διαισθήσεων που είχε προηγουμένως ή σε άλλη θέση*”<sup>68</sup>, έτσι ώστε το βίωμα αυτό ενώ ανακαλείται νοητά γίνεται αισθητό στην ίδια την υλικότητα της ύπαρξης του υποκειμένου, μία ακόμη σημαντική τάση προς γεφύρωση μεταξύ πνευματικού και υλικού, αυτή του υποκειμένου όπου μέσω της διαδικασίας που περιγράψαμε φέρνει σε επαφή την πρώιμη πνευματική δραστηριότητα του με την υλικότητα της ύπαρξής του, με τον υλικό του εαυτό. Ένα τελευταίο στοιχείο που χρειάζεται να παρατηρήσουμε σε αυτό το σύντομο πέρασμα από την έννοια της φαντασίας ως νοητικής αναπαράστασης της εξωτερικότητας, είναι ότι αυτή ακριβώς η αναπαράσταση αφορά την εσωτερικότητα της

---

62. *Ο.π.* : σ. 105.

63. *Ο.π.* : σ. 114.

64. *Ο.π.* : σ. 218.

65. *Ο.π.* : σ. 219.

66. *Ο.π.* : σ. 219.

67. *Ο.π.* : σ. 219.

68. *Ο.π.* : σ. 219.

συνείδησης του μεμονωμένου υποκειμένου. Η φαντασιακή αναπαράσταση, “αυτό το τυπικό ον της συνείδησης δεν έχει αυθεντικότητα, είναι κάτι υποκειμενικό, δεν υπάρχει εξωτερικά, είναι μόνο ως η μορφή της αφηρημένης, καθαρής, έννοιας του απείρου”<sup>69</sup>, έτσι ώστε η συνείδηση, ακόμη και ως εσωτερική, διαμεσολαβεί μεταξύ του υποκειμένου και της εμπειρίας από την εξωτερική αντικειμενικότητα ενώ παρατείνει τον χρόνο της εμπειρίας μέσω της φαντασίας.

Για την διατήρηση της φαντασιακής εργασίας της συνείδησης και ενδεχομένως την προφορική της επεξήγηση πρέπει να μεταβούμε στην επόμενη έννοια η οποία συνδυάζει τις δύο προηγούμενες, την *μνήμη* (*Erinnerung*)<sup>70</sup>. Στο στάδιο αυτό “η ιδέα αυτής της ύπαρξης της συνείδησης είναι η μνήμη, και η ίδια η ύπαρξή της είναι η ομιλία”<sup>71</sup>, έτσι κάθε όνομα συνοδεύεται από μία ιδεατή εικόνα την οποία μπορεί να ανακαλέσει το υποκείμενο οποιαδήποτε στιγμή καθώς “η μνήμη μετατρέπει αυτό που ονομάσαμε νοητική διαίσθηση σε ένα πράγμα μνήμης, ένα περιεχόμενο σκέψης”<sup>72</sup>. Το όνομα που διαμορφώνει ιδεατές εικόνες με την φαντασία και διατηρείται στην μνήμη εξηγεί το ότι “η σύνδεση με το εξωτερικό καταργείται”<sup>73</sup> αλλά

69. Ό.π : σ. 219-220.

70. Για την έννοια της μνήμης ως νοητικής λειτουργίας και δυνατότητας πρέπει να σταθούμε σε μία βασική διευκρίνιση : “ Τα γερμανικά έχουν πολλές λέξεις για την «μνήμη» και το «θυμάμαι». Τα πιο σημαντικά στον Χέγκελ είναι η *Erinnerung* και η *Gedächtnis*”.

Η πρώτη (*Erinnerung*) “στην εποχή του Χέγκελ, σημαίνει «να θυμίζεις, να θυμίζεις (κάποιον) (κάτι). Η αντανakλαστική μορφή, *sich erinnern*, σημαίνει επομένως «να υπενθυμίζει στον εαυτό του, να ανακαλεί, να θυμάται (κάτι)» [...] υποδηλώνει την επιτυχή έκβαση, παρά τη διαδικασία, μιας προσπάθειας να ανακαλέσουμε ή να ανασύρουμε κάτι που κάποιος γνωρίζει ή έχει συναντήσει προηγουμένως. Το ουσιαστικό *Erinnerung* σημαίνει «υπενθύμιση», αλλά και «μνήμη, ανάμνηση». [...] “Η ανάμνηση ενός παρελθόντος γεγονότος είναι, κατά μία έννοια, μια εσωτερικευση του γεγονότος: το γεγονός είναι, σαν να λέγαμε, μέσα μου, παρά σε κάποια απόσταση από εμένα στο χώρο και στο χρόνο. Αλλά για να θυμηθώ ένα γεγονός, πρέπει τη στιγμή του γεγονότος να το έχω εσωτερικεύσει και να αποκτήσω μια ανάμνηση από αυτό που μπορεί αργότερα να ανακληθεί. αυτή η μνήμη δεν εσωτερικεύεται τόσο από την ανάμνησή μου όσο εξωτερικευμένη, βγαλμένη από τη μνήμη μου. Έτσι, ο Χέγκελ θεωρεί ότι το *Erinnerung* δεν είναι πρωτίστως η ανάμνηση, αλλά η εσωτερικευση μιας αισθητηριακής εποπτείας ως εικόνας (*Bild*).”.

Η δεύτερη (*Gedächtnis*) “(α) Όπως η ελληνική μνήμη, ολόκληρο το απόθεμα εμπειριών κ.λπ., που μπορεί να ανακληθεί, αλλά δεν χρειάζεται να ανακληθεί αυτή τη στιγμή. (β) Η ικανότητα ανάκτησης ή ανάκλησης γνώσεων και προηγούμενων εμπειριών και η αναγνώριση τους όπως έχουν συναντηθεί στο παρελθόν. (Η *Gedächtnis* είναι εδώ κοντά στην *Erinnerung*). (γ) Η ικανότητα να θυμάται ή να απομνημονεύει πράγματα, με την έννοια της προσθήκης τους στο απόθεμα των αναμνήσεων κάποιου, δηλαδή στο *Gedächtnis* του με την έννοια (α).” [...] “Όσο δημιουργική κι αν είναι η φαντασία, οι εικόνες της εξακολουθούν να είναι εικόνες αντικειμένων που έχουν γίνει αισθητά. Η απελευθέρωση από τη διαίσθηση και την εικόνα παρέχεται από την *Gedächtnis*.” [...] “Η *Gedächtnis* έχει τρεις φάσεις: (1) συγκρατητική μνήμη, η οποία διατηρεί τις λέξεις και τις έννοιές τους, επιτρέποντάς μας να αναγνωρίζουμε και να κατανοούμε τις λέξεις όταν τις συναντάμε. (2) αναπαραγωγική μνήμη, η οποία μας δίνει τη δυνατότητα να προφέρουμε λέξεις για δικό μας λογαριασμό και (3) η μηχανική μνήμη, η απομνημόνευση λέξεων χωρίς να λαμβάνει υπόψη τη σημασία τους, την οποία ο Χέγκελ θεωρεί ως ουσιαστικό προκαταρκτικό για τη σκέψη.”[Στο σχήμα των σκέψεων που αναπτύσσονται εδώ μπορούμε να διατηρήσουμε τον όρο της *Erinnerung*] : Inwood, M. J., “A Hegel Dictionary Blackwell Philosopher Dictionaries”, p.186-188.

71. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 221.

72. Ό.π : σ. 221.

73. Ό.π : σ. 221.



εξωτερικεύεται ως δομημένη γλώσσα. Η γλώσσα<sup>74</sup> ορίζεται από τον νεαρό Έγελο ως εξής : “υπάρχει ως ομιλία, η ομιλία είναι η υπάρχουσα έννοια της συνείδησης [...] ως αρθρωμένη απήχηση είναι η φωνή της συνείδησης, επειδή κάθε τόνος μέσα σε αυτήν έχει ένα νόημα , δηλαδή, [...] η ιδεατότητα ενός υπάρχοντος πράγματος, [με άλλα λόγια] η άμεση ανυπαρξία του πράγματος”<sup>75</sup>. Συνεπώς δημιουργείται κάτι το καθολικό, “ο συσχετισμός των ονομάτων”<sup>76</sup> και όπως αναφέρεται στην συνέχεια των κειμένων της Ιένας, πέραν του μεμονωμένου ατόμου ή της μοναδικής συνείδησης γίνεται το έναυσμα για την ανάδυση των ανθρώπινων σχέσεων ως ο “καθολικός [τρόπος έκφρασης], αναγνωρισμένος και ηχηρός στην συνείδηση όλων, είναι λοιπόν μία καθολική συνείδηση”<sup>77</sup>. Θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι ένα στοιχείο της συνείδησης που εξωτερικεύεται, μεταβάλλεται και αναπτύσσεται ύστερα από την εξωτερίκευση του και επιστρέφει εξελιγμένο και καθολικευμένο σε κάθε μεμονωμένο άτομο και σε όλα τα άτομα μαζί δημιουργώντας έναν πρώτο διαμεσολαβητικό όρο μεταξύ συνειδήσεων αυτή τη φορά.

Ολοκληρώνοντας το πέρασμά μας από το πρώτο στάδιο των εκδηλώσεων της συνείδησης μπορούμε να πούμε πως έναρξη για την άρση της σχάσης υποκειμένου και αντικειμένου έχει τεθεί με την ομιλία, ενώ παράλληλα δημιουργείται ένα πλέγμα ανθρώπινων σχέσεων με κινητήριο δύναμη την έκφραση και εξωτερίκευση των θεωρητικών παραγώγων της συνείδησης. Όπως θα δούμε και αργότερα οι δύο πόλοι, ο υποκειμενικός και ο αντικειμενικός, θα μπουν σε μία διαδικασία σύνδεσης με την μεταβολή του σχήματος της υπαγωγής και την εμφάνιση ενός βασικού εξελικτικού όρου της ανθρώπινης πρακτικής, την εργασία. Έως τώρα παρατηρήσαμε μία αρχική μορφή επαφής του υποκειμένου με τον εξωτερικό αντικειμενικό κόσμο και με τα υπόλοιπα υποκείμενα, σε ένα πλαίσιο όπου η φύση ως αντικειμενικός πόλος εμφανίζει μία ισχυρή ανεξαρτησία αλλά και μία απόλυτη επιρροή επάνω στον πόλο της υποκειμενικότητας. Σημαντικό είναι να τονίσουμε πως η περιγραφή αυτή στα κείμενα της Ιένας γίνεται στην προσπάθεια του νεαρού Έγκελου να προβεί σε μία άρση της σχάσης μεταξύ υποκειμενικού και αντικειμενικού κόσμου, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, ώστε να υπάρξει μία γεφύρωση των αντιθέτων.

74. Μπορούμε εδώ να χρησιμοποιήσουμε ξανά τον όρο *Sprache*.

75. *Ο.π* : σ. 222.

76. *Ο.π* : σ. 222.

77. *Ο.π* : σ. 244.

γ. Η εμφάνιση της εργασίας: η εξωτερίκευση της συνείδησης

Στο αυτό μέρος του κειμένου θα εξετάσουμε την εμφάνιση του ζητήματος της εργασίας στην εγγελιανή σκέψη κατά την περίοδο της Ιένας, το οποίο θα αποτελέσει βασικό πυλώνα για την δημιουργία μίας πραγματικής σχέσης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου αλλά και για την ανάδειξη του ανθρώπινου πράττειν ως κινητήριας δύναμης για την ανάπτυξη της συνείδησης. Επίσης θα μελετήσουμε αυτήν την κίνηση ώστε να κατανοήσουμε το πώς η εμφάνιση της εργασίας συνδέεται με την έννοια της αλλοτρίωσης και της εξωτερίκευσης. Ο Έγκελς αρθρώνει την σκέψη του σε μία μεταβατική περίοδο στον δυτικό κόσμο με την έλευση του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής όπου μείζον ζήτημα είναι αυτό της εργασίας η οποία διαφοροποιείται και επαναπροσδιορίζεται ως έννοια σε σχέση με προηγούμενες συνθήκες και περιόδους της ανθρώπινης πραγματικότητας. Παρ'ολ'αυτά η σκέψη του ακολουθεί μία εξελικτική ή, θα μπορούσαμε να πούμε, ιστορική σειρά ώστε να φτάσει στην περιγραφή και στην κριτική του τρόπου εργασίας στο παρόν του, στο αρχικό στάδιο της αστικής κοινωνίας και του αστικού τρόπου παραγωγής. Συνεχίζεται εδώ η ενασχόλησή μας σχετικά με την κίνηση ανάπτυξης της συνείδησης, στο σχήμα της υπαγωγής αλλά σε ένα επόμενο και ανώτερο επίπεδο από αυτό που είδαμε στο πρώτο μέρος.

Σύμφωνα με το σχήμα της υπαγωγής λοιπόν η εποπτεία υπάγεται κάτω από την έννοια δηλαδή *“η εργασία είναι η ίδια η υπαγωγή του αντικειμένου”*<sup>78</sup> στο υποκείμενο. Είναι η στιγμή εμφάνισης της εργασίας (*Arbeit*) που προσδιορίζεται *“ως αρνητική πρακτική εποπτεία”*<sup>79</sup> και το υποκείμενο ξεκινά την επαφή του με το εξωτερικό υλικό και την *διαμόρφωσή* του έχοντας πια έναν σκοπό και, όπως θα είναι εφικτό να αναγνωρίσουμε στην ολοκλήρωση της συζήτησής μας, *“η σύνδεση μεταξύ εργασίας και σκοπιμότητας παραμένει από εδώ και πέρα βασικό γεγονός της σκέψης του Έγκελς”*<sup>80</sup> ώστε η εργασία να γίνεται αντιληπτή ως συνολική διαδικασία. Ένας πρώτος σκοπός είναι το επιθυμητό αντικείμενο του υποκειμένου να μπορεί να διατηρηθεί περισσότερο από το προηγούμενο στάδιο όπου καταναλώνεται με μία συνοπτική ενέργεια, συνεπώς *“από τη διαδικασία στην οποία ικανοποιείται η ανάγκη, πρέπει να στραφούμε στα μέσα με τα οποία ικανοποιείται”*<sup>81</sup>, ακολούθως θα δούμε ποια είναι τα μέσα αυτά. Η πράξη του υποκειμένου *“δεν καταστρέφει το αντικείμενο ως αντικείμενο γενικά, αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε να μπαίνει άλλο στη θέση του [...]*

78. Ό.π : σ. 106.

79. Ό.π : σ. 106.

80. Georg Lukács, *“The Young Hegel”*, p. 174.

81. G.W.F Hegel *“System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4),* σ. 25.

αυτή η καταστροφή όμως είναι εργασία”<sup>82</sup>, δηλαδή, δεν επαρκεί πλέον η συλλογή και η άμεση κατανάλωση, πρέπει στην στιγμή αυτή να υπάρξει μία διαμεσολάβηση ώστε να μετατραπεί το αρχικό αντικείμενο σε κάτι άλλο από την πρωταρχική του υλική συνθήκη. Έτσι συμβαίνει και πάλι “εκμηδένιση του αντικειμένου ή της εποπτείας [...] αλλά με τέτοιο τρόπο που αυτή η εκμηδένιση αντικαθίσταται από μία άλλη εποπτεία ή (από ένα άλλο) αντικείμενο”<sup>83</sup>. Με άλλα λόγια, το αντικείμενο έχει υποστεί επεξεργασία από το εργαζόμενο υποκείμενο και δεν υπόκειται σε ολικό αφανισμό μέσω της άμεσης και βραχύχρονης κατανάλωσης του προηγούμενου σταδίου. Ο άνθρωπος, αντιμέτωπος με την ύλη, μπαίνει στην διαδικασία διαμόρφωσής της σε κάτι που συνειδητά επιθυμεί, και απόδοσης σε αυτήν μιας μορφής που διαθέτει νοητικά, με το στοιχείο της φαντασίας όπου έχει ήδη αναπτύξει. Είναι σημαντικό να κρατήσουμε εδώ το στοιχείο της εκμηδένισης όπου παραμένει αλλά φαίνεται πως περνά από τον πόλο της καθολικότητας σε αυτόν της μερικότητας, με άλλα λόγια, δεν ακυρώνεται το αντικείμενο στο σύνολο του αλλά σίγουρα η τροποποίηση της πρωταρχικής μορφής του αποτελεί τόσο για το ίδιο μία μερική εξάλειψη καθώς παύει να είναι ως αυτό που είναι για την υλικότητά του, όσο και για το υποκείμενο το οποίο λόγω της παρέμβασής του παύει να κρατά αυτό το ίδιο αντικείμενο που βρήκε στην εξωτερική πραγματικότητα αλλά το αποτέλεσμα της αποτύπωσης της νοητής εικόνας που όρισε η επιθυμία του και σχημάτισε η φαντασία του. Ακόμη μία εξάλειψη συμβαίνει στην περίπτωση της εσωτερικής νοητής αποτύπωσης αφού μετά το τέλος της μερικής εκμηδένισης το σχήμα περνά στην πραγματικότητα και χάνει την αρχική του ουσία ως απομονωμένο στην εσωτερικότητα της νόησης.

Σχετικά με τις έννοιες ‘επιθυμία’ και ‘ευχαρίστηση-ικανοποίηση’ που αναφέρθηκαν προηγουμένως, η ευχαρίστηση δεν ακολουθεί πλέον άμεσα την επιθυμία αλλά “είναι περιορισμένη και έχει αναβληθεί, γίνεται ιδεώδης [...] ως ένα αποτέλεσμα της εργασίας”<sup>84</sup> αλλάζει η χρονική ακολουθία των στιγμών εκδήλωσης και πλήρωσης των αισθήσεων διότι και αυτές στο εξής διαμεσολαβούνται. Το περιεχόμενο της έννοιας της επιθυμίας αλλάζει και πιο συγκεκριμένα, “στην εργασία η επιθυμία σπαράζει το αντικείμενο που πρόκειται να ακυρωθεί εντελώς έξω από το πλαίσió του, το προσδιορίζει και το θέτει ως συνδεδεμένο με ένα επιθυμητό [ον], στο βαθμό που η επιθυμία αυτή καθεαυτή είναι, και οι δύο [όροι της αντίθεσης] υφίστανται σε αυτή τη σχέση”<sup>85</sup>. Συνεπώς η

82. Georg Lukács, “The Young Hegel”, p. 174.

83. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 106.

84. Ο.π : σ. 106.

85. Ο.π : σ. 230.

άμεση απόλαυση του αντικειμένου δεν επαρκεί στο επίπεδο αυτό, αντιθέτως, η επιθυμία πρέπει να εκφραστεί διαμεσολαβημένη από την διαδικασία που κατακερματίζει τα αρχικά στοιχεία του αντικειμένου. Επίσης, η επιθυμία πλέον δεν αφορά το αντικείμενο αυτό καθ'εαυτό, αλλά παρουσιάζεται μέσα από το φίλτρο της φαντασίας που συνθέτει το πρωταρχικό νοητό επιθυμητό σχήμα. Γίνεται λόγος για μία κίνηση που διεξάγεται στο εσωτερικό του υποκειμενικού πόλου και διαδραματίζεται εξωτερικά από το υποκείμενο κατά την διάρκεια που εργάζεται επάνω στην “*αδρανή ύλη*”<sup>86</sup> και σχετίζεται με αυτήν, με αποτέλεσμα να μην την καταστρέφει αλλά να την μορφοποιεί ως αντικείμενο, άλλο από αυτό που ήταν αρχικά, διατηρώντας την στοιχειώδη υλικότητα της. Με αυτόν τον τρόπο, “*το υποκείμενο δίνει κίνηση*”<sup>87</sup> στην σχέση του με την ακινησία της ύλης και την επεκτείνει σε κάτι νέο, σε κάτι επιθυμητό. Αυτά τα στοιχεία απαρτίζουν μία *ολότητα*<sup>88</sup> με την οποία φαίνεται πως η ανθρώπινη πρακτική δραστηριότητα περνά σε ένα επόμενο στάδιο, στην εκδήλωση του πρακτικού συναισθήματος, δηλαδή, στο πρακτικό επίπεδο. Ξεκινά έτσι μία αλλαγή της δυναμικής των εννοιών που εξετάζουμε, καθώς η ευχαρίστηση δεν αφορά πια την άμεση κατανάλωση του αντικειμένου και η επιθυμία δεν έχει την ίδια ένταση του προηγούμενου σταδίου, αλλά είναι *περιορισμένη* ή *χαλιναγωγημένη*. Πρόκειται λοιπόν για μια *πρακτική* σύνδεση της συνείδησης με την επιθυμία, ώστε η τελευταία να μην εκδηλώνεται παρακινούμενη από ροπές ή τάσεις χωρίς περιορισμό, αντιθέτως παρουσιάζει κλιμάκωση στις στιγμές και την ένταση εκδήλωσής της αφού ύστερα από την στιγμή που βρίσκεται περικλειστη στην σφαίρα της νόησης περνά στην ενεργοποίηση του υποκειμένου και κορυφώνεται κατά την ολοκλήρωση της μορφοποίησης του αντικειμένου. Λόγω του περιορισμού αυτού επηρεάζεται σε ακόμη ένα σημείο η έννοια της εκμηδένισης καθώς πλέον παρουσιάζεται με την πράξη της εργασίας “*μέσω της οποίας το [αντικείμενο] καθορίζεται από την επιθυμία*”<sup>89</sup>, μετατοπίζεται χρονικά στις πρώτες στιγμές της επιθυμίας και όχι κατά την αποπεράτωση της ικανοποίησης. Είναι σημαντικό να παρατηρούμε στα λογικο-θεωρητικά σχήματα που αναπτύσσονται εδώ την έννοια της χρονικότητας και της θέσης που λαμβάνει κάθε στοιχείο με βάση αυτή, κατ'αυτόν τον τρόπο είναι εφικτό να κατανοούμε την κινητικότητα των ίδιων των εννοιών ως μερών μίας ολότητας που έχει τον χαρακτήρα της διαδικασίας, δεν πρόκειται για ένα παγιωμένο και αφηρημένα δοσμένο σχήμα που πρέπει να λειτουργήσει με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Το στοιχείο της διαδικασίας

86. Κώστας Παπαϊωάννου, “*ΧΕΓΚΕΛ*”, Μετάφραση, Γιώργος Φαράκλας, β' έκδοση, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Θεωρία 13, σ. 99.

87. *Ο.π* : σ. 99.

88. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ.106.

89. *Ο.π* : σ. 106 .

επιβεβαιώνει υπό μία έννοια και την σχέση υποκειμένου και αντικειμένου όπως αυτή εμφανίζεται στο παρόν στάδιο, κάτι κινείται και ενεργεί ώστε να έρθει σε επαφή με ένα επιθυμητό που βρίσκεται απέναντί του. Η γεφύρωση των αντιθέτων μέσω της σχέσης μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από την ενεργό διαδικασία, διαφορετικά ή δεν θα υπήρχαν τα αντίθετα και θα κυριαρχούσε εξ αρχής η απόλυτη αδιαφορία με την ακριβή σημασία του όρου ή θα παρέμεναν αντίθετα με μόνη ίσως κίνηση ένα σχήμα υπαγωγής σε ένα αρχικό στάδιο εναλλαγής θέσεων.

Με την εμφάνιση της εργασίας ξεκινά η άρση του διαχωρισμού υποκειμένου και αντικειμένου όταν οι δύο πόλοι αποκτούν μία *“σχέση/συνάφεια [...] ή τον ιδεώδη καθορισμό του αντικειμένου από την επιθυμία”*<sup>90</sup>, είναι η στιγμή που το υποκείμενο επιθυμεί το αντικείμενο να γίνει *‘δικό του’*. Έτσι λοιπόν μπορούμε να προσθέσουμε ακόμη ένα στοιχείο στους καθορισμούς της έννοιας της επιθυμίας που είναι *η επιθυμία για απόκτηση*, το υποκείμενο γίνεται κτητικό για την αντικειμενικότητα πάνω στην οποία εργάζεται, το νέο αντικείμενο και προϊόν της εργασίας του, προκύπτει από τον συνδυασμό της ιδεώδους επιθυμίας με το ενεργό πράττειν ώστε να επέλθει η ικανοποίηση της τελικής κατοχής. Μπορούμε να παρατηρήσουμε εδώ τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της ικανοποίησης η οποία, αντίστοιχα με την επιθυμία, δεν βρίσκεται στο συναίσθημα ανάλωσης του αντικειμένου αλλά είναι συγκρατημένη έως ότου επιτευχθεί η τελική μορφή όπου και εκδηλώνεται. Σημαντικό είναι να τονίσουμε ότι εδώ δεν είναι παρούσα η έννοια της ιδιοκτησίας, είτε γενικά, είτε ως στοιχείο του αστικού δικαίου, το ζήτημα που εξετάζουμε περιέχει μόνο την *απλή κατοχή* του προϊόντος της εργασίας με μία χρηστική σκοπιμότητα. Το ζήτημα της ιδιοκτησίας και της αναγνώρισης θα αναλυθεί εκτενώς από τον νεαρό Έγελο σε διάφορα σημεία των κείμενων της Ιένας και ιδίως του 1805/6, αλλά αυτό δεν αποτελεί χαρακτηριστικό του εν λόγω σταδίου. Κατ’αυτόν τον τρόπο λοιπόν αναδεικνύονται τρεις στιγμές που αλλάζουν αυτή την *“δαιώνιση της ετερότητας”*<sup>91</sup> υποκειμένου – αντικειμένου, μέσα από το σχήμα της υπαγωγής όπου συμβαίνει μία αέναη αλλαγής θέσης σε υπάγον και υπαγόμενο. Στην πρώτη στιγμή το αντικείμενο υπάγεται στο υποκείμενο όταν το δεύτερο το επιθυμεί και το αποκτά, είναι *“η στιγμή της ακινησίας”*<sup>92</sup>. Στην δεύτερη στιγμή το υποκείμενο ξεκινά την *“διαμορφωτική εργασία”*<sup>93</sup> επάνω στο αντικείμενο και με αυτόν το τρόπο υπάγεται *“μέσα στην πραγματικότητα του αντικειμένου”*<sup>94</sup>,

90. Ο.π : σ. 106.

91. Κώστας Παπαϊωάννου, *“ΧΕΓΚΕΛ”*, σ. 100.

92 G.W.F Hegel *“System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4),* σ. 107.

93. Κώστας Παπαϊωάννου , *“ΧΕΓΚΕΛ”*, σ. 100.

94. G.W.F Hegel *“System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4),* σ. 107.

δίνοντας κίνηση και δημιουργώντας μία σχέση μεταξύ τους. Στην τρίτη και τελευταία στιγμή το υποκείμενο κρατά το διαμορφωμένο πια αντικείμενο, αλλά το αντικείμενο διατηρεί την αντικειμενικότητα του και το υποκείμενο την υποκειμενικότητα του. Βέβαια εδώ δεν μιλούμε για κάτι το απόλυτο δηλαδή μία απόλυτη υποκειμενικότητα και μία απόλυτη αντικειμενικότητα, η *διατήρηση* για την οποία γίνεται λόγος σκοπό έχει να δείξει ότι δεν συμβαίνει η ένωση υποκειμένου αντικειμένου αλλά ούτε διατηρείται η απόλυτη διαφορά τους. Με άλλα λόγια το υποκείμενο περνά ένα μέρος της υποκειμενικότητας του στο αντικείμενο εργασίας μέσω της εξωτερίκευσης της συνείδησης του ενώ το διαμορφώνει ως αντικείμενο και ολοκληρώνει την εργασία του δημιουργώντας ένα νέο αντικείμενο. Επίσης με την απόδοση νέας μορφής στην ύλη το υποκείμενο επηρεάζεται από το παραγόμενο του, έχει κάτι νέο να χρησιμοποιεί όπου αναπόφευκτα θα μεταβάλει την πρακτική δραστηριότητα του υποκειμένου, αφ' ης στιγμής υπάρχει το νέο αντικείμενο το υποκειμενικό πράττειν μετατοπίζεται από το προηγούμενο σημείο του, είναι πλέον σε μία ανώτερη στιγμή, ώστε πέραν της ικανοποίησης που παίρνει από το δημιουργήμα του αναπτύσσει την πρακτικότητα του, συνεπώς μπορούμε να πούμε πως δέχεται επιρροή από το αντικείμενο. Κατ'αυτόν τον τρόπο ενώ το υποκείμενο παραμένει υποκειμενικό και το αντικείμενο αντικειμενικό ευρισκόμενα σε ένα ανώτερο επίπεδο από πριν ως μία νέα υποκειμενικότητα και αντικειμενικότητα, κάθε προηγούμενη στιγμή δεν εξαφανίζεται, διατηρείται ως συκροτητική αλλά αναιρείται από τον παροντικό χρόνο διότι οι νέα συνθήκη έχει πλέον τεθεί.

Στην ακολουθία των τριών στιγμών διαφαίνεται μία άρση της σχέσης υπαγωγής των δύο σημείων, κάτι που σημαίνει πως σταματά ο κύκλος που τα διατηρεί ως απολύτως διάφορα μεταξύ τους όποια θέση και αν λαμβάνουν κάθε φορά. Τα μέρη σχετίζονται πλέον με την διαμεσολάβηση της εργασίας όπου φαίνεται ικανή να άρει έως έναν βαθμό την σχάση τους (υποκειμένου-αντικειμένου). Έτσι το προϊόν της εργασίας *“έχει ήδη καθοριστεί μορφολογικά ως η ταυτότητα του ιδεατού χαρακτήρα αλλά ως αντικειμενικά αληθινό και χωριστό”*<sup>95</sup>, πρόκειται δηλαδή για μία διαδικασία εξωτερίκευσης του ιδεατού και εσωτερικού χαρακτήρα του υποκειμένου επάνω στο αντικείμενο που προσδιορίζεται από την εργασία. Μέσω αυτής της εξωτερίκευσης, αλλά εδώ, δεν συμβαίνει η απόλυτη ένωση του υποκειμένου και του αντικειμένου, επειδή από την μία πλευρά η εργασία του υποκειμένου υπάγεται στο αντικείμενο, δηλαδή, πρέπει να είναι κατάλληλη και εφαρμόσιμη ώστε να διαμορφώσει το καθολικό υλικό, ωστόσο το υποκείμενο *“έχει τη δική του λογική θέση”*<sup>96</sup>, επινοεί την μορφή, ενεργοποιεί την κίνηση και ταυτοχρόνως τη ελέγχει μέσω της

95. Ο.π :σ. 107.

96. Ο.π :σ. 107.

εργασίας και εν τέλει μορφοποιεί το αντικείμενο, συνεπώς “είναι κυρίαρχο”<sup>97</sup>. Η κυριαρχία του είναι εμφανής καθώς δεν παρακινείται από κάποια παρόρμηση των αισθήσεων που είναι “το ζωώδες στάδιο στον άνθρωπο”<sup>98</sup>, αντιθέτως καθοδηγείται από “καθαρή αιτιότητα”<sup>99</sup> και δημιουργεί μια σχέση που δεν είναι “τυχαία” (zufällig) και “ακανόνιστη”<sup>100</sup> (unregelmäßig) ούτε προέρχεται από μία εξωγενή υπερβατική τάση ή δύναμη, είναι το ίδιο το υποκείμενο στις πρώτες στιγμές του ως συνειδητό ον.

Η διαμεσολάβηση της εργασίας, σε ένα πρώιμο στάδιο, ως πρακτικής δραστηριότητας που κατευθύνεται από το υποκείμενο προς το αντικείμενο, πραγματοποιεί μία ενεργητική συνθήκη μέσα από την οποία θα μπορούσαμε να πούμε πως εφαρμόζεται και αποδεικνύεται η ενεργός ζωή. Η εργασία “είναι αληθινή και ζώσα”<sup>101</sup> επεξεργάζεται την ύλη που δεδομένου ότι χαρακτηρίζεται από αδράνεια δεν μπορεί να μεταβάλλει την κατάστασή της χωρίς μία ενεργό εξωτερική παρέμβαση, αυτό λοιπόν που έως την εμφάνιση της εργασίας ήταν ένα έτερο αντικείμενο, τώρα παίρνει μορφή και εκφράζει επάνω του, μέσω της ορατής μετατροπής του, “την πρακτική συνείδηση”<sup>102</sup> έτσι ώστε κάθε στάδιο της πρακτικής αυτής αποτελεί μια ολότητα που είναι “ο εαυτός της εργασίας ενός ζωντανού ατόμου”<sup>103</sup> δηλαδή “το μερικό αντικείμενο”<sup>104</sup> που έχει παράξει με την ενέργεια του. Ως προς την κίνηση, “η εργασία είναι η ενεργή έννοια, Begriff für sich (η έννοια καθ’εαυτή), το προϊόν είναι η ακίνητη έννοια, το Begriff an sich (η έννοια αυτή τούτη), αλλά και οι δύο έχουν αυτήν την εννοιολογική υπόσταση ως πτυχές του πρακτικού θέματος”<sup>105</sup>, κάνοντας φανερό όχι μόνο της διαδικασιακότητας της εργασίας αλλά και τις εννοιακές μεταβάσεις που έχουν τεθεί σε ισχύ από αυτήν. Πρέπει να τονίσουμε, στο σημείο αυτό, πως η σειρά των ενεργειών που επιφέρουν την εξέλιξη των εννοιών είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ίδια την κίνηση του πραγματικού. Συνεπώς η απόλυτη αντίθεση έχει γεφυρωθεί με το υποκείμενο να παραμένει “εξωτερικό του αντικειμένου”<sup>106</sup>, αντιστοίχως εξωτερικό του υποκειμένου είναι το αντικείμενο. Ωστόσο η σχέση αυτή καθορίζεται από το σημείο σύνδεσης των δύο στοιχείων, ότι δηλαδή, το

---

97. Ο.π :σ. 107.

98. Ο.π :σ. 109.

99. Ο.π :σ. 107.

100. Ο.π :σ. 116.

101. Ο.π :σ. 108.

102. Ο.π :σ. 230.

103. Ο.π :σ. 108.

104. Ο.π :σ. 108.

105. Ο.π :σ. 27.

106. Ο.π :σ. 107.

αντικείμενο υπάρχει προς χρήση για το υποκείμενο. Με την εμφάνιση της εργασίας, ο άνθρωπος πέραν της εξωτερίκευσης του και της θέσης του αντικειμένου “ως συνδεόμενο με ένα επιθυμητό [είναι]”<sup>107</sup>, φαίνεται να κάνει τα πρώτα βήματα της εξέλιξής του, καθώς δημιουργεί σκοπίμος αντικείμενα προς διευκόλυνσή του. Ένα ακόμη στοιχείο που πρέπει να προστεθεί εδώ είναι ότι εκτός από την μορφή το υποκείμενο *επινοεί* τρόπους επεξεργασίας της ύλης, εμπλουτίζοντας κατ’ αυτόν το τρόπο και την ίδια την έννοια της εργασίας η οποία όχι μόνο κατά την εκδήλωση αλλά και στην εννοιακή της υπόσταση παραμένει σε διαρκή κίνηση και μεταβολή, με άλλα λόγια, αυτή η δυναμική δραστηριότητα αποκτά συνεχώς νέες δυνατότητες δράσης. Μπορούμε να παρατηρήσουμε έτσι την διττή φύση της εργασίας, η οποία εκτός της εξωτερικής πρακτικής της διαδικασίας που εκδηλώνεται είναι και μία “νοητική παραγωγή”<sup>108</sup>, με σκοπό την διαμόρφωση του υλικού, “μια σχέση του νοείν με τον αντικειμενικό κόσμο”<sup>109</sup>, θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε και ως μία ενέργεια αποτύπωσης του νοείν στην εξωτερικότητα, την δυναμική εξωτερίκευση της έννοιας. Πιο συγκεκριμένα επινοείται μία *τεχνική* (*Manier*) ως ένα “μέσο που διαθέτει το υποκείμενο για να κυριαρχεί στο αντικείμενο”<sup>110</sup>, ώστε το παράγωγο αυτής της ανθρώπινης δραστηριότητας μετατρέπεται σε ένα “τέχνημα” κάτι το μη φυσικό<sup>111</sup> ως προς την μορφή αλλά και ως προς την ιδιότητα του, διότι, η εργασία, το εργαζόμενο υποκείμενο και το παράγωγο της διαδικασίας αυτής βρίσκονται πια σε έναν ανώτερο βαθμό ανάπτυξης όπου έχουν δοθεί νέοι καθορισμοί σε κάθε όρο του σχήματος και έχουν εκδιπλωθεί νέες δυνατότητες. Η απόδοση των νέων καθορισμών, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, δεν προκύπτουν τυχαία αλλά είναι το απότοκο μίας συγκεκριμένης και εκ των προτέρων δομημένης αλληλουχίας κινήσεων, μιλούμε λοιπόν για μια “τελεολογική δραστηριότητα”<sup>112</sup>, κάτι που μας αποκαλύπτει πως υπάρχει η “πρακτική σκοπιμότητα”<sup>113</sup> της εργασίας, που εμφανίζεται όχι μόνο στην τελική μορφοποίηση του αντικειμένου αλλά και στην εκδήλωση και ανάπτυξη της διάνοιας/νοημοσύνης κατά την σύλληψη, τον σχηματισμό ή την εύρεση του *εργαλείου* (*Werkzeug*). Χρειάζεται, δηλαδή, η υποκειμενική πρακτική για την δημιουργία των μέσων της εργασίας, είναι και αυτά μέρος της γεφύρωσης των αντιθέσεων, είναι μέρος της εξωτερικής του υποκειμένου υλικής πραγματικότητας, είναι το ίδιο

---

107. Ο.π :σ. 230 .

108. Ο.π :σ. 109.

109. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “Λόγος και Επανάσταση. Ο Χέγκελ και η Γένεση της Κοινωνικής Θεωρίας”, Μετάφραση : Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1999, σ. 84-85.

110. Γιώργος Φαράκλας, “Τέχνημα”, περιοδικό *Ο Πολίτης*, Τεύχος 81(9) – 82(10), Ιούλιος- Αύγουστος 1987, σ. 43

111. Ο.π :σ. 43.

112. Ο.π :σ. 44.

113. Ο.π :σ. 45.



ένα αντικείμενο το οποίο έχει παραχθεί από όλη την διαδικασία και τις στιγμές που έχουμε περιγράψει έως τώρα, πιο συγκεκριμένα “τα υπάρχοντα που παράγονται από την εργασία για χάρη της εργασίας είναι εργαλεία”<sup>114</sup>. Το εργαλείο διαθέτει συγκεκριμένους καθορισμούς, ως παράγωγο της ανθρώπινης εργασίας αλλά και ως υποκειμενική κτήση, αποτελεί με λίγα λόγια κάτι το παθητικό για το υποκείμενο ενώ ταυτοχρόνως τίθεται το ίδιο και το υποκείμενο ως δυνάμει ενεργητικό. Έτσι ο προσδιορισμός του αντικειμένου ως παθητικού δεν περνά στην σφαίρα της μονιμότητας καθώς “το παιχνίδι αυτής της δραστηριότητας είναι η μετατροπή της παθητικότητάς της σε δραστηριότητα”<sup>115</sup> κάτι που είναι η αιτία δημιουργίας του εργαλείου εξ αρχής.

Οι αναγκαίοι όροι της εργασίας έχουν τεθεί, μπορεί να ξεκινήσει η κίνηση παρέμβασης επί της ύλης. Αυτό που συμβαίνει εδώ είναι ότι “η εποπτεία υπάγεται στην έννοια”<sup>116</sup>, για να μπορεί να επιβεβαιωθεί ως πραγματική διαμορφωτική διαδικασία πρέπει να ενεργοποιηθεί αυτή η σχέση και πιο συγκεκριμένα “ο πραγματικός διαμεσολαβητικός όρος”<sup>117</sup> μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου. Αυτός “ο μεσολαβητικός όρος ως τέτοιος είναι ολοκληρωτικά εξωτερικός”<sup>118</sup> προς το αντικείμενο και “τίθεται από το υποκείμενο”<sup>119</sup> ως εξωτερικός επίσης, βρίσκεται εκεί ως το απαραίτητο στοιχείο για την δημιουργία μίας αλληλουχίας στιγμών. Ο όρος είναι διαμορφωμένος συνεπώς αποτελεί ένα στοιχείο “αποκομμένο από τη φύση”<sup>120</sup> που ανήκει πρώτον στη ιδεατότητα του υποκειμένου, και ύστερα στην σωματική δράση του αφού σκοπίμως του δίνει την ενέργεια χρήσης. Η σκοπιμότητα λοιπόν είναι και εδώ εμφανής αφού “η εκμηδένιση (του αντικειμένου) είναι εμποδισμένη”<sup>121</sup> κανείς από του όρους της σχέσης δεν θα αφανιστεί κατά την ολοκλήρωση της ενέργειας. Κατ’αυτόν τον τρόπο “το εργαλείο είναι η επέκταση της δράσης του Εγώ”<sup>122</sup> με στόχο να ξεπεράσει την απόλυτη εξάρτηση του από την φύση, “ενάντια στις αφηρημένες στιγμές της επιθυμίας και της ευχαρίστησης”<sup>123</sup> τώρα ο σκοπός είναι η διατήρηση στο χρόνο, η άρση της κυκλικότητας και των εφήμερων στιγμών, έτσι το εργαλείο “είναι υποκειμενικό στην δύναμη του

114. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 25.

115. Hegel, “La Philosophie de l’Esprit”, p.33 υποσημείωση (43).

116. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 112.

117. Ο.π : σ. 112.

118. Ο.π : σ. 112.

119. Γιώργος Φαράκλας, “Τέχνημα” σ. 45.

120. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 112.

121. Ο.π : σ. 112.

122. Κώστας Παπαϊωάννου, “ΧΕΓΚΕΛ”, σ. 101.

123. Jürgen Habermas, “Theory and Practice”, Translated by John Viertel, Beacon Press, Boston, 1973, σ. 154.

υποκειμένου το οποίο εργάζεται”<sup>124</sup> δεν είναι αυτόματο, πόσο μάλλον αυτενεργό. Πρόκειται για ένα αντικείμενο καθορισμένο από το υποκείμενο που αποτελεί “το υπάρχον λογικό μέσο [...] της πρακτικής διαδικασίας”<sup>125</sup> που καθοδηγείται από την ενέργεια του υποκειμένου προς το παθητικό αντικείμενο “ένα εργαλείο δεν έχει ακόμη τη δραστηριότητα μέσα σε αυτό, είναι ένα αδρανές πράγμα”<sup>126</sup> εμποτισμένο με την πνευματική δύναμη του υποκειμένου, από την μία πλευρά, και εμπλουτίζοντας την πρακτική υποκειμενική δύναμη, από την άλλη. Μπορούμε να πούμε πως ακριβώς αυτό το παθητικό αντικείμενο είναι που δίνει στον δρώντα μία δυνατότητα ώστε και να το διατηρεί και να το επαναχρησιμοποιεί όποτε επιθυμεί για να φτιάξει νέα αντικείμενα χρήσης, “έτσι το εργαλείο [ως] μέσο έχει μεγαλύτερη αξία από τον στόχο της επιθυμίας, ο οποίος στόχος είναι συγκεκριμένος το εργαλείο αγκαλιάζει (περιλαμβάνει) όλες αυτές τις ιδιαιτερότητες”<sup>127</sup>. Δηλαδή, η αντοχή του στον χρόνο και οι πολλαπλές δυνατότητές του, κάνουν το εργαλείο το πιο σημαντικό αντικείμενο στα χέρια του υποκειμένου. Ακόμη και από τα υπόλοιπα αντικείμενα που διαμορφώνονται μέσω της εργασίας το εργαλείο ξεχωρίζει γιατί δεν είναι ένα αντικείμενο επιθυμίας, είναι ένα εκφραστικό μέσο, είναι ο πρακτικός κώδικας επικοινωνίας του υποκειμένου με την φύση είναι η διαμεσολάβηση για την αύξηση των διαστάσεων του Εγώ. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε στο σημείο αυτό πως, για το υποκείμενο χάνεται η αμεσότητα επαφής με το αντικείμενο (“ανάμεσα στον εαυτό μου και στον εξωτερικό [κόσμο] του πράγματος, έχω βάλει την πονηριά (List) μου”<sup>128</sup>) από τη στιγμή που χρησιμοποιεί το παθητικό προς αυτό εργαλείο για την διευκόλυνσή του, το οποίο είναι ενεργητικό προς το παθητικό υλικό και αυτή “η μορφική μεσολάβηση”<sup>129</sup> είναι ακριβώς “η πραγματική λογική της εργασίας”<sup>130</sup>. Είναι η ενεργός εργασία στο σύνολό της. Επίσης, η πονηριά του νου εμφανίζεται στην μίμηση ή περισσότερο στην εκμετάλλευση της δύναμης των φυσικών στοιχείων, κατά την ενέργεια του εργαλείου κι από το εργαλείο, ώστε να γίνει με τον πιο ανώδυνο τρόπο για το υποκείμενο η επίτευξη του στόχου της εκάστοτε εργασίας.

Το ζήτημα του εργαλείου, αυτού του πράγματος της εργασίας, λαμβάνει κεντρικό ρόλο στην κίνηση ανάπτυξης της συνείδησης, από τη στιγμή που το υποκείμενο εξωτερικεύει (*äußern*) τον

124. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 112.

125. Ο.π: σ. 230.

126. Hegel, “La Philosophie de l’Esprit”, p.33.

127. Ο.π: p. 33.

128. Ο.π: p. 33.

129. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 113.

130. Ο.π: σ. 113.

εαυτό του επάνω στο εργαλείο και κατ'επέκταση στη διαμόρφωση του αντικειμένου. Φαίνεται λοιπόν πως εμφανίζεται σε ένα πρώιμο στάδιο η έννοια της *αλλοτριώσης*, αρχικά ως *εξωτερίκευση* (*Entäußerung*) της συνείδησης με την έκφραση της ιδέας της επικείμενης μορφής του αντικειμένου και στην συνέχεια ως *χωρισμός-αποξένωση* (*Entfremdung*) από την πρωταρχική εσωτερικότητα του εργαζόμενου υποκειμένου, υπό την έννοια ότι το *εργάζεσθαι* μετατρέπει το ιδεατό της επιθυμίας στο “*γίνεσθαι πράγμα της συνείδησης*”<sup>131</sup>, παύει να είναι ως τέτοιο στην σφαίρα του νοητού και περνά εντός του πραγματικού κόσμου. Ένα κομμάτι του υποκειμένου μεταφέρεται στην εξωτερικότητα, φεύγει από τον εαυτό του, χωρίς ωστόσο να χάνεται αλλά εντάσσεται εμπράκτως στο πραγματικό με μορφή του αντικειμένου. Είναι σημαντική η παρουσία των εννοιών της “*διαμεσολάβησης*” (*Vermittlung*) και της “*εξωτερίκευσης*” καθώς διαφαίνεται πως ο νεαρός Έγελος μέσα από το ζήτημα της εργασίας και του εργαλείου δίνει ιδιαίτερη προσοχή στο ζήτημα των μέσων όρων στα λογικό-θεωρητικά του σχήματα ώστε να δημιουργηθούν γεφυρώσεις και σχέσεις μεταξύ αντιθέτων, αλλά και στο ζήτημα της εκδίπλωσης της εσωτερικής έως τότε συνείδησης επάνω και μέσα στο αντικείμενο ώστε να δοθούν σε αυτό προσδιορισμοί, ή θα μπορούσαμε να πούμε, να δοθεί ένα όριο και το αντικείμενο να θεσπιστεί εκ νέου ως η επιθυμητή και απολύτως υπαρκτή μορφή για το υποκείμενο. Τα δύο αυτά στοιχεία θα τα συναντούμε συχνά και στην συνέχεια του κειμένου μας, σε πολλές περιπτώσεις, όπως κι εδώ, θα διαπιστώνουμε πως η ύπαρξή τους είναι ταυτόσημη με την κίνηση και την εξέλιξη θα μπορούσαμε να πούμε σε ένα ιστορικό πλαίσιο.

Η εργασία ως διαμεσολαβητική *δραστηριότητα* (*Tätigkeit*) που συμβαίνει με παρέμβαση του εργαλείου, ανυψώνεται σε ένα επόμενο στάδιο, αυτό της *καθολικότητας*. Το εργαλείο περνά σε αυτό το φάσμα πρώτον διότι μπορεί να διαμορφώσει ένα ευρύτερο σύνολο υλικών χωρίς να περιορίζεται σε μία μεμονωμένη συνθήκη και δεύτερον καθολικεύεται με την έννοια ότι “*δεν αποτελεί όρο χρήσης ενός μόνο δρώντος (αλλά) καθένας μπορεί να φτιάξει το ίδιο εργαλείο και να εργαστεί με αυτό*”<sup>132</sup>, γίνεται “*μία υπάρχουσα καθολικότητα*”<sup>133</sup> (*Allgemeinheit*) κάτι το κοινό και κοινωνικό. Η εξέλιξη του εργαλείου, το οποίο εγείρεται “*υψηλότερα από την εργασία, υψηλότερα από το αντικείμενο [...] και υψηλότερα από την ευχαρίστηση ή το τέλος όπου στόχευε*”<sup>134</sup> γιατί είναι το μέσον εκδήλωσης της εργασίας και πάνω από όλα εκδήλωσης της συνείδησης, δείχνει πως “ο

131. Hegel, “*La philosophie de l’esprit 1805*”, σ. 52-53.

132. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 113.

133. *Ο.π.* : σ. 230.

134. *Ο.π.* : σ. 113.

άνθρωπος κατασκευάζει εργαλεία επειδή είναι προικισμένος με λογική, και είναι η πρώτη εξωτερίκευση της θέλησής του”<sup>135</sup>, συνεπώς “τα αντικείμενα δεν είναι πλέον άψυχα πράγματα αλλά ανήκουν στο σύνολο τους στη σφαίρα αυτοπραγμάτωσης του υποκειμένου”<sup>136</sup>, γίνονται κομμάτι του και συγκροτητικό στοιχείο αξιοποίησης ενός διαρκώς διευρυνόμενου πεδίου δυνατοτήτων. Κατά την ανάπτυξη της συνείδησης, λοιπόν, ο άνθρωπος έχει τάση προς την έκφραση (*Äußerung*), δηλαδή εξωτερικεύεται, κάτι που δεν είναι γενικό και αόριστο ή τυχαίο αλλά αφορά τη σχέση του με την ετερότητα, καθώς οδεύει προς αυτή, εκφράζεται εξ αιτίας της και πάνω σε αυτήν, δεν θα μπορούσε να φανερωθεί εξάλλου χωρίς την αποτύπωση στην εξωτερικότητα. Ένα σημαντικό στοιχείο για την ίδια την κίνηση μέσα στην διαλεκτική που αναπτύσσεται και πρέπει να τονιστεί είναι ότι έπειτα από την εξωτερίκευση του ανθρώπου προς το έτερο και εντός του έτερου, προς τον αντικειμενικό κόσμο και εντός του αντικειμενικού κόσμου, συμβαίνει η επαναφορά στον ίδιο του τον εαυτό όντας διαφοροποιημένος σε ένα ανώτερο επίπεδο αυτή τη φορά καθώς η συνείδηση έχει εκφραστεί, η επιθυμία έχει πληρωθεί το νοεόν με το πράττειν έχουν εμπράκτως και ενεργά συσχετιστεί με τέτοιο τρόπο όπου η αισθητηριακότητα και το πεδίο αντίληψης του υποκειμένου έχουν διευρυνθεί. Η εργασία λοιπόν (και το εργαλείο της) είναι αυτή η διαδικασία, με τον διαμεσολαβητικό της χαρακτήρα, που εξωτερικεύει τον άνθρωπο και που δημιουργεί μια σχέση με αυτό που είναι έξω του, το συγκεκριμένο και ξένο, αυτό που αντίκειται ανεξάρτητα από την συνείδηση, του δίνει συγκεκριμένους καθορισμούς και ιδιότητες και αναδιαμορφώνει τον ίδιο τον δρώντα, με άλλα λόγια τον εξελίσσει. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πρόκειται για μία μονόπλευρη διαδικασία, αντιθέτως, “η εργασία είναι κάποιος που κάνει τον εαυτό του ένα πράγμα (*ich zum Dinge machen*), ο χωρισμός του Εγώ που ταλανίζεται από παρορμήσεις είναι αυτή ακριβώς η αντικειμενοποίηση του εαυτού (*sich zum Gegenstande machen*)”<sup>137</sup>, είναι η αλλοτρίωση (*Entäußerung*) του εαυτού ως αντικειμενοποίηση (*Vergegenständlichung*), η στιγμή που το πράττειν συμπορεύεται με το γίνεσθαι πράγμα.

Η εξελικτική πορεία της εργασίας μας δίνει την δυνατότητα να μιλήσουμε, στο σημείο αυτό, για μία από τις σημαντικότερες έννοιες της εγελιανής σκέψης η οποία θα γίνει ακόμη πιο εμφανής από την *Φαινομενολογία του Νου* και έπειτα. Πρόκειται για την έννοια της *Aufhebung* (αναίρεση, άρση)<sup>138</sup>, ως προς το εσωτερικό της *Aufhebung* οι ερμηνείες που μπορούμε να κρατήσουμε είναι

135. Hegel, “*La philosophie de l’esprit 1805*”, σ. 32, υποσημείωση (43).

136. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “*Λόγος και Επανάσταση*”, σ. 88.

137. Leo Rauch, “*Hegel and the Human Spirit*” (*A translation of Jena Lectures on the Philosophy of Spirit (1805-6) with commentary*), Wayne State University Press, Detroit 1983, p. 103.

“(1) «άρση» (2) «αναίρεση» και (3) «διατήρηση»”<sup>139</sup>, που εντός του πλαισίου της δραστηριότητας της εργασίας δείχνει πως το υποκείμενο έχει την ικανότητα να *αναιρεί* την αμεσότητα του φυσικού αντικειμένου, να *αίρει* τους πρωταρχικούς καθορισμούς του *ανυψώνοντάς* το σε ένα υψηλότερο στάδιο της εξέλιξής του και να το *διατηρεί* την ίδια στιγμή ως πράγμα. Συγχρόνως αυτές οι τρεις στιγμές υπέρβασης συμβαίνουν και στο υποκείμενο καθώς *αναιρείται* από την εσωτερικότητα του εαυτού του και *εξωτερικεύει* την συνείδηση του προς το αντικείμενο αναιρώντας την αμεσότητα με την διαμεσολάβηση του εργαλείου, ενώ ταυτοχρόνως *διατηρείται* στην υποκειμενικότητα του, τέλος μετά την διαμορφωτική πρακτική επιστρέφει στον εαυτό του αλλά σε ένα ανώτερο επίπεδο για το ίδιο και την δραστηριότητα του. Η έννοια της “*Aufhebung* είναι παρόμοια με την καθορισμένη άρνηση που έχει θετικό αποτέλεσμα”<sup>140</sup>, ακριβώς αυτήν την θετική έκβαση παρατηρήσαμε στις προηγούμενες γραμμές, αυτό που καταργείται και καταστρέφεται ταυτόχρονα διατηρείται. Δηλαδή, κάποια στοιχεία των αρχικών στιγμών υπάρχουν αλλά διαφοροποιημένα σε μία ανώτερη βαθμίδα. Σημαντικό είναι να τονίσουμε πως ο όρος έχει οντολογική χροιά καθώς το μεταμορφωμένο υποκείμενο ή αντικείμενο παρουσιάζεται σε ένα υψηλότερο επίπεδο, σε κάτι το νέο σε σχέση με την πρότερη κατάσταση, όπου μέσα σε αυτό το νέο εμπεριέχεται το σύνολο όλων των προηγούμενων στιγμών του, κάτι που θα εμφανιστεί πιο ξεκάθαρα στην *Φαινομενολογία του Νου*. Συνεπώς “*η Aufhebung προχωρά από το χαμηλότερο προς το υψηλότερο*”<sup>141</sup>, κάτι τέτοιο είναι εφικτό δεδομένης της προϋπόθεσης ότι δεν λαμβάνει χώρα ο αφανισμός, δηλαδή, οι αρνήσεις είναι απλώς στιγμές, όχι η απόλυτη καταστροφή, αυτή η μερική παραμονή των στοιχείων επιτρέπει την διαρκή κίνηση και εξέλιξη αλλά και την διατήρηση τους σε διαφοροποιημένα επίπεδα, είναι ο λόγος που “*ο Έγελος βλέπει μια βαθιά σύνδεση μεταξύ της ανάπτυξης των εννοιών και της ανάπτυξης των πραγμάτων, η οποία είναι απαραίτητη για τον ιδεαλισμό του*”<sup>142</sup>, κάτι που γίνεται άμεσα κατανοητό στο πλαίσιο το οποίο εξετάζουμε καθώς το αντικείμενο δεν μπορεί να μεταμορφωθεί από μόνο του χωρίς την ενέργεια του υποκειμένου αλλά και το υποκείμενο δεν μπορεί να παραμείνει ανεπηρέαστο από την δραστηριότητα της εργασίας του.

138. Ακολουθείται η μετάφραση που υπάρχει στο *Γερμανοελληνικό Γλωσσάριο* : Έγελος, “*Φαινομενολογία του Νου*”, Πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Γιώργος Φαράκλας, Τρίτη Έκδοση, Βιβλιοπωλείων της “ΕΣΤΙΑΣ”, Ι.Δ Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε, Αθήνα 2019 σ. 752.

139. Inwood, M. J., “*A Hegel Dictionary Blackwell Philosopher Dictionaries*”, p. 283.

140. *Ο.π* :σ. 284.

141. *Ο.π* :σ. 285.

142. *Ο.π* :σ. 285.

Μία ακόμη έννοια που μπορούμε να εξάγουμε είναι αυτή της *καθολικότητας* (*Allgemeinheit*)<sup>143</sup>, ένας όρος βαρύνουσας σημασίας που στο παρόν ζήτημα εμφανίζεται όταν “οι υπάρχουσες διαμεσολαβήσεις λαμβάνουν καθολική μορφή όπως η γλώσσα και το εργαλείο”<sup>144</sup>, όταν εξαπλώνονται εντός του υλικού κόσμου και των κοινωνικών σχηματισμών. Με άλλα λόγια αυτοί οι διαμεσολαβητικοί όροι εκδηλώνονται όχι μόνο σε ένα θεωρησιακό επίπεδο αλλά εμπράκτως εντός της υλικότητας και των υποκειμενικών σχέσεων. Έτσι θα μπορούσαμε να πούμε πως οι διαμεσολαβήσεις δεν αφορούν αποκλειστικά το υποκείμενο και το αντικείμενο αλλά αποτελούν συνδετικό κρίκο μεταξύ των υποκειμένων, ώστε αναδύονται κοινότητες ανθρώπων που έχουν ως καθοριστικό στοιχείο των αμοιβαίων κοινωνικών σχέσεων την “καθολική δραστηριότητα της εργασίας”<sup>145</sup>. Σύμφωνα με αυτή τη συνθήκη, πρόκειται για ένα πλέγμα σχέσεων ανθρώπων προικισμένων με *διάνοια* (*Geist*)/*νόηση*, που ενεργοποιούν το πράττειν τους εντός της κοινότητας έτσι ώστε “η ευφυής συνείδηση εγείρεται από την διαδικασία της εργασίας”<sup>146</sup>. Φανερώνονται ανθρώπινες ικανότητες και δυνατότητες εντός της πρακτικής και πραγματικής διάδρασης. Όπως είδαμε άνθρωπος παράγει συνειδητά μια μεταμόρφωση στην εξωτερικότητα με την εργασία του και την χρήση του εργαλείου του αλλά παράλληλα αναδιαμορφώνεται, αυτό όμως δεν μπορούμε να το επεξεργαστούμε αποκλειστικά υπό το πρίσμα ενός μεμονωμένου ατόμου, αντιθέτως η ίδια ακριβώς διαδικασία μετασχηματισμού όλων των όρων του σχήματος συμβαίνει και στην περίπτωση της κοινότητας των ανθρώπων. Η ύλη παύει πλέον να είναι νεκρή και ξένη, είναι ζώσα και ενεργή, γίνεται “*ενεργός πραγματικότητα*” (*Wirklichkeit*), που αφορά πια το ίδιο το ανθρώπινο είδος όχι μία αφηρημένη οντότητα ή ένα ιδιαίτερο εγώ. Το βασικό σημείο αυτής της σταδιακής ανάπτυξης είναι το ότι ο άνθρωπος μέσω της εργασίας παύει να είναι ένα όν “ζωικής επιθυμίας”<sup>147</sup> και άμεσης προσωπικής ευχαρίστησης, καθολικεύεται ο ίδιος μαζί με την εργασία και το εργαλείο, “*γίνεται μέλος της κοινότητας*”<sup>148</sup> των ανθρώπων. Ίσως αυτό να δείχνει μια άρρηκτη ή

143. Για την έννοια της καθολικότητας συναντούμε εδώ το όρο *Allgemeinheit*: μεταφράζεται ως κάτι το γενικό, καθολικό και παγκόσμιο, παρ’όλ’αυτά η χρήση του συγκεκριμένου όρου έχει άμεση συνάφεια με το περιεχόμενο λαμβάνει η έννοια στο ζήτημα της εργασίας, καθώς αφορά το κοινωνικό ή το κοινωνικό σύνολο, την ανάπτυξη μία ενοποιητικής αρχής που στην δεδομένη συνθήκη είναι η εργασία και το εργαλείο της. Θα μπορούσαμε να πούμε πως στην σκέψη του Έγκελ του γίνεται συχνά η χρήση του όρου αλλά με την ένταση και την χροιά που έχει το εκάστοτε συγκείμενο ενώ τίθεται το ζήτημα συσχετισμού μεταξύ των εννοιών α. *καθολικό* (*Allgemeine*), β. *μερικό/επιμέρους/ιδιαιτέρο* (*Besondere*) και γ. *καθέκαστο* (*Einzelne*) [μετάφραση εννοιών: Γ.Φαράκλας Έγκελος “*Φαινομενολογία του Νου*” σ. 751,752,753]. Προς το παρόν ας διατηρήσουμε την *καθολικότητα* όπως έχει περιγραφεί ώστε να κατανοήσουμε σαφέστερα την επέκταση της εργασίας και του εργαλείου σε ένα κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο.

144 G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 116.

145. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “*Λόγος και Επανάσταση*”, σ.89.

146. Jürgen Habermas, “*Theory and Practice*”, σ. 155.

147. Κώστας Παπαϊωάννου, “ΧΕΓΚΕΛ”, σ. 100.

148. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “*Λόγος και Επανάσταση*”, σ. 89.

ακόμη και διαλεκτική σύνδεση της ανάπτυξης της συνείδησης με την ανάδυση της ανθρώπινης κοινότητας και κατ'επέκταση της κοινωνίας, κάτι που ξεκινά με την άρση τηςσχάσης υποκειμένου και αντικειμενικού κόσμου και αναπτύσσεται έως την ανάδειξη της εργασίας ως καθολικής κοινωνικής κατηγορίας, όπως θα δούμε αργότερα. Εναρκτήρια βάση είναι το πέρασμα από την εργασία ενός μεμονωμένου δρώντος, στην *“κοινή εργασία όλων (που) είναι η εργασία τους ως συνειδητά όντα”*<sup>149</sup> δεδομένου ότι εξωτερικεύονται εντός του συνόλου, ενεργούν και εργάζονται ώστε *“διαισθάνονται τον εαυτό τους ως μια κοινότητα/λαό”*<sup>150</sup> (*Volk*), συγκροτούν ένα κοινό πράττειν και *“η εργασία τους είναι το δικό τους πνεύμα”*<sup>151</sup> με αποτέλεσμα παράλληλα με την διεύρυνση των εννοιών που έχουμε δει έως τώρα να συμβαίνει και η καθολίκευση της έννοιας της σχέσης. Η σχεσιακότητα κατ'αυτό τον τρόπο αλλάζει πεδίο δράσης αφού εξελίσσεται από το αρχικό στάδιο σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου στο επίπεδο να μετέχουν με την κοινή εργασία πολλά άτομα όπου ξεχωριστά το κάθε ένα και όλα μαζί σχετίζονται με την αντικειμενικότητα ενώ ταυτοχρόνως σχετίζονται με τα προϊόντα της εργασίας που είναι κοινά και *“ανταλλάξιμα μεταξύ των ατόμων”*<sup>152</sup> έτσι ώστε συσχετίζονται και διασπούν την απόλυτη ατομικότητά τους όσο δραστηριοποιούνται εντός του συνόλου *“[και] αυτή η ακύρωση του εαυτού (τους) στην οποία στοχεύουν είναι το καθολικό πνεύμα”*<sup>153</sup> το οποίο εκφράζεται μέσα από ένα καθολικό ή κοινό πράττειν. Η εργασία είναι το μέσον, όσον αφορά την επιθυμία εκφρασμένη μέσα στην *κοινότητα* αυτή τη φορά και η ικανοποίηση της εκπληρώνεται με την *“συλλογική (κοινοτική) εργασία”* η οποία *“δεν πραγματοποιείται για την επιθυμία ως μεμονωμένη (einzeln), αλλά ως καθολική (allgemeine)”*<sup>154</sup>.

Η δύναμη που κινεί την εργασία μέσα στις ομάδες ανθρώπων είναι και πάλι η *ανάγκη* η οποία πέραν του ότι δεν αφορά το αχαλίνωτο ατομικό ένστικτο, έχει διαιρεθεί και εξαπλωθεί στο πλήθος των ατόμων της κοινότητας, σε αυτήν την περίπτωση υπάρχουν εντός της κοινοτικής ολότητας οι διάφορες, μεμονωμένες ανάγκες, ωστόσο η γενική συνθήκη της ανάγκης έχει πάρει πλέον μία καθολική μορφή. Θα μπορούσε να συμπτυχθεί ως ανάγκη επιβίωσης της κοινότητας η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσω της κοινής εργασίας και διαμόρφωσης βιώσιμων συνθηκών, επίσης όσον αφορά

149. G.W.F Hegel *“System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 243.*

150. *Ο.π* :σ. 243.

151. *Ο.π* :σ. 243.

152. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *“Λόγος και Επανάσταση”*, σ. 89.

153. G.W.F Hegel *“System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ.243.*

154. Hegel, *“La philosophie de l'esprit 1805”*, σ.39.

κάθε αποτέλεσμα, κάθε παράγωγο της εργασίας είναι και αυτό καθολικό, διαμορφωμένο από την επιθυμία και διατηρημένο για την ζωή της κοινότητας, πιο συγκεκριμένα “το πράγμα περιέρχεται στον κοινό θησαυρό, και αντλώντας από αυτόν τον θησαυρό όλοι θα μπορέσουν να διατηρηθούν”<sup>155</sup>, είναι οι πρώτες στιγμές συν-εργασίας. Ίσως εδώ η επιθυμία και η ανάγκη να είναι στενά συνδεδεμένες, από την άποψη ότι, η κατάσταση όπου η “ευχαρίστηση ακολουθείται από μία (μόνο) ανάγκη”<sup>156</sup> έχει παρέλθει και πλέον η επιθυμία του συνόλου στοχεύει στην επιβίωση του. Έτσι το μεμονωμένο άτομο χάνει σε ένα μεγάλο βαθμό ικανοποίηση της ίδιας του της πράξης αποκλειστικά και χαλιναγωγείται ακόμη περισσότερο η έκφραση της επιθυμίας του καθώς θα πρέπει να ακολουθεί αρμονικά τις κινήσεις του συνόλου και να συμμετέχει στο μέρος των εργασιών όπου μπορεί να παράξει καλύτερα. Σκιαγραφείται εδώ μια αλλοτρίωση ως εξωτερίκευση της ανάγκης στο κοινό και ως χωρισμού της ανάγκης, της επιθυμίας και της ικανοποίησης από την πρωταρχική ταυτότητα με καθέκαστο ανθρώπινο ον και την μετατόπισή τους εντός του κοινού. Θα μπορούσαμε να πούμε πως από την κάθε ιδιαίτερη λεπτομέρεια αναγκών απομονώνονται τα κύρια γνωρίσματα αυτών και εναποτίθενται στην κοινότητα. Κάτι τέτοιο, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως μία καταφατική αφαίρεση. Απώτοκο της διαδικασίας αυτής είναι η ανάδυση ενός ‘*συστήματος αναγκών*’ το οποίο προς το παρόν θα μπορούσε να ονομαστεί και ως *σύνολο αναγκών* που συντίθεται από την “*ενεργό (wirklich) επιθυμία*”<sup>157</sup> και εκπληρώνεται από την “*εργασία όλων και για όλους και [την] απόλαυση όλων*”<sup>158</sup>, έτσι το ιδιαίτερο και ατομικό υπάγεται στο καθολικό και κοινό. Η συμβολή στην κοινότητα λαμβάνει εδώ σημαντικό ρόλο για την ίδια την διατήρηση της ζωής και των σχέσεων της κοινότητας, διότι, η φυσική χρεία, η άμεσα συνδεδεμένη με την φυσική ολότητα, είναι ακόμη παρούσα σε αυτό το εξελικτικό στάδιο, γι’ αυτό τα άτομα εργάζονται για την κάλυψη των αναγκών του συνόλου ενώ τα κοινά προϊόντα ενώ είναι καθολικά καθορισμένα μπορούν να υπάρξουν και ως καθέκαστα δηλαδή ικανοποιήσουν και τις ιδιαίτερες ατομικές ανάγκες των μελών. Κατ’αυτόν τον τρόπο η ανάγκη “*αναλύεται στις πολλαπλές πλευρές της*”<sup>159</sup>, είναι κάτι το κοινό και κοινωνικό εφόσον καθορίζεται από το ίδιο το πλέγμα των σχέσεων, με τέτοιο τρόπο που δημιουργείται ένα σημείο συγκερασμού καθολικών και ατομικών αναγκών ώσπου οι επιθυμίες (και η ικανοποίηση τους) μετριάζονται απορρέοντας από την ολότητα και όχι από την ορμητικότητα του προσωπικού πάθους. Μπορούμε να παρατηρήσουμε εδώ ότι, πέρα την θεωρησιακή κίνηση και

155. Ο.π : σ. 39.

156. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*” σ. 118, υποσημείωση 19.

157. Hegel, “*La philosophie de l’esprit 1805*”, p.52.

158. Ο.π : p. 52.

159. Ο.π : p. 53.



ανάπτυξη των εννοιών, ο τρόπος οργάνωσης της δραστηριότητας της εργασίας αποτελεί καθοριστικό στοιχείο συγκρότησης αλλά και ειδολογικής κατάταξης του οργανωμένου ανθρώπινου συνόλου. Στην προκειμένη περίπτωση τα στοιχεία οργάνωσης εργασίας που περιγράφονται εδώ, λαμβάνουν χώρα σε μία πρωταρχική σύμπραξη ανθρώπων που αλληλεπιδρούν εντός του πλαισίου οικογενειακών δεσμών ή ομάδων που οδεύουν προς την ανάπτυξή τους σε μία μορφή συμβίωσης που συνάδει περισσότερο με τον χαρακτηρισμό της ως κοινωνία<sup>160</sup>.

Η χρήση του εργαλείου εντός της κοινότητας παραμένει ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα για την παραγωγή αγαθών και προϊόντων αλλά και για την καλλιέργεια της γης. Δεδομένης της συνθήκης συνύπαρξης εμφανίζεται η αναγκαιότητα διαμοιρασμού των αρμοδιοτήτων κατά την παραγωγική δραστηριότητα, ένα πρώιμο στάδιο καταμερισμού της εργασίας, με σκοπό την κάλυψη των διευρυμένων πλέον καθολικών αναγκών. Για να μπορέσει να ευδοκιμήσει ένα τέτοιο κοινοτικό σύστημα ώστε όλα τα μέλη να χρησιμοποιήσουν την φύση και την πρώτη ύλη από την δική τους καθολική σκοπιά, εξωτερικευμένοι στο σύνολο και όχι περιορισμένοι στην εσωτερικότητα του εαυτού τους, θα πρέπει η ατομική γνώση χρήσης των εργαλείων να περάσει στην γνώση των μελών και να πάρει μια καθολική μορφή. Έτσι ο τρόπος χρήσης του εργαλείου απαιτεί μια *δεξιότητα* η οποία μπορεί να γνωσθεί πάλι μέσω μίας εξωτερίκευσης που εδώ εμφανίζεται ως διαδικασία *εκμάθησης* ώστε να αυξηθούν οι κοινωνοί της τεχνογνωσίας και να καταμεριστεί η εργασία εντός της κοινότητας. Παρουσιάζεται εδώ ένα βασικό χαρακτηριστικό της ίδιας της φύσης της εργασίας, η οποία, “*δεν είναι ένα ένστικτο, αλλά [μία μορφή] λογικής που κάνει τον εαυτό της καθολικό στους ανθρώπους, και είναι συνεπώς αντιτιθέμενη στην ενικότητα του ατόμου, η οποία πρέπει να κατακτηθεί*”<sup>161</sup>. Δηλαδή, η εργασία δεν αφορά μία βραχύχρονη διαμορφωτική στιγμή αλλά εδραιώνεται στην ιστορία της κοινότητας, είναι κάτι το *καθολικό* που κάθε εργαζόμενος δρών, κάθε τεχνίτης, “*μέσα από την διαδικασία της αλλοτρίωσης του εαυτού του επιστρέφει στον εαυτό του*”<sup>162</sup> αλλαγμένος ως δεξιότηχης. Είναι ένας συνδυασμός της θεωρητικής γνώσης και της πρακτικής εμπειρίας. Κάθε καθολική δεξιότητα (που την γνωρίζουν πλέον όλοι) αντικαθίσταται από μία μερικότητα όταν ένας μεμονωμένος δρών ανακαλύπτει ένα νέο εργαλείο προς χρήση και η οποία θα μετατραπεί πάλι σε καθολικότητα με την διαδικασία την οποία περιγράψαμε.

160. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “*Λόγος και Επανάσταση*”, *Πίνακας* σ. 87.

161. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 246.

162. *Ο.π* :σ. 246.

Τα κύρια στοιχεία που μπορούμε να κρατήσουμε, είναι οι έννοιες της “διαμεσολάβησης” (*Vermittlung*), της “εξωτερίκευσης” (*Entäußerung*) και της “αλλοτρίωσης” (*Entfremdung*), με την τελευταία να εμφανίζεται αμυδρά. Μέσα από το ζήτημα της εργασίας και του εργαλείου, ο νεαρός Έγγελος δίνει ιδιαίτερη προσοχή στις διαμεσολαβήσεις, που αντιστοιχούν, έως τώρα, κυρίως στην εργασία και στο εργαλείο ενώ, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, το σχήμα εμπλουτίζεται με νέες διαμεσολαβήσεις, δηλαδή, με την μηχανή, την αξία και την τιμή, οι οποίες είναι παρούσες σε κάθε στάδιο εξέλιξης της συνείδησης και της κοινωνίας των ανθρώπων. Η χρησιμότητα των διαμεσολαβήσεων είναι ότι μέσω αυτών επιτυγχάνεται μία γεφύρωση των απόλυτων αντιφάσεων ώστε ο άνθρωπος να καταφέρει μία άρση, να υπερβεί “την αποξένωση μεταξύ του αντικειμενικού και του υποκειμενικού κόσμου”<sup>163</sup> καθιστώντας εφικτή την οργάνωση των μερών αυτό μέσα σε ένα ενεργό δημιουργικό και νέο δικό του όλο. Οι έννοιες της εξωτερίκευσης και της αλλοτρίωσης είναι εξίσου σημαντικές και άρρηκτα συνδεδεμένες με το ζήτημα της εργασίας. Αφενός η αλλοτρίωση, που δηλώνει ότι κάτι χωρίζεται και γίνεται ξένο από το αρχικό του είναι, δηλαδή, από την αρχική του ταυτότητα, αναδύεται σε ένα πρώιμο στάδιο μέσα από την διαδικασία της εργασίας. Μπορούμε να πούμε πως σε αυτήν την πρώτη έμμεση αναφορά η έννοια της αλλοτρίωσης έχει μία θετική χροιά καθώς δεν σχετίζεται με μία απόλυτη απομάκρυνση αλλά μάλλον πρόκειται για κάτι το αναγκαίο ώστε να συμβεί το πέρασμα σε ένα ανώτερο στάδιο ανάπτυξης. Αφετέρου μοιάζει να ακολουθεί την έννοια της εξωτερίκευσης ώστε οι δύο σημασίες του όρου μαζί να αναφέρονται ως βήματα μιας εξελικτικής διαδικασίας της ‘ανθρώπινης κατάστασης’<sup>164</sup> που ξεκινά την διαμόρφωση μίας εξωτερικότητας στην οποία μετέχει και η δικής της ενέργεια. Επιπροσθέτως είναι σημαντική η αναφορά στην ανύψωση του ανθρώπινου όντος σε ένα επόμενο στάδιο ιστορικής εξέλιξης με την εξωτερίκευση και την ανάπτυξη της συνείδησης μέσω της εργασίας αλλά και την αρχή της σχέσης του υποκειμένου με τα εξωτερικά αντικείμενα ιδίως με την χρήση του διαμεσολαβητικού όρου του εργαλείου. Αυτές οι αλλαγές απομακρύνοντας το υποκείμενο από τις ανεξέλεγκτες εσωτερικές και ενστικτώδεις ανάγκες, επέφεραν την δημιουργία ενός πλέγματος σχέσεων και τις πρώτες ομάδες ανθρώπων, οικογενειακού ή κοινοτικού τύπου. Μέσα σε αυτό το σχήμα εργασίας διαμορφώνεται και η αναγνώριση (*Anerkennung*) των υποκειμένων ως ατόμων, τα οποία εργάζονται εντός και για την κοινότητα, στην οποία, το καθένα με την τεχνική του συμβάλλει στην επιβίωση του συνόλου, ενώ κάθε ένας μεμονωμένα λαμβάνει νέους προσδιορισμούς από την εργασία που εκδηλώνει

163. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “Λόγος και Επανάσταση”, σ.89.

164. Ο όρος που χρησιμοποιούμε εδώ αποτελεί δάνειο από της σκέψη της Hannah Arendt τον οποίο συναντούμε κατά κύριο λόγο στο έργο της, “Η Ανθρώπινη Κατάσταση (*Vita Activa*)”, Μετάφραση Στ.Ροζάνη, Γερ. Λυκιαρδόπουλου, Εκδόσεις “ΓΝΩΣΗ”, Αθήνα 1986.

ενεργά και αναγνωρίζεται ως τέτοιος. Η διαμόρφωση σχέσεων κοινοτικού τύπου βρίσκει τον τόπο της σε ένα οικογενειακό μοντέλο, όπως αναφέραμε, όπου “ο κάθε ένας υπηρετεί τον άλλο και παρέχει βοήθεια”<sup>165</sup>, κάτι που δηλώνει ότι συμμετέχουν σε μία συνθήκη σύμπραξης. Αυτή ακριβώς είναι η αλλαγή, η εξέλιξη και η συγκρότηση του ατόμου, “το άτομο εδώ μόνο έχει ύπαρξη, ως άτομο/ενικό, προηγουμένως, αυτό είναι είναι απλώς κάτι αφηρημένο, αναληθές”<sup>166</sup> συνεπώς μπορούμε να πούμε πως επιβεβαιώνεται κατά μία έννοια από την ενεργό δραστηριότητά του.

#### δ. Ο νέος τρόπος παραγωγής και η κοινωνία των πολιτών

Οι στιγμές και τα επίπεδα μέσα στα οποία παρουσίασαν την δραστήρια ανάπτυξή τους η εργασία και τα υποκείμενα που την ασκούν μπορεί να μας δείξει ένα ακόμη στοιχείο, ότι δηλαδή, σε αυτά τα πρώιμα κείμενά του ο νεαρός Έγκελς τοποθετεί της διαδικασίες αυτές εντός της ιστορικής διαδικασίας, κάτι που θα μας ακολουθήσει και στην παρούσα συζήτηση, σχετικά με την εργασία, κατά τις πρώτες εκδηλώσεις της αστικής κοινωνίας. Την περίοδο που γράφονται οι σημειώσεις που εξετάζουμε, στις αρχές του 19ου αιώνα, συμβαίνουν ραγδαίες αλλαγές στον τομέα της εργασίας με το πέρασμα από την φεουδαρχική εργασία στο μοντέλο “της σύγχρονης εμπορευματικής παραγωγής”<sup>167</sup>, με αποτέλεσμα, μέσα από την συνθήκη αυτή να αναδύεται ένας νέος τύπος κοινωνικής δομής από αυτήν που έχει παρουσιαστεί μέχρι τώρα. Παράλληλα με την προσωπική εμπειρία και τις προσλαμβάνουσες που έχει ο ίδιος, ήδη από την περίοδο παραμονής του στην Φρανκφούρτη (1797), οικονομικό και εμπορικό κέντρο της εποχής, ο νεαρός στοχαστής εξετάζει σημαντικά κείμενα πολιτικής οικονομίας όπως αυτά των Adam Smith (1723-90) και James Dehnam Stuart (1712-80) μάλιστα θα χρησιμοποιήσει παραδείγματα αυτών στο *Σύστημα της Ηθικότητας* (1802/3).

Σε πολλά σημεία γίνεται αναφορά σε ένα νέο πλέγμα σχέσεων επηρεασμένο από τον τρόπο παραγωγής. Πρόκειται για έναν τρόπο ζωής του μεμονωμένου ατόμου και όλων των ατόμων μέσα σε αυτό που θα πάρει το όνομα, “κοινωνία των πολιτών” (*bürgerliche Gesellschaft*)<sup>168</sup>, κάτι που σε

165. Ο.π : p. 52.

166. Ο.π : p. 52.

167. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “Λόγος και Επανάσταση”, σ. 89.

168. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε πως μπορούμε να συναντήσουμε διάφορες μεταφραστικές επιλογές για την *bürgerliche Gesellschaft*, όπως, *κοινωνία πολιτών*, *αστική κοινωνία* ή *αστική κοινωνία πολιτών*. Ο όρος *bürgerlich* μεταφράζεται ως *αστικός, πολιτικός* και ο όρος *Gesellschaft* ως *κοινωνία* (υπάρχει ένα ευρύ πεδίο μεταφράσεων για τον εν λόγω όρο που πάντα δηλώνουν κάτι το κοινωνικό ή συλλογικό, ωστόσο, εδώ κρατούμε τον την κύρια μετάφρασή του). Επιλέγουμε την απόδοση της *bürgerliche Gesellschaft* ως *κοινωνίας πολιτών*, διότι το κείμενο που εξετάζουμε γράφεται στις αρχές του 19ου αιώνα όπου η κοινωνία αποτελεί έναν συγκρουσιακό χώρο που ακόμη βρίσκεται υπό

εμάς είναι περισσότερο γνώριμο ως “αστική κοινωνία”. Πιο συγκεκριμένα ο λόγος που η κοινωνία αυτή διαθέτει διακριτικό χαρακτηριστικό είναι λόγω της ιστορικής θέσης της και λόγω της ανάπτυξης της δομής της που εμφανίζει. Είναι “μάλλον μια εικόνα της αστικής κοινωνίας στην πιο ανεπτυγμένη μορφή της ως προϊόν της Γαλλικής Επανάστασης και της Βιομηχανικής Επανάστασης στην Αγγλία”<sup>169</sup>. Εντός της σφαίρας αυτού του νέου τύπου κοινωνίας, γίνεται κριτική στις κατηγορίες και στις διαμεσολαβήσεις που εμφανίζονται, όπως θα δούμε στην συνέχεια, ενώ παράλληλα επαναπροσδιορίζεται και ενισχύεται η έννοια της αλλοτρίωσης και η παρουσία μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι αλλά και στην διαδικασία γέννησης του αστικού ανθρώπου. Επιπροσθέτως μπορούμε να παρατηρήσουμε τις πληροφορίες που μας δίνει ο Γκέοργκ Λούκατς για την περίοδο συγγραφής αλλά και την κεντρική προβληματική των κειμένων που εξετάζουμε, πιο συγκεκριμένα αναφέρει :

*“το πρόβλημα που αποκαλύπτει τον εντυπωσιακό παραλληλισμό μεταξύ της σκέψης του Έγκελ και των κλασσικών Άγγλων οικονομολόγων είναι το πρόβλημα της εργασίας ως ο κεντρικός τρόπος της ανθρώπινης δραστηριότητας, ως η κύρια μέθοδος με την οποία μπορεί η ταυτότητα του υποκειμένου-αντικειμένου [...] να επιτευχθεί, ως η δραστηριότητα που ακυρώνει το νεκρό της αντικειμενικότητας, ως η κινητήρια δύναμη της διαδικασίας που μετατρέπει την ανθρωπότητα σε προϊόν της δικής της δραστηριότητας.”*<sup>170</sup>.

Οι καθολικές έννοιες που εξήλθαν από τις ενέργειες στο στάδιο της κοινότητας των ανθρώπων, όπως είπαμε, υπάγονται στην εποπτεία. Πρόκειται για ένα σχήμα στο οποίο εδραιώνεται η “καθαρά πρακτική, πραγματική, μηχανική σχέση εργασίας και κτήσης”<sup>171</sup>. Έτσι η εργασία, μία καθολική έννοια, λόγω της ανωτέρω υπαγωγής, διαιρείται μέσα στην μερικότητα, ή με άλλα λόγια, συνεχίζει να μορφοποιεί αντικείμενα και να μην τα καταστρέφει, ενώ παράλληλα, “είναι διαιρεμένη από μόνη της και γίνεται μία ενική εργασία/ εργασία του ενός”<sup>172</sup> ως προς την πρακτική της άσκηση. Πρέπει να επισημανθεί πως η αναφορά στην ενική εργασία δεν σημαίνει πως το υποκείμενο, επιστρέφει σε κάποιο προηγούμενο στάδιο. Αντιθέτως υποδεικνύεται ότι, “η εργασία είναι καταμερισμένη μεταξύ πολλών ατόμων”<sup>173</sup>, συνεπώς και η μορφοποίηση του αντικειμένου είναι και αυτή διαιρεμένη σε πολλά στάδια, έτσι ώστε, κάθε άτομο, ή ομάδα ατόμων,

---

διαμόρφωση. Σε πολλά σημεία ωστόσο για την καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής δομής θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο αστική κοινωνία. Επιπροσθέτως στα κείμενα για τον νεαρό Μαρξ, στην συνέχεια θα κρατήσουμε την μεταφραστική επιλογή του βιβλίου αναφοράς μας και θα αποδώσουμε τον όρο ως *αστική κοινωνία*.

169. Georg Lukács, “The Young Hegel” *Studies in the relation between Dialectics and Economics*, p. 321

170. Ο.π : p. 172.

171. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 117.

172. Ο.π : σ. 117.

173. Ο.π : σ. 117 , σχόλιο 16.

καταλαμβάνει ένα μέρος της διαδικασίας. Η εργασία γίνεται “*πιο μηχανική*”<sup>174</sup> και η φύση του αντικειμένου αλλάζει δεδομένου ότι μιλάμε πλέον για αναπαραγωγή πανομοιότυπων προϊόντων. Έτσι “*η ποικιλία είναι αποκλεισμένη*”<sup>175</sup> από την διαδικασία της εργασίας και παράγεται συνεχώς κάτι όλο και “*πιο ξένο στο [ζωντανό] όλο*”<sup>176</sup>. Αυτό σημαίνει ότι “*οι κοινωνικά καθορισμένες πτυχές της εργασίας οδηγούν στην αυξανόμενη εξειδίκευση συγκεκριμένων τύπων εργασίας, σε ένα διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ της εργασίας του ατόμου και της ικανοποίησης των αναγκών του ατόμου*”<sup>177</sup>. Πρόκειται για μία σταδιακή αναδιαμόρφωση της έννοιας της εργασίας και, όπως θα δούμε και στην συνέχεια, της ίδιας της κοινωνικής μορφής. Ήδη από τα πρώτα σημεία σκιαγραφείται ένα κύμα αλλαγών που επηρεάζει όλα τα διαλεκτικά σχετιζόμενα στοιχεία που συγκροτούν την εργασία ως όλο. Από την στιγμή που καταγράφεται η αλλαγή στον τρόπο εργασίας και παραγωγής μπορεί να συναχθεί και η αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ υποκειμένων, δεδομένου ότι σημειώνεται μία ραγδαία μεταβολή στην ίδια την κοινωνική πραγματικότητα. Εφόσον γίνεται λόγος για αλλαγή και ανανέωσης της μορφής της εργασίας, τότε οπωσδήποτε αλλάζει ο τρόπος και το μέσο πρακτικής εφαρμογής της, το εργαλείο, για τις απαιτήσεις του νέου τρόπου παραγωγής, πιο συγκεκριμένα το εργαλείο μετατρέπεται σε *μηχανή (Maschine)*. Ως προς το εξελικτικό στάδιο του ανθρώπου θα μπορούσαμε να πούμε πως “*η ευφυής συνείδηση [...] υφίσταται αμέσως μόλις η εργασία γίνεται μηχανοποιημένη*”<sup>178</sup>, παρ’ολ’αυτά η στάση του νεαρού Έγγελου που παρουσιάζεται στα εν λόγω κείμενα είναι ιδιαίτερα κριτική, όχι ως προς την ίδια την ύπαρξη της μηχανής αλλά κυρίως ως προς το τρόπο παραγωγής που δημιουργείται και την θέση που λαμβάνει το συνειδητό ον στον κόσμο που διαμορφώνεται.

Ξεκινά μία αύξηση του ρυθμού και της ποσότητας της παραγωγής με την συμμετοχή πολλών εργατών στο πλαίσιο του *καταμερισμού της εργασίας (Arbeitsteilung)*. Η αλλαγή του χαρακτήρα της εργασίας ενισχύεται ή μάλλον πυροδοτείται από την μεταβολή του βασικού της στοιχείου, του διαμεσολαβητικού όρου του εργαλείου, το ποίο απομακρύνεται σε έναν πολύ μεγάλο βαθμό από τον έλεγχο της κίνησης του υποκειμένου, στις ειδικές και μεμονωμένες κινήσεις του εργάτη μίας φάμπρικας, είναι η μηχανή που “*παίρνει τη θέση του ανεξάρτητου τεχνίτη*”<sup>179</sup> διασπά το σύνολο της

---

174. Ο.π.:σ. 117.

175. Ο.π.:σ. 117.

176. Ο.π.:σ. 117.

177. Georg Lukács, “*The Young Hegel*” *Studies in the relation between Dialectics and Economics*”, p. 328.

178. Jürgen Habermas, “*Theory and Practice*”, σ. 156.

179. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 117, σχόλιο 17.

κίνησης και της δραστηριότητάς του και τον επιμερίζει σε ένα συγκεκριμένο τομέα της παραγωγικής εργασίας. Η μηχανή υπάρχει και λειτουργεί “ως αυτονομημένο εργαλείο, αποσυνδεδεμένο από τα όρια της ανθρώπινης δύναμης, ‘αυτενεργό’”<sup>180</sup>, που εκτελεί “μια αυτοπροωθούμενη διαμορφωτική διαδικασία”<sup>181</sup>. Ενώ από μία οπτική πλευρά με αυτό τον τρόπο το υποκείμενο απελευθερώνεται από την επίπονη διαδικασία της εργασίας, που έως έναν βαθμό επιτυγχάνεται, από την άλλη, θα διαπιστώσουμε, ότι τελικά “το αντικείμενο κυριαρχεί το υποκείμενο”<sup>182</sup>. Η μηχανή ως λειτουργικό αντικείμενο και όχι ως παράγωγο ξεκινά να αποκτά μία δύναμη επί του υποκειμένου τις επιπτώσεις της οποίας θα δούμε στην συνέχεια. Επίσης κάνοντας μία μικρή αναδρομή στο προηγούμενο στάδιο, μπορούμε να ανακαλέσουμε πως ο τρόπος χρήσης του εργαλείου απαιτεί μια δεξιότητα η οποία διαδίδεται μέσω της διαδικασίας εκμάθησης με σκοπό την συνέχεια της εργασίας και των πρακτικών μεθόδων της εντός της κοινότητας. Κατά την εμφάνιση της μηχανής, όμως, χάνεται σιγά σιγά το ζήτημα της εκμάθησης της δεξιότητας, καθώς “ο άνθρωπος αντικαθιστά απλώς την τυπική δραστηριότητα που έκανε από μόνος του, και αφήνει (την μηχανή) να κάνει όλη την δουλειά για εκείνον”<sup>183</sup>. Είναι μία στιγμή κυριαρχίας της νόησης επί της αντικειμενικότητας. Θα μπορούσαμε λοιπόν να θεωρήσουμε πως με την μηχανή ο άνθρωπος βρήκε έναν τρόπο να αποδεσμευτεί από την κοπιαστική διαδικασία διαμόρφωσης των υλικών της φύσης “και κατ’αυτόν τον τρόπο μπορεί να αποτραβηχτεί από την εργασία, και στη θέση της δραστηριότητάς του να αντικαταστήσει την δραστηριότητα της εξωτερικής φύσης”<sup>184</sup>, έτσι την χρησιμοποιεί όχι μόνο ως πρώτη ύλη για την παραγωγή αντικειμένων αλλά ως εκμεταλλεύσιμη ενέργεια ή ως δύναμη που μπορεί να την μιμηθεί. Ωστόσο ο Έγελος προσθέτει ένα σημαντικό σχόλιο σύμφωνα με το οποίο ο κεντρικός ρόλος που κατέχει η μηχανή στην καθημερινότητα της αστικής κοινωνίας είναι “η απάτη που εφαρμόζει (ο άνθρωπος) ενάντια στη φύση”<sup>185</sup>. Είναι ένα “τέχνασμα (List) του λόγου”<sup>186</sup>, η πονηριά του συνειδητού όντος να απομονώσει τα στοιχεία της φύσης προς όφελός του και ενώ αποσκοπεί σε μία υποκειμενική ελευθερία εν τέλει είναι αυτό που θα κάνει το υποκείμενο “σκλάβο της δουλειάς του”<sup>187</sup>, όσο περισσότερο το απομακρύνει από το ενεργό πράττειν του. Πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι με την λειτουργία της μηχανής δεν

180. Κώστας Παπαϊωάννου, “ΧΕΓΚΕΛ”, σ. 101.

181. Leo Rauch, “Hegel and the Human Spirit”, p. 120.

182. Γιώργος Φαράκλας, “Τέχνημα”, σ. 43.

183. Ο.π :σ. 247.

184. Hegel, “La Philosophie de l’Esprit 1805”, p. 53-54.

185. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 247.

186. Γιώργος Φαράκλας, “Τέχνημα”, σ. 45.

187. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “Λόγος και Επανάσταση”, σ. 90.

εξαφανίζεται η αναγκαιότητα εργασίας του εργάτη, απλώς περιορίζεται, διαιρείται ακόμη περισσότερο και κυρίως γίνεται “*ακόμη πιο αποστασιοποιημένη από την φύση*”<sup>188</sup>, αφού πλέον δεν δια μεσολαβεί μόνο το εργαλείο που βρίσκεται στο χέρι του υποκειμένου αλλά μία μηχανή που μπορεί και αντικαθιστά τα φυσικά στοιχεία. Η διεύρυνση της διαμεσολάβησης κάνει την εργασία εργασία ακόμη πιο μηχανική και, λόγω του καταμερισμού της, εξαιτίας της διάσπασης των πρακτικών σταδίων της, ο κάθε εργάτης συμμετέχει σε μια διαφορετική πτυχή του τελικού προϊόντος, κάνει δηλαδή μια πολύ συγκεκριμένη, εξειδικευμένη εργασία, μέσα σε έναν επίσης συγκεκριμένο καταμερισμό, ώστε η επαφή του με το αντικείμενο είναι μερική και εξαιτίας της διαμεσολάβησης της μηχανής, αποστασιοποιημένη. Αυτή η διάσπαση “*προϋποθέτει την ίδια στιγμή (ότι) οι ανάγκες που απομένουν φροντίζονται με άλλον τρόπο, γι’ αυτόν τον τρόπο πρέπει επίσης να γίνει εργασία, δηλαδή με την εργασία άλλων ανθρώπων*”<sup>189</sup> που εντάσσονται στο σύστημα του καταμερισμού της, αλλά και στο σύστημα εξειδίκευσης σε έναν μεμονωμένο τύπο εργασίας όπου η παρουσία τους και η μονομερής γνώση τους αποτελεί συστατικό στοιχείο του νέου τρόπου παραγωγή και της νέας κοινωνικής διάρθρωσης. Επίσης παρουσιάζεται σε αυτόν τον τύπο παραγωγής μία διάσπαση και ταυτοχρόνως μία διεύρυνση, που αφορά το ζήτημα των αναγκών (*Bedürfnisse*) καθώς “*το περιεχόμενο της εργασίας του πηγαίνει πέρα από την ανάγκη του· το καθέκαστο (το κάθε άτομο) εργάζεται για τις ανάγκες περισσοτέρων και ο καθένας κάνει το ίδιο*”<sup>190</sup>. Η έννοια της ανάγκης πια δεν αφορά αποκλειστικά την ατομική επιβίωση ή την επιβίωση της ομάδας και η εργασία δεν πρέπει να εξασκείται μόνο σε αυτόν τον τομέα. Αντιθέτως πρέπει να ανταποκριθεί στην πολλαπλότητα και την πληθώρα των αναγκών. Μπορούμε να πούμε πως εδώ παρατηρείται η έντονη παρουσία της έννοιας της *αφαίρεσης* (*Abstraktion*), δηλαδή, του χωρισμού και της αποκοπής των ιδιοτήτων και των πτυχών του υποκειμένου και του αντικειμένου από την ολότητα τους, μέσα από όλες αυτές τις διασπάσεις που συμπίπτουν με την εμφάνιση της μηχανής και της θέσης που παίρνει μέσα στην παραγωγή, η εργασία μετατρέπεται σε ένα *αφηρημένο πράττειν* και ο εργάτης “*συμπεριφέρεται ως ένα αφηρημένο εγώ*”<sup>191</sup> χωρίς να έχει ενεργό το σύνολο των καθορισμών του. Ο ίδιος δεν έχει πλέον “*δεν έχει συγκεκριμένη εργασία, αλλά η δύναμή του συνίσταται στην πράξη της ανάλυσης, στην αφαίρεση, στην διάσπαση του συγκεκριμένου σε πολλές αφηρημένες πλευρές*”<sup>192</sup> από τις οποίες γνωρίζει μόνο ένα μέρος τους, εργάζεται μηχανικά και

188. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 247.

189. *Ο.π* : σ. 117.

190. Hegel, “*La Philosophie de l’Esprit 1805*”, p. 53.

191. *Ο.π* : p. 53.

192. *Ο.π* : p. 53 .

μονόπλευρα. Ενώ “όσο πιο αφηρημένη γίνεται [η εργασία του], τόσο περισσότερο ο ίδιος είναι μια απλή αφηρημένη δραστηριότητα”<sup>193</sup> που δεν είναι δημιουργική αλλά καθόλα αποδομητική ως προς την ύλη, τις ανάγκες, την γνώση της εργασίας ή των παραγώγων της με αποτέλεσμα ο εργάτης να αδυνατεί να έχει έστω την εποπτεία του συνόλου του τελικού προϊόντος.

Η εργασία του ανθρώπου, μέσα από τον μηχανικό της χαρακτήρα, αφαιρεί την αναγκαιότητα παρουσίας του σε όλη την διάρκεια της παραγωγής. Κάτι τέτοιο, από μία άλλη πλευρά, ή σε ένα πιο αρχικό στάδιο, μπορεί να εμφανίσει και μία καταφατική εξέλιξη. Δηλαδή, “υπάρχει μια αυξανόμενη κατανόηση των νόμων της φύσης, του πώς να παρακινηθεί η φύση να εργαστεί για τον άνθρωπο”<sup>194</sup>, κάτι που δείχνει πως πέραν της άμεσης κατανάλωσης των φυσικών υλικών και της μετέπειτα επεξεργασίας τους προς χρήση, επεκτείνεται και η ικανότητα του συνειδητού όντος, ώστε να χρησιμοποιεί τις φυσικές δυνάμεις για την εργασία του. Ωστόσο, αφού εφευρίσκει και θέτει σε λειτουργία την μηχανή, ξεκινά η αποτύπωση της επίδρασής της επάνω στην εργασία, που συντελεί την ριζική διαμόρφωση της ανθρώπινης πράξης. Η μηχανή πλέον μπορεί να γίνει “η σχέση των αφηρημένων μορφών του χώρου και του χρόνου, η αφηρημένη εξωτερική δραστηριότητα”<sup>195</sup>, πέρα από τους καθορισμούς και τα όρια ενός πραγματικού και φυσικού σώματος, πέρα από εκδηλώσεις της συνείδησης και των αναγκών. Η δεξιότητα χάνεται, μαζί τους το ίδιο και η ποιότητα, ενώ αυξάνεται δυναμικά η ποσοτική εργασία με τέτοιο τρόπο όπου το προϊόν της είναι ένα νεκρό αντικείμενο από ένα αποστασιοποιημένο και σε μεγάλο βαθμό διασπασμένο υποκείμενο. Τώρα πια “η ζώσα εργασία του δεν κατευθύνεται στη φύση ως ζωντανή, αλλά αυτή η αρνητική ζωτικότητα εξαφανίζεται και η εργασία που παραμένει στον άνθρωπο γίνεται η ίδια πιο μηχανοποιημένη”<sup>196</sup>. Θα μπορούσαμε να πούμε, πως η επαφή με το αντικείμενο παραγωγής δέχεται όλο και περισσότερο την διευρυνόμενη διαμεσολάβηση της μηχανής και της πληθώρας των μεμονωμένων σταδίων επεξεργασίας, κατά την οποία, γίνεται όλο και πιο έμμεση, όλο και πιο ισχνή η εκδήλωση της συνείδησης. Η αποτύπωση της *ανθρωπινότητας*<sup>197</sup> επάνω στο αντικείμενο, η ποιότητα του ως αντικείμενο του βίου. Μία ενδιαφέρουσα οπτική για την μαζικότητα της παραγωγής και την απουσία ποιότητας που ακολουθεί το μηχανικό συναντούμε

---

193. Ο.π : p. 53 .

194. Georg Lukács, “The Young Hegel”, p. 329.

195. Hegel, “La Philosophie de l’Esprit”, p. 54.

196. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)”, σ. 247.

197. Ο όρος που χρησιμοποιούμε εδώ αποτελεί δάνειο από της σκέψη της Hannah Arendt τον οποίο συναντούμε κατά κύριο λόγο στο έργο της, “Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)”, Μετάφραση Στ.Ροζάνη, Γερ. Λυκιαρδόπουλου, Εκδόσεις “ΓΝΩΣΗ”, Αθήνα 1986.



ξανά στην σκέψη του Έγκελου στο κείμενο εισαγωγής της *Αισθητικής* και αξίζει να κάνουμε μία σύντομη αναφορά με σκοπό να κατανοήσουμε καλύτερα την κριτική που εξάγεται μέσα από την περιγραφή του για το “καλλιτεχνικό έργο ως προϊόν της ανθρώπινης ενέργειας” μέσα σε ένα πλαίσιο παραγωγής όμοιο με αυτό που περιγράφουμε στην παρούσα συζήτηση, πιο συγκεκριμένα επισημαίνει πως :

“ό,τι κάνει ο ένας θα μπορούσε όπως φαίνεται να το κάνει ή να το απομιμηθεί και ο άλλος, αρκεί να γνωρίζει κατ’ αρχήν, την τεχνική διαδικασία, έτσι ώστε, όταν είναι γενικά γνωστοί οι κανόνες της καλλιτεχνικής παραγωγής, δεν θα ήταν παρά στην διάθεση του καθενός να εκτελέσει το ίδιο με παρόμοιο τρόπο και να παραγάγει καλλιτεχνικά έργα. [...] Ό,τι όμως μπορεί να εκτελεστεί σύμφωνα με τέτοιες οδηγίες, δεν μπορεί παρά να είναι κάτι το τυπικά κανονικό και μηχανικό. Γιατί μόνο το μηχανικό είναι τόσο εξωτερικό, ώστε, για να προσληφθεί στην παράσταση και να μετατραπεί σ’ έργο, δεν απαιτείται παρά μία εντελώς κενή βουλευτική ενέργεια και επιδεξιότητα, που δεν είναι αναγκασμένη να φέρει μέσα της κάτι το συγκεκριμένο, κάτι που δεν προδιαγράφεται από γενικούς κανόνες.”<sup>198</sup>.

Στα κείμενα που εξετάζουμε εδώ η μηχανοποίηση αυτή περιγράφεται από τον νεαρό Έγκελο ως “το παραλυτικό [χαρακτηριστικό] της μηχανικής εργασίας”<sup>199</sup>, όπου λόγω της διασπαστικής της τάσης “ευθέως συνεπάγεται η πιθανότητα αποκοπής του εαυτού από αυτήν (την εργασία) συνολικά”<sup>200</sup>, η όλο και μεγαλύτερη απομάκρυνση από το συνειδητό ανθρώπινο πράττειν. Σε αυτήν την έντονη περιγραφή της νέας μορφής εργασίας, μπορούμε να παρατηρήσουμε μία “γενίκευση των αναγκών (όπου) [...] η αφηρημένη εργασία παράγει αγαθά για αφηρημένες ανάγκες”<sup>201</sup>, προϊόντα τα οποία δεν έχουν σαφή καθορισμό και προορισμό. Όσο περισσότερο αυξάνεται ο ρυθμός παραγωγής και οι ανάγκες αναλύονται σε μία πολλαπλότητα, ο άνθρωπος χάνει την ελευθερία την οποία τόσο επιδίωκε, με το “με το τέχνασμα της μηχανής ελαττώνει την εργασία του μόνο για το όλο, όχι για τον μεμονωμένο εργάτη· γι’ αυτόν αυξάνεται η εργασία αρκετά· αφού όσο περισσότερο μηχανοποιημένη γίνεται, τόσο λιγότερο αυτή αξίζει και τόσο περισσότερο ένας πρέπει να εργαστεί σε αυτήν την κατάσταση”<sup>202</sup>, ενώ η θέση του εντός της παραγωγικής διαδικασίας είναι τόσο περιορισμένη όπου πρέπει διαρκώς να υπομένει την επαναληπτικότητα της μερικής και βραχύχρονης παραγωγής, ακολουθώντας παράλληλα την κίνηση της μηχανής και όχι της

198. G.W.F HEGEL, “Εισαγωγή στην Αισθητική”, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια Γιώργος Βελουδής, Επίμετρο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, δεύτερη έκδοση, Νοέμβριος 2003, σ. 90-91.

199. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 117.

200. Ο.π :σ. 117.

201. Jürgen Habermas, “Theory and Practice”, σ. 160.

202. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4) σ. 247.

συνείδησής του. Ο εργάτης λοιπόν λειτουργεί ως αφηρημένη δραστηριότητα ενώ χάνει σχεδόν ολοκληρωτικά την αμεσότητα αλλά και την διαμεσολαβητική εργασία με το εργαλείο διότι ανάμεσα στον ίδιο και τον φυσικό κόσμο εισέρχεται η μηχανή και η δραστηριότητά του πια είναι απλώς ένα μικρό βοηθητικό μέρος της μηχανής αυτής απολύοντας τον έλεγχο της ίδιας του της πρακτικής ενέργειας. Ταυτοχρόνως ο άνθρωπος χάνει, σε έναν μεγάλο βαθμό, τον ενεργητικό του ρόλο, την δυνατότητα του να επηρεάζει ο ίδιος τα πράγματα να διαμορφώνει την υλικότητα, να αποτυπώνει το σύνολο της ενεργητικής και νοητικής του δυνατότητας, μία συνθήκη που συμπληρώνεται από το ότι η μηχανή ανεξαρτητοποιείται ακόμη και από την κίνηση του χειριστή της, *“από τη στιγμή που η αεικίνησία του υποκειμένου, η έννοια, είναι η ίδια τεθειμένη εξωτερικότητα του υποκειμένου [στην πηγή ενέργειας]”*<sup>203</sup> τότε αυτό το ίδιο αδυνατεί να επηρεάσει την κίνηση του μηχανικού, λαμβάνει μία θέση ως απλό επιβλέπον και μερικώς ενεργό.

Σε κάθε πτυχή αυτού του είδους εργασίας γίνεται αναφορά σε μία αποκοπή, σε κάτι που χωρίζεται, που γίνεται ξένο. Όσον αφορά το εργαλείο, η μηχανή είναι κάτι ακόμη πιο εξωτερικό, που υπερβαίνει το υποκείμενο ως προς το ζήτημα του χρόνου παραγωγής αλλά και του χώρου εντός του οποίου συμβαίνει η παραγωγή καθώς το παραγκωνίζει και το περιορίζει ως προς την δραστική του θέση ενώ ταυτοχρόνως γίνεται η ίδια μία *δραστηριότητα*, είναι μία αντικειμενικότητα που αφαιρεί το μεγαλύτερο μέρος της ενέργειας της υποκειμενικότητας. Ο εργάτης παραμένει χωρισμένος από την ολότητα του παραγόμενου, γνωρίζοντας μόνο μία πτυχή του, αλλά και αποκομμένος από την ολότητα της κίνησης της εργασίας, υπηρετώντας πια ένα σύστημα αναγκών ώστε τίποτε από όλα όσα αναφέραμε δεν μπορεί να ελέγξει. Ακόμη και ο σκοπός της παραγωγής είναι μη ελέγξιμος, έτσι *“για την ολότητα των αναγκών κανείς δεν είναι ανεξάρτητος [...] η εργασία του, ή οποιαδήποτε δυνατότητα αυτός έχει για να ικανοποιεί την ανάγκη του, δεν εξασφαλίζει την ικανοποίηση του γι’ αυτόν (το ίδιο)”*<sup>204</sup> πρέπει η ανάγκη του να υπάγεται σε ένα γενικότερο και πιο ανεξάρτητο σύνολο. Με λίγα λόγια μπορούμε να παρατηρήσουμε πως εδώ ξεκινά να γίνεται λόγος για έναν πολλαπλασιασμό αναγκών όπου *“κάθε καθέκαστη ανάγκη διαχωρίζεται”*<sup>205</sup> και διαλύεται σε ένα διευρυνόμενο πλέγμα. Αυτός ο πολλαπλασιασμός ως γενίκευση της έννοιας της ανάγκης φέρνει και την μαζική παραγωγή των προϊόντων της εργασίας με αποτέλεσμα να παράγεται μόνο *“καθαρή ποσότητα”*<sup>206</sup>, περισσότερη από όση το υποκείμενο χρειάζεται ή ενδιαφέρεται να έχει, με

203. Ο.π: σ. 118.

204. Ο.π :σ. 167.

205. Hegel, “*La Philosophie de l’Esprit 1805*”, p. 73.

206. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*” σ. 118.

αποτέλεσμα “η ποσότητα του [από το κοινό προϊόν] δεν είναι σε σχέση με την ολότητα των αναγκών [του], αλλά πηγαίνει πέρα από αυτές, είναι ποσότητα γενικά και αφηρημένα”<sup>207</sup> χωρίς να περιλαμβάνει την ξεχωριστή υποκειμενική του χρεία. Πρόκειται για το πέρασμα στην απροσδιοριστία των αναγκών. Η κίνηση αυτού του παραγωγικού τύπου λειτουργεί αδιάκοπα για την εκπλήρωση οποιασδήποτε ανάγκης, οποιουδήποτε μεμονωμένου ατόμου αλλά και των κοινωνικά διαμορφωμένων αναγκών, “αυτή η πολλαπλότητα δημιουργεί την μόδα, την μεταβλητότητα, ελευθερία στη χρήση των μορφών” ενώ παράλληλα “αυτά τα πράγματα – το κόσμιμο των ρούχων, το στυλ των επίπλων – δεν είναι μόνιμα”<sup>208</sup> είναι βραχύχρονα αναγκαία με έναν καθόλα περιορισμένο χρόνο χρήσης καθώς θα αντικατασταθούν από νέες ακαθόριστες ανάγκες οι οποίες πρέπει να πληρωθούν. Ακόμη λοιπόν μία επίδραση της μηχανοποίησης της εργασίας είναι αυτή η ταχεία παραγωγή πλεονάσματος<sup>209</sup> (*Überschuss*), δηλαδή, ως πολλή μεγάλη ποσότητα προϊόντων που ξεπερνά το απαραίτητο και βρίσκεται “πέρα από την ικανοποίηση μίας πρακτικής ανάγκης του υποκειμένου”<sup>210</sup>, με αποτέλεσμα η αντικατάσταση της φύσης ως προς τον ρυθμό παραγωγής από την μηχανή αλλά και ως προς την διαμόρφωση των βιοτικών αναγκών να εντείνεται διαρκώς. Παρατηρείται μάλλον μια συμπύκνωση του ίδιου του χρόνου μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι, όπου οι ανάγκες, τα προϊόντα και οι ώρες εργασίας αυξάνονται ραγδαία, με σκοπό την κάλυψη μίας πλεονασματικής παραγωγής.

Μέσα στο πλαίσιο σύστασης της αστικής κοινωνίας ο άνθρωπος περισσότερο από ποτέ χάνει τον έλεγχο από μία πλειάδα προσδιορισμών και ιδιοτήτων, απομακρύνεται και γίνεται ξένος. Κατά την περιγραφή αυτή είναι εμφανής η έννοια της *αλλοτριώσης* (*Entfremdung*) κυρίως ως απώλεια της ανθρώπινης νοητικής και ενεργητικής του δύναμης. Αρχικά το μηχανοποιημένο πράττειν αποξενώνει τον άνθρωπο από τη φύση, η διαμεσολάβηση της μηχανής αλλάζει τη σχέση του με την πραγματικότητα από την στιγμή που χάνει την κίνηση, την ζωτικότητα, που έδινε στο νεκρό υλικό, με αποτέλεσμα να αλλάζει ο ίδιος, να μετατρέπεται σε ένα όν “πιο μηχανικό (*mechanischer*) πιο αναίσθητο, πιο ανιαρό/ανόητο (*geistloser*/αυτ. απώλεια πνεύματος)”<sup>211</sup>. Πιο συγκεκριμένα, χάνει το ίδιο του το πνεύμα-νου μέσω αυτής της επαναλαμβανόμενης, μηχανικής, μεμονωμένης πράξης, που γνωρίζει να κάνει, μέσα σε έναν ολόκληρο κύκλο παραγωγής. Η απώλεια του πνεύματος είναι καίριας σημασίας εδώ, διότι, ο άνθρωπος που πράττει επεκτείνοντας το πνεύμα

207. Ο.π : σ. 118.

208. Leo Rauch, “Hegel and the Human Spirit”, p. 139.

209. Εδώ γίνεται λόγος για πλεόνασμα προϊόντων παραγωγής.

210. Ο.π :σ. 118, σχόλιο 19.

211. Hegel, “La Philosophie de l’Esprit 1805”, p.73.

του μέσω της εξωτερίκευσης της συνείδησης, χαρακτηρίζεται από τον Έγελο ως “*η πλήρης ζωή η οποία έχει συνείδηση του εαυτού της*”<sup>212</sup>. Αντιθέτως κατά την μηχανοποιημένη παραγωγή, μέσα από όλους αυτούς τους χωρισμούς καταλήγει να εφαρμόζει μία “*κενή πράξη*”<sup>213</sup>, χάνει στην πραγματικότητα την δύναμη του και το βασικό στοιχείο του εαυτού του, “*με αυτόν τον τρόπο η εργασία μετατρέπεται από αυτοπραγμάτωση του ατόμου σε αυτό-αναίρεση του*”<sup>214</sup>, ώστε αυτό να χάνει την ικανότητα αντίληψης της ύπαρξης του ή τουλάχιστον των πολλαπλών ιδιοτήτων που το προσδιορίζουν. Η έννοια της αλλοτρίωσης του εργαζόμενου ατόμου, του εργάτη, λαμβάνει εδώ μία καθόλα αρνητική χροιά καθώς σε κάθε σημείο, αυτής της σύγχρονης μορφής παραγωγής, συνθλίβεται και μία ανθρώπινη δυνατότητα έως ότου να χαθεί το ίδιο το εγώ ή η επίγνωση της ενεργού ύπαρξής του. Ο σκληρά περιοριστικός χαρακτήρας του καταμερισμού εργασίας που ακολουθεί αυστηρά την αυτοματοποιημένη κίνηση της μηχανής καθιστά την εργασία ως “*αποβλακωτική και μονόπλευρη*”<sup>215</sup>, αποδυναμωμένη από την δεξιότητα και την δύναμη του νοείν, αλλαγμένη σε μία “*λειτουργία της μηχανής*”<sup>216</sup> ώστε “*η συνείδηση του εργάτη του εργοστασίου εξαθλιώνεται στο τελευταίο άκρο της νωθρότητας*”<sup>217</sup>, στην απουσία κάθε σκέψης και κάθε ενεργητικής ή δημιουργικής έκφρασης.

Σε αυτόν το μηχανοποιημένο ρυθμό εργασίας αυξάνεται “*ο όγκος των βιομηχανικών [αντικειμένων]*”<sup>218</sup>. Οι εργάτες αποκομμένοι από το σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας αλλά και από την πληθώρα άλλων αντικειμένων που παράγονται σε άλλες βιομηχανικές μονάδες, εναποθέτουν την ελπίδα ικανοποίησης των πολλαπλών αναγκών που αναπτύσσουν, εντός της αστικής κοινωνίας, ο ένας στον άλλον καθώς δημιουργείται μία εξάρτηση και υποχρεωτικότητα μεταξύ όσων απαρτίζουν τον τομέα της παραγωγής. Η εργασία τους είναι “*αφηρημένο καθολικό*”<sup>219</sup> και αυτό αλλάζει την ίδια την φύση των αναγκών. Κάθε εργάτης εργάζεται “*για μία από τις ανάγκες του, και την ανταλλάσσει για οτιδήποτε είναι αναγκαίο για τις άλλες ανάγκες του[...]* η ικανοποίηση της ολότητας των αναγκών του είναι μία εργασία όλων”<sup>220</sup>. Από την στιγμή λοιπόν που η εργασία είναι καθολική κατ’ αυτόν τον τρόπο, όλοι παράγουν για τις ανάγκες όλων και τότε

212. Ο.π : p.73.

213. Ο.π : p.73.

214. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “*Λόγος και Επανάσταση*”, σ. 91.

215. Hegel, “*La philosophie de l’esprit 1805*”, p.74.

216. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*” σ. 248.

217. Ο.π :σ. 248.

218. Ο.π :σ. 248.

219. Ο.π :σ. 247.

220. Ο.π :σ. 247.

“η ικανοποίηση των αναγκών είναι η καθολική εξάρτηση όλων, ο ένας στο άλλον”<sup>221</sup>, διαιρώντας έτσι κάθε υποκειμενικότητα αλλά και μεταμορφώνοντας κάθε κοινωνική σχέση ή σχέση συνεργασίας σε μία υποχρεωτική σύνδεση.

Δεδομένης της εξάρτησης αυτής και της ανταλλαγής (*Austausch*) των προϊόντων παραγωγής, για την κάλυψη των αναγκών, η εργασία η ίδια και τα προϊόντα της έχουν μία αξία (*Wert*) ένα μέτρο σύγκρισης κατά την διαδικασία ανταλλαγής. Όπως αναφέρεται με άμεσο τρόπο στο κείμενο, όσο “ο αριθμός παραγωγής αυξάνεται η αξία της εργασίας πέφτει”<sup>222</sup> και η αξία των προϊόντων είναι “η ισότητα του πράγματος με άλλα πράγματα [...] το ιδεατό μέτρο των πραγμάτων”<sup>223</sup> έτσι το σύστημα δομείται της ανταλλαγής ενώ από την στιγμή που στην πληθώρα αναγκών το άτομο αναγνωρίζει τις δικές του από την στιγμή που δεν είναι σε θέση να παράγει τα αντικείμενα που τις ικανοποιούν αλλά ξέρει ότι παράγονται σε μία άλλη μονάδα παραγωγής και μπορεί να τα αποκτήσει ανταλλάσσοντας τα με τα δικά του παραγόμενα τότε είναι αδύνατον να διαφύγει του ισχυρού σχήματος που διαμορφώνεται. Για να φτάσει ωστόσο στο σημείο ανταλλαγής το εργαζόμενο υποκείμενο πρέπει πρώτα να αξιολογήσει τα δικά του παραγόμενα, την δική του εργασία και έχει κάποια κριτήρια για αυτό. Η κρίση του “είναι αυτή της ισότητας-ισοτιμίας αυτών των αναγκών ή της αξίας”<sup>224</sup>. Αρχικά πρέπει να τεθεί το παραγόμενο αντικείμενο ως αξία, δηλαδή, εξωτερικά από το εργαζόμενο υποκείμενο, ως ένα πράγμα και μάλιστα ένα πράγμα που πληρεί κάποια ανάγκη. Στην συνέχεια το υποκείμενο πρέπει να δημιουργήσει κρίση για την αξία του αντικειμένου όχι μόνο ως κάτι το εξωτερικό αλλά για κάτι για το οποίο έχει εργαστεί, ως μέρος του είναι του, ως πράγμα και ως απότοκο του δικού του μόχθου. Τέλος, εξωτερικεύοντας το πράγμα και διατηρώντας τον εαυτό του μέσα σε αυτό, το υποκείμενο παίρνει την τελική του απόσταση γνωρίζοντας το δικό του παραγόμενο αλλά και την ανάγκη που έχει για κάποιο άλλο παραγόμενο για το οποίο θα μπει στην διαδικασία ανταλλαγής με βάση την αξία που του έθεσε στις δύο προηγούμενες στιγμές.

Εμφανίζεται λοιπόν ένας νέος διαμεσολαβητικός όρος ανάμεσα στο υποκείμενο και την εργασία του, ανάμεσα στα αντικείμενα της παραγωγής (που είναι πια πλεονάσματα) και τα υποκείμενα που έχουν ανάγκες. Η διαμεσολάβηση αυτή είναι η αξία η οποία προέρχεται από την πρότερη αξιολόγηση του προϊόντος και χαρακτηρίζεται ως “η συμπεριφορά του πλεονάσματος επάνω στην

221. *Ο.π* :σ. 247.

222. *Ο.π* :σ. 248.

223. *Ο.π* :σ. 121.

224. Hegel, “*La philosophie de l’esprit 1805*”, p. 54.

ανάγκη του (υποκειμένου)”<sup>225</sup> ενώ παράλληλα λειτουργεί ως “ανεξάρτητη μεταβλητή”<sup>226</sup> πέρα από το εργαζόμενο υποκείμενο. Αυτή ακριβώς η ανεξαρτησία της αξίας δείχνει πως το υποκείμενο για άλλη μία φορά χάνει το έλεγχο σε αυτήν την πληθώρα του συστήματος αναγκών. Επίσης η απώλεια ελέγχου αποκτά μεγαλύτερο βάθος, καθώς, από την μία πλευρά, το υποκείμενο βρίσκεται στον τομέα της παραγωγής ή περισσότερο είναι συστατικό στοιχείο της και, από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί να προσδιορίσει τίποτα σε σχέση με το παραγόμενο προϊόν, ούτε την συγκεκριμένη ανάγκη που αυτό καλύπτει αλλά ούτε και την αξία έτσι ώστε “αυτό το σύνολο είναι κάτι που μετά βίας (μπορεί) να γνωσθεί, η αόρατη και αστάθμητη δύναμη”<sup>227</sup> ανεξάρτητη από τους εργαζόμενους δρώντες. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό στοιχείο που μπορούμε να εξάγουμε, είναι η έννοια της δύναμης, που ασκείται από το σύστημα αναγκών επάνω στα άτομα, κάτι που δεν την ελέγχουν, αδυνατούν να την υπολογίσουν ή να σχετιστούν ενεργητικά με αυτήν, για άλλη μία φορά παραμένουν εντός της παθητικότητας καθώς η δύναμη τα κινεί χωρίς τα ίδια να της δίνουν κίνηση, τουλάχιστον άμεσα. Η αλλοτρίωση συνεχίζεται εδώ καθώς προστίθεται το στοιχείο της απώλειας δύναμης του ανθρώπου, ένας κανόνας που καθορίζει τον ίδιο και τις ανάγκες του ενώ από την άλλη πλευρά ο εργάτης δεν δύναται να καθορίσει τους κανόνες παραγωγής και της ίδιας του της εργασίας.

Πέραν του ιδεατού μέτρου των πραγμάτων, δηλαδή της αξίας, υπάρχει ακόμη ένα μέτρο “που έχει επινοηθεί και είναι εμπειρικό είναι”<sup>228</sup>, πρόκειται για την τιμή (*Preis*), όπου επιφέρει την επέκταση της έννοιας της αξίας καθώς “αυτό που ήταν προηγουμένως ιδεατό, τώρα εισέρχεται ως πραγματικό”<sup>229</sup>. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε, πως το χρήμα είναι η πραγματοποίηση της αξίας. Όσον αφορά το πεδίο του χρήματος λοιπόν τα προϊόντα μπαίνουν σε ένα σύστημα ανταλλαγής σύμφωνα την τιμή τους που “είναι η ισότητα του πράγματος με άλλα πράγματα”<sup>230</sup> η οποία πηγάζει από την αξία χρήσης τους που ορίζεται ως “η αφαίρεση αυτής της ισότητας ενός πράγματος με ένα άλλο, συγκεκριμένη ενότητα και νόμιμο δικαίωμα”<sup>231</sup>. Η τιμή και η δυνατότητα ανταλλαγής αποτελούν άλλες δύο διαμεσολαβητικές έννοιες ανάμεσα στο πλεόνασμα των προϊόντων παραγωγής και στην απόκτηση τους από το υποκείμενο. Το τελευταίο για ακόμη μία φορά θα πρέπει να ακολουθήσει πιστά τους νέους όρους ώστε να ικανοποιήσει όσες περισσότερες

225. Ο.π.:σ. 167.

226. Ο.π.:σ. 167.

227. Ο.π.:σ. 167.

228. Ο.π.:σ. 121.

229. Ο.π.:σ. 121.

230. Ο.π.:σ. 121.

231. Ο.π.:σ. 121.

ανάγκες έχει. Η τιμή καθορισμένη από την αξία, η ανταλλαγή αναγκαίων αντικειμένων χρήσης μεταξύ των υποκειμένων και η απόκτηση του επιθυμητού προϊόντος σχετίζονται με έναν ακόμη διαμεσολαβητικό όρο που είναι “κάτι καθολικό και η δυνατότητα [ικανοποίησης] όλων των αναγκών”<sup>232</sup>, αυτό είναι το *χρήμα* (*Geld*) που μπορεί να χαρακτηριστεί και ως η πραγματοποίηση της τιμής και κατ’επέκταση αφού τη τιμή είναι πραγματοποίηση της αξίας τότε “αυτή η ίδια η αξία, ως πράγμα, είναι το χρήμα”<sup>233</sup>. Κατά τον Έγκελο το χρήμα είναι αυτό που “διαμεσολαβεί τα πάντα”<sup>234</sup>, περνά μέσα από τις στιγμές των σχέσεων σε κάθε επίπεδο και δίνει τη δύναμη απόκτησης αγαθών, κάτι που μας δείχνει πως ένα αντικείμενο, η “υλικώς υπάρχουσα έννοια”<sup>235</sup>, η έννοια ως πράγμα και εδώ υπερσχύει επί του υποκειμένου. Το στοιχείο που εμφανίζεται και λαμβάνει θέση εντός της πραγματικότητας, ασκεί και δίνει δύναμη (σε όποιον το κατέχει) ως εξωτερικό του ανθρώπου. Δηλαδή, δεν είναι μία ανθρώπινη δυνατότητα ούτε είναι καθορισμός της ενεργού ανθρώπινης υπόστασης. Αντιθέτως, είναι ένα αντικείμενο που επιβάλλεται στο υποκείμενο, ενώ ταυτοχρόνως το δεύτερο, χάνει ακόμη περισσότερο την πολλαπλότητα και την ποικιλομορφία των καθορισμών του μοχλώντας για το χρήμα που το δίνει την “πιθανότητα (απόκτησης) όλων των αναγκαίων πραγμάτων”<sup>236</sup>, τα οποία, εντός του κόσμου που διαμορφώνεται, ίσως δεν είναι και πραγματικά αναγκαία. Επιπροσθέτως μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε ως κάτι αφηρημένο διότι διασπάται για να διαμεσολαβήσει ανάμεσα σε κάθε υποκείμενο και επιθυμητό αντικείμενο, ανάμεσα σε κάθε ανάγκη και ικανοποίηση αυτής και αναλύεται μέσα στην υποκειμενικότητα και την αντικειμενικότητα, με αποτέλεσμα, να δημιουργείται ένα πλέγμα σχέσεων με το χρήμα ως αξιολογικό κριτήριο. Μέσω αυτού, γίνεται η ανταλλαγή αλλά και η αποδοχή της συμφωνίας των δύο μερών, καθώς, “και τα δύο μέρη αναγνωρίζονται, το καθένα λαμβάνει από το άλλο την κατοχή του άλλου”<sup>237</sup>. Το κάθε ένα από τα μέρη αφήνει αυτό που βρίσκεται στην κατοχή του, “συναινεί σε αυτήν την άρνηση αυτού που του ανήκει”<sup>238</sup>. Πρόκειται για “άρνηση (*das negirende*) της ύπαρξής του, της ιδιοκτησίας του”<sup>239</sup>. Ο καθένας δίνει το αντικείμενο του στον άλλον, μέσα από μία σειρά αρνήσεων, και έτσι ολοκληρώνεται η ανταλλαγή με την πλήρη αναγνώριση και συμφωνία των δύο μερών (“συμφωνώ

232. Ό.π : σ. 124.

233. Hegel, “*La Philosophie de l’Esprit 1805*”, p. 54.

234. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 124.

235. Ό.π : σ. 249.

236. Ό.π : σ. 249.

237. Leo Rauch, “*Hegel and the Human Spirit*”, p. 122.

238. Ό.π : p. 122.

239. Ό.π : p. 122.

απόλυτα με τη γνώμη του άλλου [μια σύμπτωση] αυτού που είναι θετικά δικό μου και ομοίως δικό του, την ενότητα της θέλησής μου και του δικού του”<sup>240</sup>), ώστε έχουν διαμορφώσει μία ανταλλακτική σχέση η οποία θα γίνει καθολική μέσα στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας. Οι σχέσεις συμφωνίας και αναγνώρισης είναι το κομβικό σημείο από όπου το άτομο περνά από την απλή κατοχή στην ιδιοκτησία, έτσι “ο «ιδανικός» δεσμός κατοχής θα γίνει πλέον «πραγματικός» λόγω της δημόσιας αναγνώρισης και του νομικού του καθεστώτος”<sup>241</sup>. Κατ’ αυτόν τον τρόπο το καθεστώς της ανταλλαγής έχει ως απαραίτητο όρο ότι ο “καθένας αναγνωρίζει το «δικαίωμα» του άλλου ως ιδιοκτήτη”<sup>242</sup>.

Η ανταλλαγή ως σύστημα και ως διαμορφωτικό στοιχείο της κοινωνίας περιγράφεται από τον νεαρό Έγελο στο κεφάλαιο για την “τάξη του εμπόρου”<sup>243</sup> όπου θα μπορούσαμε να τον προσδιορίσουμε ως το κυρίως υποκείμενο της ανταλλαγής, είναι η διαδικασία της ανταλλαγής ως ανθρώπινη δραστηριότητα. Όπως αναφέρει ο Έγελος στην *Φιλοσοφία του Πνεύματος* (1805-6), “η εργασία του εμπόρου είναι καθαρή ανταλλαγή και όχι η πράξη του να παράγουμε ή του να κατασκευάζουμε φυσικά ή τεχνητά”<sup>244</sup>. Μέσα στις νέες κοινωνικές κατηγορίες, το ζήτημα της ανταλλαγής, αποτελεί ένα είδος εργασίας, μακριά από την παραγωγή αντικειμένων ενώ διαμορφώνει μία κοινωνική τάξη. Το προϊόν της παραγωγής έχει ήδη αξιολογηθεί και εκτιμηθεί οπότε και μπαίνει προς πώληση, “το ίδιο το αντικείμενο είναι διασπασμένο μέσα στα συγκεκριμένα αντικείμενα – τα είδη του εμπορίου – και μέσα στο αφηρημένο [δηλαδή] μέσα στο χρήμα”<sup>245</sup>. Εδώ γίνεται λόγος για τον μη καθαυτό καθορισμό του αντικειμένου ως τέτοιου, δηλαδή, από αυτό το στάδιο και έπειτα το αντικείμενο δεν γίνεται αντιληπτό ως αυτό που ακριβώς είναι καθορισμένο από την εργασία αλλά ως αυτό που είναι με βάση την κοστολόγησή του μετριάζοντας κατά κάποιο τρόπο την ένταση της υλικότητάς του. Η ικανότητα απόκτησης του αντικειμένου και ικανοποίησης της ανάγκης του καθορίζεται πλέον από την ποσότητα των χρημάτων που έχει στην κατοχή του, τα οποία πρέπει να ανταποκρίνονται στην αξία του αντικειμένου. Αυτό σημαίνει ότι το υποκείμενο προσδιορίζεται ευθέως, δηλαδή, “κάποιος είναι πραγματικός στον βαθμό που έχει χρήμα”<sup>246</sup> και αναγνωρίζεται ως τέτοιος πέραν της ιδιότητάς του ως “ζωντανού όντος” ή ως ‘προσώπου’, την

240. Ό.π : p. 122.

241. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 38.

242. Ό.π : σ. 38.

243. Hegel, “La Philosophie de l’Esprit 1805”, p. 101.

244. Ό.π : p. 101.

245. Ό.π : p. 101 .

246. Ό.π : p. 101.



αφηρημένη οντότητα εντός της αστικής κοινωνίας”<sup>247</sup>. Ένας τρόπος εξωτερίκευσης των υποκειμένων, που αναγνωρίζονται πλέον ως άτομα και διαμορφώνουν σχέσεις με την διαμεσολάβηση της εμπορικής ανταλλαγής, είναι ένα αντικείμενο, το χρήμα. Κάθε ατομική ανάγκη συνοψίζεται στην έννοια του χρήματος, και κάθε ανάγκη διαμορφώνεται μέσα στην πραγματικότητα του χρήματος. Αυτές οι μεταβολές χρειάζονται μία κίνηση, αυτή του εμπορίου, όπου “η ανταλλαγή είναι κίνηση”<sup>248</sup> και εξαπλώνεται στο σύνολο του κοινωνικού γίγνεσθαι. Πρέπει να τονίσουμε ότι η κίνηση αυτή δεν έχει κάποια συνάφεια με την κίνηση που είδαμε στις παρατηρήσεις μας για την διαμόρφωση του αντικείμενου μέσω της εργασίας και αυτό γιατί αφορά την κίνηση του χρήματος και των τάσεων που αυτό δημιουργεί. Το χρήμα “έχει την σημασία όλων των αναγκών”<sup>249</sup>, οι οποίες, ιεραρχούνται σύμφωνα με την αγοραστική δυνατότητα του υποκειμένου και όχι με την αξία χρήσης η οποία περιστελλεται μπροστά στα “μετρητά [*klingende Muntze*], κυριολεκτικά, ‘κέρματα που κουδουνίζουν’”<sup>250</sup>, αυτά είναι κάτι το άμεσο<sup>251</sup> πάνω από κάθε άλλο πράγμα “είναι η αφαίρεση κάθε ιδιαιτερότητας, κάθε χαρακτήρα”<sup>252</sup>.

Ξεκινά λοιπόν να φαίνεται εδώ, όσων αφορά τις κοινωνικό-οικονομικές σκέψεις του νεαρού Έγγελου, η γνώση του, ως βίωμα, περί της ταξικότητας της κοινωνίας και μέσα από αναγνώσματα περί της κίνησης του χρήματος και των σχέσεων που απορρέουν από αυτό. Η συνέπεια που αναγνωρίζει ο νεαρός στοχαστής, σχετικά με την δύναμη του χρήματος, είναι η αλλαγή στις ίδιες τις σχέσεις εντός του κοινωνικού. Η κατοχή, ή μη, του χρήματος προσδιορίζει ανθρώπους και σχέσεις, όπου στο επίπεδο των αναγνωρισμένων μεταξύ τους προσώπων, “ένα ζωντανό άτομο έρχεται αντιμέτωπο με ένα ζωντανό άτομο, αλλά η δύναμη-ικανότητα (*Potenz*) για ζωή είναι άνιση. Έτσι ένας είναι ισχύς ή δύναμη πάνω στον άλλον”<sup>253</sup>. Σημαντικό είναι να κρατήσουμε από αυτές τις σχέσεις ανισότητας, μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση που γίνεται μέσα στο κείμενο. Εκτός από τις άνισες σχέσεις σε γενικές γραμμές, προσδιορισμένες από το οικονομικό πλαίσιο, εξάγουν τάξεις μέσα στην αστική κοινωνία. Οι σχέσεις λοιπόν γίνονται ταξικές και συνεπώς η ίδια η κοινωνία δομείται ταξικά, ώστε δεν μιλούμε πλέον μόνο “για μια σχέση ενικών ατόμων. Αντιθέτως με το να ανήκει σε μία τάξη το μεμονωμένο άτομο είναι κάτι καθολικό και έτσι ένα πραγματικό άτομο, ένα

247. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 124.

248. Hegel, “La Philosophie de l’Esprit 1805”, p. 101.

249. Ο.π : p. 102.

250. Leo Rauch, “Hegel and the Human Spirit” p. 166.

251. Hegel, “La Philosophie de l’Esprit 1805”, p. 102.

252. Ο.π : p. 102.

253. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4), σ. 125.

πρόσωπο”<sup>254</sup>. Βασικά χαρακτηριστικά μίας τάξης, είναι το ζήτημα της ιδιοκτησίας<sup>255</sup>, το σύστημα της ηθικότητας, των συστημάτων των αναγκών και η εργασία. Πάλι έχει διαμορφωθεί ένας κόσμος από τον άνθρωπο και πιο συγκεκριμένα από τον τρόπο με τον οποίο εξωτερικεύεται, από την σχέση του με την εξωτερικότητα και με τα άλλα υποκείμενα μέσω του χρήματος. Η πραγματικότητα ορίζεται ως, “ο κόσμος της οικονομίας που κυριαρχεί στον άνθρωπο και που ελέγχει απόλυτα τη ζωή του ατόμου, είναι ωστόσο προϊόν του ίδιου του ανθρώπου”<sup>256</sup>.

#### ε. Οι πολλαπλές αλλοτριώσεις των εργατών

Το ενδιαφέρον μας βρίσκεται στο στοιχείο της εργασίας ως καθοριστικό για την διαμόρφωση των τάξεων, και ιδίως της τάξης των εργατών, που οι συνθήκες διαβίωσής της περιγράφονται με έντονο τρόπο αποδίδοντας την σκληρή πραγματικότητα, όπως θα δούμε στην συνέχεια. Τα στοιχεία που εμφανίζονται στην νεοσύστατη αστική κοινωνία, σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας της παραγωγής, αλλά και του νόμου περί ιδιοκτησίας ως “πραγματικής επικύρωσής της”<sup>257</sup> και επιβεβαίωσης της εργασίας, αναδεικνύουν τις ισχυρές οικονομικές αντιφάσεις στο εσωτερικό της. Εργάτριες και εργάτες μίας πολυπληθούς τάξης (*Pöbel*, αυτ. *Όχλος*) καταδικάζονται σε ένα μηχανικό, τυποποιημένο, συγκεκριμένο και καθόλα αλλοτριωτικό πράττειν, ενεργώντας από “καθαρή αναγκαιότητα”<sup>258</sup>. Η διαρκής χρεία του εργάτη, στην “τυφλή κίνηση της οποίας εξαρτάται και που τον συντηρεί ή τον αναιρεί πνευματικά όσο και σωματικά”<sup>259</sup> έχει καταστεί το μεμονωμένο στοιχείο κίνησης του βίου του. Επιπλέον γίνεται λόγος για ανθρώπους μίας τάξης που υποχρεώνονται να ζουν σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης, ώστε να απειλείται συνολικά η ζωτικότητα τους, ενώ ταυτοχρόνως είναι υποχρεωμένοι να υπακούσουν σε κάτι εξωτερικό και βίαιο. Η αστική κοινωνία με την μαζική παραγωγή και τον καταμερισμό της εργασίας είναι οι αιτίες φτωχοποίησης των εργατών εσωτερικά και εξωτερικά καθώς “εργάζονται σε μία αφηρημένη εργασία”<sup>260</sup> στους παραγωγικούς ρυθμούς της φάμπρικας. Η απόλυτη εξειδίκευση αυτού του τύπου καταμερισμού της εργασίας “περιορίζει το καθέκαστο (τον κάθε εργάτη) σε ένα μόνο σημείο· και όσο πιο τέλεια

254. *Ο.π.*: σ. 152.

255. Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι το ζήτημα της ιδιοκτησίας αναφέρεται στην “Φιλοσοφία του Πνεύματος” (1805) στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο *Το Πραγματικό Πνεύμα*, Στο πρώτο μέρος, του εν λόγω κεφαλαίου, τίθεται μέσα στα πλαίσια της διαδικασίας αναγνώρισης και στο δεύτερο μέρος ως στοιχείο που εμπεριέχεται στο *σύστημα των νόμων*. [Hegel, “*La Philosophie de l’Esprit 1805*”, p. 51-84].

256. Georg Lukács, “*The Young Hegel*”, p. 333.

257. Leo Rauch, “*Hegel and the Human Spirit*”, p. 138.

258. *Ο.π.*: p. 138.

259. *Ο.π.*: p. 138.

260. *Ο.π.*: p. 138.

είναι η εργασία τόσο πιο μονόπλευρη είναι”<sup>261</sup>, με αποτέλεσμα η βασική ανθρώπινη κατάσταση που δημιουργείται να είναι η αποκοπή από τους προσδιορισμούς και τις πρακτικές ικανότητές που διαθέτει και μπορεί να αναπτύξει ένα ανθρώπινο ον αλλά και από τις πνευματικές δυνάμεις του, την νοητική διεργασία που χρειάζεται για κάθε ενεργό δραστηριότητά του. Έτσι, “το πνευματικό στοιχείο, αυτή η εκπληρωμένη αυτοσυνείδητη ζωή, γίνεται μια κενή πράξη [leeres Thun)”<sup>262</sup>, χωρίς νόημα, περιεχόμενο, συναίσθημα και πνευματική εξέλιξη, κάτι που απομακρύνει όλο και περισσότερο τον εργάτη από την γνώση του πράττειν του, και συνεπώς του εαυτού του.

Οι εργάτες πνευματικά και αντικειμενικά εκπτώχευμένοι, έχοντας χάσει την εσωτερικότητα του εαυτού τους (*Selbstlose Innere*) βιώνουν μία αποδυνάμωση, μία σύνθλιψη του εγώ. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κύριο φαινόμενο είναι ότι “η δύναμη του Εαυτού (που) συνίσταται σε μια πλούσια [ολόκληρη] κατανόηση, αυτή (ακριβώς) η δύναμη χάνεται”<sup>263</sup>, αρχικά κατακερματίζεται στις εξωγενείς απαιτήσεις της εργασίας και του νέου συστήματος αναγκών και στην συνέχεια εξαφανίζεται από το εσωτερικό του τρόπου παραγωγής, που είναι ένας κόσμος αυτοματισμού και αφαίρεσης της δραστηριότητας σε κάτι πολύ συγκεκριμένο. Η αφηρημένη εργασία ενισχύει την εξαθλίωση και την αλλοτρίωση του εργάτη από την στιγμή που “δεν επεξεργάζεται αυτό που χρησιμοποιεί από μόνος του, ή αυτός δεν χρησιμοποιεί πια αυτό που έχει επεξεργαστεί από μόνος του”<sup>264</sup>, δηλαδή, δεν έχει γνώση του αποτελέσματος της εργασίας του και την ίδια στιγμή είναι περιορισμένη ή και μηδενική η πρόσβαση του σε αυτό το προϊόν, κάτι που μπορεί να παρατηρηθεί ως αιτία αλλά και ως αποτέλεσμα της φτωχοποίησής του. Φαίνεται εδώ, πως το μηχανικά εργαζόμενο υποκείμενο, αποκομμένο από τις περισσότερες πτυχές του εαυτού του και του κόσμου που βρίσκεται έξω του, παράγει την ίδια του την απώλεια, την καταστροφή της ζωτικότητάς του και των δυνατοτήτων του, νοητικών και πρακτικών, την στέρηση της ύπαρξής του. Αυτό για το οποίο εργάζεται ο εργάτης, το χρήμα, το αντικείμενο που αποτυπώνει με την ύπαρξή του την αξία της εργασίας του και των προϊόντων της, επιβάλλοντας την τιμή του, αφενός λείπει από τον ίδιο και αφετέρου έστω και η ελάχιστη απόκτησή του, στις εν λόγω συνθήκες, είναι η απώλεια της ίδιας της έννοιας της ζωής του. Χάνεται η δυνατότητα και η ικανότητα διατήρησης αυτής της ζωής διότι “στην δεξιότητα του ατόμου είναι (ή βρίσκεται) η δυνατότητα διατήρησης της ύπαρξής του”<sup>265</sup> και

261. Hegel, “*La Philosophie de l’Esprit 1805*”, p. 74.

262. Leo Rauch, “*Hegel and the Human Spirit*”, p. 139.

263. Ο.π : p. 138.

264. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 247.

265. Leo Rauch, “*Hegel and the Human Spirit*”, p. 139.

ακριβώς αυτή η *δεξιότητα* (*Fähigkeit*) είναι που εξαφανίζεται μέσα στην μονοτονία της μαζικής παραγωγής. Κατά την απώλεια της δεξιότητας επιβεβαιώνεται, για άλλη μία φορά, πως η κίνηση στις συνειδήσεις να εξωτερικεύεται, να διαμορφώνεται και να επιστρέφει στον εαυτό της σε ένα ανώτερο επίπεδο, όχι απλώς φθίνει αλλά καταστρέφεται, ενώ απόρροια αυτής της κατάστασης είναι μία μη δημιουργική, αδύναμη ζωή, που κάτι το εξωγενές την ρυθμίζει και την ίδια στιγμή την εκμηδενίζει. Η περιγραφή που κάνει ο νεαρός Έγγελος για τις συνθήκες διαβίωσης των εργατών είναι απολύτως άμεση και αποκαλυπτική :

“ένας τεράστιος αριθμός ανθρώπων καταδικάζεται σε μια εργασία που είναι εντελώς αποκαρδιωτική, ανθυγιεινή και ανασφαλής—σε εργαστήρια, εργοστάσια, ορυχεία κ.λπ.—συρρικνώνοντας τις δεξιότητές τους. Και ολόκληροι κλάδοι της βιομηχανίας, που υποστήριζαν μια μεγάλη τάξη ανθρώπων, στερούνται μονομιάς λόγω [αλλαγών] της μόδας ή πτώσης των τιμών λόγω εφευρέσεων σε άλλες χώρες κ.λπ.—και αυτός ο τεράστιος πληθυσμός ρίχνεται στην αδιέξοδη φτώχεια”<sup>266</sup>.

Υπάρχει λοιπόν γενικευμένη φτώχεια (*Armut*) “εξαιτίας της οποίας είναι αδύνατον για κάποιον να διατηρήσει κάτι για τον εαυτό του”<sup>267</sup>, ενώ παράλληλα “τα μηχανήματα κάνουν εφικτή την συσσώρευση του κεφαλαίου”<sup>268</sup>. Την ίδια στιγμή, υπάρχει ο μεγάλος πλούτος, ο οποίος “όπως κάθε ποσότητα γίνεται δύναμη [...] συγκεντρώνει τα πάντα γύρω του”<sup>269</sup>. Φαίνεται πως ο στοχαστής στο σημείο αυτό, μπορεί να διακρίνει, στην κοινωνία που διαμορφώνεται, την άνοδο του στοιχείου της ποσότητας ως δύναμης που έχει την ικανότητα να ρυθμίσει και να ταξινομήσει την κοινωνική δομή. Μέσα στην αστική κοινωνία, λοιπόν, ο νεαρός Έγγελος παρατηρεί την εμφάνιση μίας σημαντικής αντίθεσης, του διαχωρισμού μεταξύ πλουσίων και φτωχών<sup>270</sup>, όπου βασικό χαρακτηριστικό των δύο είναι η μορφή εργασίας και ο τρόπος με τον οποίο αυτή ασκείται, ούτως ώστε η αιτία του διαχωρισμού τους είναι η συσσώρευση του χρήματος, στην πρώτη, και η απόλυτη εξαθλίωση, στην δεύτερη. Κοντολογίς, το χρήμα “σε αυτόν που έχει, σε αυτόν δίνεται”<sup>271</sup>. Όσον αφορά το ζήτημα του τρόπου παραγωγής, “η εργασία και στις δύο πλευρές είναι καθολική και αντικειμενική, παράγει από την μία πλευρά σε ιδεατή καθολικότητα, από την άλλη πλευρά σε αληθινή καθολικότητα, μηχανικά”<sup>272</sup>, θα μπορούσαμε να πούμε πιο ξεκάθαρα, ότι στην σκληρή, βιοματική

266. Ό.π : p. 139-140.

267. Hegel, “*La Philosophie de l’Esprit 1805*” p.74.

268. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*”, σ. 118.

269. Hegel, “*La Philosophie de l’Esprit 1805*”, p. 74.

270. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*” σ. 170.

271. Leo Rauch, “*Hegel and the Human Spirit*”, p. 140.

272. G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*” σ. 170-171.

διαδικασία αυτού του νέου τρόπου εργασίας μπαίνουν οι φτωχοί εργάτες με αποτέλεσμα “αυτό το καθαρά ποσοτικό στοιχείο, η ανόργανη όψη της εργασίας, το οποίο είναι κατανεμημένο ακόμη και στην έννοια του, είναι το απόλυτο άκρο της βαρβαρότητας”<sup>273</sup>. Αυτήν την σκληρή πραγματικότητα που βιώνει η τάξη των εργατών, “αυτή η ανισότητα μεταξύ πλούτου και φτώχειας, αυτή η ανάγκη και η αναγκαιότητα, οδηγούν στον απόλυτο διαμελισμό της θέλησης, στην εσωτερική αγανάκτηση και μίσος”<sup>274</sup>, έχοντας απολέσει κάθε θετικό και δημιουργικό χαρακτηριστικό τους από δυνάμεις ανεξέλεγκτες και άκρως καταπιεστικές.

Χάνεται κάτι ακόμη, και αυτό είναι οι σχέσεις, ή το πλέγμα σχέσεων που αποκτά σοβαρές ρωγμές, διότι, “ο απόλυτος δεσμός των ανθρώπων, δηλαδή η ηθική αρχή, έχει εξαφανιστεί, και οι άνθρωποι είναι διασκορπισμένοι”<sup>275</sup>, εξαφανίζονται, δηλαδή, τα ενάρετα στοιχεία που μπορούν να τους ενώσουν. Αμαυρώνεται έτσι την έννοια του κοινωνικού ως προς την συνοχή του και η ζωή εκτυλίσσεται σε μία κοινωνία ανταγωνισμού, όπου οι άνθρωποι έχουν χάσει την ίδια την συνείδηση του εαυτού τους. Εδώ η *αλλοτρίωση* μπορεί να λάβει την έννοια της *αποξένωσης* (*Entfremdung*) καθώς το υποκείμενο αποξενώνεται για άλλη μία φορά από το πλαίσιο που το περιβάλλει αλλά και από τα άλλα υποκείμενα. Πλέον η εργασία οδηγεί το εργαζόμενο υποκείμενο στον περιορισμό εντός του εαυτού του, σε μία δραστηριότητα αυτοματοποιημένων κινήσεων χρήσιμων και αναγκαίων έως ότου να βρεθεί μία νέα μηχανή να τις αντικαταστήσει και αυτές. Η εξωτερικότητα, που απαρτίζεται από νόμους εκτός του υποκειμένου, τίθεται πια ως ανεξάρτητη, δημιουργώντας συνθήκες τις οποίες πρέπει να υποστεί το υποκείμενο για την οριακή του επιβίωση. Σίγουρα η ανεξαρτησία αυτή δεν είναι απόλυτη, όπως στην περίπτωση του φυσικού κόσμου που είδαμε στην αρχή καθώς έχει παραχθεί από την ανθρώπινη δραστηριότητα, μολαταύτα, αποκτά ισχύ πάνω στα αδύναμα πλέον υποκείμενα και ιδίως σε αυτά της τάξης των εργατών.

Η αλλοτρίωση σε αυτήν την περίπτωση λαμβάνει την αρνητική της χροιά καθώς εκφράζει συνεχόμενες απώλειες των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Αυτό που διαμορφώνει τα υποκείμενα μέσα στην κοινωνία των πολιτών είναι ο τρόπος εργασίας-παραγωγής, το χρήμα και οι συνεχώς μεταβαλλόμενες ανάγκες που επιβάλλονται καθολικά άλλοτε ως μόδα και άλλοτε ως *εκλεπτυσμένη* *χρεία*. Οι υφιστάμενες διαμεσολαβήσεις (εργασία, αξία, ανταλλαγή, τιμή, χρήμα) είναι τα συστατικά διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων, με το χρήμα να συνοψίζει όλα τα προηγούμενα

273. Ο.π :σ. 171.

274. Leo Rauch, “Hegel and the Human Spirit”, p. 140.

275. G.W.F Hegel “System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4),σ. 171.

και να δίνει περιεχόμενο σε κάθε κοινωνική πρακτική. Την ίδια στιγμή αυτές ακριβώς οι διαμεσολαβήσεις, με κυρίαρχη το χρήμα, είναι και αυτές που αποξενώνουν τα άτομα από τις μεταξύ τους σχέσεις και από το σύνολο του κοινωνικού πράττειν, δηλαδή, τα αλλοτριώνουν. Η σκληρή κοινωνική σχέση σε πλούσιους και φτωχούς δείχνει, σε αυτό το πλαίσιο, ακόμη έναν διαχωρισμό για το εργαζόμενο υποκείμενο, που όπως έχουμε δει, το οδηγεί στο μίσος και την αγανάκτηση, δηλαδή, σε μία συναισθηματική εκδήλωση και όχι σε κάποια συνειδητοποίηση ή κατανόηση της αλλοτρίωσης του, σύμφωνα με την περιγραφή του στοχαστή. Αυτό το στοιχείο είναι σημαντικό, διότι, ενώ ο Έγκελς περιγράφει την απανθρωποποιητική κατάσταση του πρώιμου αστικού τρόπου παραγωγής και την αντίδραση ενός μέρους από το σύνολο της αστικής κοινωνίας. Παρ'ολ'αυτά δεν θα περιγράψει, στα κείμενα που εξετάζουμε, την ανατροπή της κατάστασης μέσω κάποιας συνειδητοποίησης της αλλοτρίωσης της ζωής τους και της εκπτώχευσης του εαυτού τους. Η λύση θα δοθεί στο εν λόγω έργο μέσα από τον κρατικό παρεμβατισμό που αποδίδεται ως *Κράτος Δικαίου* (*Rechtsstaat*), δηλαδή, με την επιβολή φόρων, δεδομένου ότι παρατηρείται πως “το εμπόριο είναι πεδίο αυθαιρεσίας”<sup>276</sup> και γι'αυτόν τον λόγο “το φορολογικό σύστημα πρέπει να εδραιωθεί παντού, να κάνει την εμφάνισή του δυσθεώρητα, παίρνοντας λίγο από όλους, αλλά παντού”<sup>277</sup>. Η αναφορά μας είναι σύντομη ώστε να συνεχίσουμε με το κεντρικό ζήτημα του κειμένου. Ο νεαρός Έγκελς περιγράφει με τόσο έντονο τρόπο την συνθήκη που δημιουργείται εντός της αστικής κοινωνίας, από την θέση του παρατηρητή και όχι ως εργάτης, εξετάζει συστηματικά τα γεγονότα εντός του πραγματικού ιστορικού πλαισίου αναδεικνύοντας την εμφάνιση ενός ταξικού ζητήματος ως αντίφαση μέσα στην κοινωνία, όπου μία μεγάλη μερίδα ανθρώπων δεν κατέχει, και δεν δύναται να έχει, αυτά που κατέχει μία άλλη μικρότερη. Συνεπώς τονίζει και ασκεί κριτική στην άνιση κατανομή του πλούτου για την οποία η μικρότερη σε πλήθος αστική τάξη στηρίζεται πάνω στην εξαθλίωση και στην αποδυνάμωση των εργατών με αποτέλεσμα και η ίδια η έννοια των διαμεσολαβήσεων να αλλάζει περιεχόμενο ως διαχωριστικό στοιχείο.

Μέσα από τις στιγμές του εγγελιανού συλλογισμού μπορούμε να εξάγουμε αυτήν την πλευρά της αλλοτρίωσης κλιμακωτά. Η εργασία ως κίνηση αποτελεί την εξωτερίκευση αυτού που εργάζεται μέσα στα πράγματα του εξωτερικού κόσμου. Έτσι στο συγκεκριμένο χρονικό σημείο ο εργάτης βυθίζει τον εαυτό του στην ετερότητα, την μορφοποιεί, γίνεται κομμάτι του και ο ίδιος κομμάτι της. Είναι κατ'αυτόν τον τρόπο η πραγματοποίηση-πραγμάτωση της συνείδησης η οποία αρνείται την ύπαρξή της ως εσωτερική, με αποτέλεσμα να διαπλάθεται ως εξωτερική και να διαπλάθει και

276. Leo Rauch, “Hegel and the Human Spirit”, p.140.

277. Ο.π : p. 141.

την εξωτερική πραγματικότητα. Έως εδώ δεν διαφαίνεται κάτι το αρνητικό ή το προβληματικό, είναι το αναγκαίο βήμα προς τα έξω. Στην συνέχεια όμως, στο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο βρισκόμαστε, η ανάγκη μαζικής επεξεργασίας και παραγωγής αντικειμένων κάνει το εργαζόμενο υποκείμενο να απομακρύνεται από το παραγόμενο του, να παράγει εντελώς μηχανικά και να χωρίζεται από το αντικείμενο. Συνεπώς, ενώ από την μία πλευρά το υποκείμενο εξωτερικεύεται και εδώ όπως στην πρώτη στιγμή, από την άλλη πλευρά μιλούμε για μία καθαρά τυπική εξωτερίκευση, επειδή, δεν εννοεί συνολικά το αποτέλεσμα του και ταυτοχρόνως δεν του ανήκει ως τέτοιο. Εδώ ξεκινά η αρνητική πλευρά της αλλοτρίωσης, διότι, συμβαίνει ξανά η σχάση υποκειμένου και αντικειμένου. Τελικά το εργαζόμενο υποκείμενο χάνει το αντικείμενο και τον εαυτό του, είναι ένας διπλός χωρισμός. Εξού και το υποκείμενο παραμένει στην τελική του στιγμή, στο απόγειο της αλλοτρίωσης του, δηλαδή, στην απώλεια του αντικειμένου που εξωτερικεύτηκε και του εαυτού που το ίδιο εξωτερίκευσε. Η ουσία και η ενέργεια του διαφεύγουν από την επιρροή της δραστηριότητάς του.

Συνοψίζοντας μπορούμε να δούμε πιο καθαρά την θέση που λαμβάνει η έννοια της αλλοτρίωσης στα κείμενα της περιόδου που εξετάζουμε. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Έγκελς διατηρεί μία αμφίθυμη στάση ως προς το ζήτημα της εργασίας και της αλλοτρίωσης. Όπως είδαμε στην αρχή του κειμένου η εργασία είναι *το γίνεσθαι πράγμα της συνείδησης*, είναι ο τρόπος που ο άνθρωπος εξωτερικεύει τον εαυτό του, εκφράζεται και ξεκινά την δημιουργία μίας σχέσης με τον έως τότε ξένο, εξωτερικό κόσμο. Το εργαλείο, ένας από τους πρώτους διαμεσολαβητικούς όρους μεταξύ ανθρώπου και φυσικού κόσμου είναι αυτό το οποίο αναιρεί την κατάσταση του ανθρώπου ως αποκομμένου όντος και τον ανυψώνει σε μία καθολικότητα. Η εργασία παρουσιάζεται ως κάτι αναπόσπαστο από την εξέλιξη της συνείδησης, η οποία στην εξωτερίκευση της, συγκροτεί το ανθρώπινο πράττειν, είναι η σύνδεση του νοείν με την πράξη. Επομένως το εργαζόμενο υποκείμενο με το να εξωτερικεύει ένα μέρος του εαυτού του, να το μεταφέρει στην νεκρή ύλη που επεξεργάζεται, να ενσωματωθεί με έναν τρόπο στο εξωτερικό υλικό και να επιστρέψει στο εαυτό του αλλαγμένο, σε ένα ανώτερο επίπεδο, αποκόποντας κάποια από τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης κατάστασης του, είναι μία θετική όψη της αλλοτρίωσης που φέρει την χροιά της προόδου και της εξέλιξης. Για να μπορέσει ο άνθρωπος να εξελιχθεί, η εξωτερίκευση (*Entäußerung*), η έκφραση (*Äußerung*) και η αλλοτρίωση, μέσω της εργασίας, είναι τα απαραίτητα στάδια από τα οποία θα περάσει. Από μία άλλη οπτική, κατά την προοδευτική εμφάνιση της *αστικής κοινωνίας*, συντίθεται μία νέα τάξη, κατά κύριο λόγο στον δυτικό κόσμο, η εργατική, που

εκπροσωπεί την έννοια της εργασίας με το νέο περιεχόμενο που αυτή λαμβάνει. Το μεγάλο πλήθος των εργατών εξαναγκάζεται σε εξαντλητική εργασία και σε συνθήκες εξαθλίωσης, όπως περιγράψαμε προ ολίγου. Η τάξη αυτή είναι καταδικασμένη, ζώντας σε μία πολωμένη συνθήκη, που απλώς πειθαρχεί και διατηρεί τυπικά ό,τι της απέμεινε από την έννοια της ζωής. Εδώ λοιπόν η έννοια της αλλοτρίωσης (*Entfremdung*) λαμβάνει την αρνητική της χροιά, ως αποξένωση, από τη στιγμή που αφορά την απώλεια όλο και περισσότερων χαρακτηριστικών του ανθρώπου. Με την εμφάνιση του διαμεσολαβητικού παράγοντα της μηχανής ο άνθρωπος αρχίζει να χάνει την πολλαπλότητα της δύναμης και των προσδιορισμών του και γίνεται ένα μηχανοποιημένο όν, αφού χάνει το πνεύμα του, δηλαδή την ίδια του την αυτοσυνειδησία. Η προσπάθεια γεφύρωσης της αντίθεσης υποκειμένου και αντικειμένου ενώ αρχικά επιτυγχάνεται, στο προηγούμενο στάδιο, εδώ φαίνεται να παρεμποδίζεται όλο και περισσότερο η αμεσότητα επαφής τους, εξαιτίας ενός πλήθους διαμεσολαβήσεων, που εισέρχονται ακόμη και ανάμεσα στις ανθρώπινες σχέσεις. Οι διαμεσολαβήσεις που είδαμε μετά την εμφάνιση της μηχανής, αποτελούν τρόπους εξωτερίκευσης των ανθρώπων, έτσι ώστε, ανάμεσα στους ανθρώπους και τον αντικειμενικό κόσμο, αλλά και στις μεταξύ τους σχέσεις να υπάρχουν όλο και περισσότερες παρεμβολές, άρρηκτα συνδεδεμένες με το οικονομικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα, οι τρόποι εξωτερίκευσης γίνονται καθαρά οικονομικοί ώστε να στηριχθεί αυτό το χαοτικό σύστημα αναγκών που δημιουργείται.

Σχετικά με τα κείμενα που είδαμε έως τώρα, μπορούμε να λάβουμε υπόψιν ότι ο Έγκελς προετοιμάζει κατά κάποιον τρόπο το σχήμα του συστήματος της διαλεκτικής του που θα λάβει την επίσημη μορφή του στην *‘Φαινομενολογία του Νου’* το 1807. Έτσι στις σημειώσεις των μαθημάτων του είναι φανερά κάποια στοιχεία σχετικά με τις έννοιες που αναφέραμε με σκοπό την διαρκή κίνηση προς ανώτερα επίπεδα. Κατά την ανάπτυξη της συνείδησης, λοιπόν, ο άνθρωπος έχει τάση προς την έκφραση, δηλαδή εξωτερικεύεται, κάτι που δεν είναι γενικό και αόριστο ή τυχαίο αλλά αντιθέτως αφορά τη σχέση του με την ετερότητα, διότι, οδεύει προς αυτή. Αυτό είναι αρκετά σημαντικό για την ίδια την κίνηση μέσα στην διαλεκτική, που πρόκειται να αναπτυχθεί, από την στιγμή που έπειτα από την εξωτερίκευση του ανθρώπου προς το έτερο συμβαίνει η επαναφορά στον ίδιο του το εαυτό όντας διαφοροποιημένος σε ένα ανώτερο επίπεδο αυτή τη φορά. Ωστόσο, στις αρχές του 19ου αιώνα μεταμορφώνεται η ίδια η έννοια της εργασίας και της αλλοτρίωσης, ως διαδικασίες απώλειας της ίδιας της αντίληψης του εαυτού. Τα προβληματικά στοιχεία που εμφανίζονται πληθαίνουν συνεχώς και στον ιστορικό ορίζοντα εμφανίζεται ένα σύστημα, που αργότερα θα ονομαστεί Καπιταλισμός. Να επισημάνουμε πως ο όρος αυτός δεν



υπάρχει σε καμία στιγμή του έργου του Έγκελου. Ωστόσο δεν παύει η περιγραφή να ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενό του, αφού γίνεται λόγος για μία νέα μορφή εργασίας που προκαλεί εξαθλίωση σε ένα μεγάλο πλήθος ανθρώπων, τους εργάτες, ενώ τονίζονται διαρκώς οι καταστροφικές και αλλοτριωτικές συνέπειες που απορρέουν από το ίδιο τους το πράττειν. Η εργασία λοιπόν επιβάλλεται πλέον με καταναγκαστικά μέσα με σκοπό την ικανοποίηση των υπέρμετρων προτιμήσεων των αστών, μέσα στο χαρακτηριστικό σύστημα αναγκών της αστικής κοινωνίας, και της επιβίωσης των εργατών, ενώ ο τρόπος και το περιβάλλον παραγωγής είναι η αιτία απώλειας των πνευματικών δυνατοτήτων τους, ιδίως με την διαμεσολάβηση της μηχανής. Συνεπώς βασικό στοιχείο κατά τον νεαρό Έγελο είναι ότι η κοινωνία της εποχής του, με το συγκεκριμένο εργασιακό μοντέλο, δείχνει σημάδια μία σταδιακής αδυναμίας και απώλειας των ανθρώπινων δυνάμεων και μία στατικότητα, επαναληπτικότητα, ακόμη και ακινησία της ανθρώπινης δραστηριότητας, η οποία γίνεται μία αφαίρεση προς ικανοποίηση. Είναι σημαντικό λοιπόν να κρατήσουμε πως ο Έγκελος βλέπει την επικράτηση “των οικονομικών κατηγοριών”<sup>278</sup> τις οποίες προσπαθεί “να τις υψώσει πάνω από τα απλά οικονομικά στο εννοιολογικό του σχήμα”<sup>279</sup> όχι μόνο για μια φιλοσοφική επιταγή αλλά για μία πραγματική εξήγηση της έννοιας της αλλοτρίωσης ως κεντρικής ιδέας για την λειτουργία της ανθρώπινης νόησης και την ανθρώπινη κατάσταση τις πρώτες στιγμές της αστικής κοινωνίας.

---

278. Georg Lukács, *“The Young Hegel”*, p. 383-384.

279. *Ο.π.* : p. 383.

## **Μέρος Δεύτερο: Η ‘Φαινομενολογία του Νου’ (1807)**

Θα αναζητήσουμε την έννοια της αλλοτριώσης και της εργασίας μέσα στην *Φαινομενολογία του Νου*<sup>280</sup>. Μέσα από την διαλεκτική του πορεία “το πνεύμα ως όλο έχει μία πραγματική ιστορία”<sup>281</sup> από την οποία ο Έγκελς “ξεκινά να κατανοήσει κάθε τι που παράγεται στην διάρκεια της ανθρώπινη ιστορίας ως προϊόν αυτής της ιστορίας”<sup>282</sup>. Αυτό το σχήμα προσφέρει αρχικώς την “έκθεση του ίδιου του συστήματος”<sup>283</sup> του έργου, όπου η βασική του προβληματοθεσία είναι ότι, “όλα εξαρτώνται από την σύλληψη και έκφραση του αληθούς όχι ως υφιστάμενης ουσίας αλλά εξ’ ίσου ως υποκειμένου”<sup>284</sup>, μία κίνηση διαμόρφωσης του ίδιου του ανθρώπινου όντος μέσα στον δικό του κόσμο.

### **α. Η έννοια της αλλοτριώσης στον Πρόλογο της ‘Φαινομενολογίας του Νου’**

Το υποκείμενο εδώ, όπως και στα προηγούμενα κείμενα που εξετάσαμε, είναι άμεσα συνυφασμένο με την έννοια της ζωής, το ενεργό και δυναμικό, “η ζωντανή υφιστάμενη ουσία είναι μάλιστα το είναι εκείνο το οποίο είναι αληθινά υποκείμενο”<sup>285</sup>. Το ταξίδι του νου<sup>286</sup> αφορά την εμφάνιση στον ίδιο του τον εαυτό, μέσα από την εμπειρία της συνείδησης, διερχόμενο αλληπάλληλες αλλοτριώσεις, διαμεσολαβήσεις και μεταβάσεις σε ανώτερες στιγμές, ή αλλιώς, το υποκείμενο, ως “αληθώς ενεργά πραγματικό, μόνο εφ’ όσον είναι η κίνηση της αυτοθεσίας, δηλαδή, η μεσολάβηση με τον εαυτό της του γεγονότος ότι γίνεται άλλη από τον εαυτό της”<sup>287</sup>. Ο τρόπος με τον οποίο, αυτο-τίθεται μπορεί να συμβεί μόνο μέσα από την κίνηση του να αυτό-διαφοροποιείται<sup>288</sup> από τους πρότερους καθορισμούς του ως “η ανάκλαση του εαυτού μέσα στο άλλο (*Die Reflexion im Anderssein in sich selbst*) [...] αυτό είναι το γίνεσθαι του ίδιου του εαυτού του”<sup>289</sup>. Αυτό σημαίνει, πρώτον, πως δεν υπάρχει κάποια σταθερότητα αλλά αντιθέτως η εμπειρία της συνείδησης είναι η κίνηση της προ την ετερότητα. Δεύτερον, αυτή η ετερότητα είναι το έξω του υποκειμένου, το απέναντι και άλλο του, είναι ο αντικειμενικός κόσμος που το περιβάλλει. Τρίτον, αυτή η κίνηση δείχνει πως τίποτα δεν παραμένει σταθερό σε μία εσωτερικότητα (στοιχείο που είδαμε και στα προηγούμενα κείμενα), όμως αυτό το πέρασμα στην ετερότητα δεν σημαίνει πως το αρχικό

280. Έγκελς, “*Φαινομενολογία του Νου*”, Πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Γιώργος Φαράκλας, Τρίτη Έκδοση, Βιβλιοπωλείων της “ΕΣΤΙΑΣ”, Ι.Δ Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε, Αθήνα 2019.

281. Georg Lukács, “*The Young Hegel*”, p. 466.

282. *Ο.π* : p. 467.

283. Έγκελς, “*Φαινομενολογία του Νου*”, σ.43.

284. *Ο.π* : σ. 43-44.

285. *Ο.π* : σ. 44

286. Ο Νους και το Πνεύμα αντιστοιχούν στον γερμανικό όρο *Geist*.

287. *Ο.π* : σ. 45

288. *Ο.π* : σ. 45, σχόλιο 72

289. *Ο.π* : σ. 45 και το σχόλιο 73

στοιχείο εξαφανίζεται, δηλαδή, “κάτι δεν παύει να αναφέρεται στον εαυτό του όταν αναφέρεται σε κάτι άλλο”<sup>290</sup>. Επιπροσθέτως αυτό το γίνεσθαι άλλο είναι μία πρώτη έμμεση αναφορά στην έννοια της αλλοτριώσης ως εξωτερίκευσης του νου, του υποκειμένου, προς το έξω του με το οποίο πρέπει να σχετιστεί. Αν επρόκειτο για έννοιες αυθύπαρκτες, εσωτερικά κλεισμένες που δεν πρόκειται να συναντηθούν ποτέ μάλλον δεν θα είχαμε κάποια αναφορά ώστε να μιλήσουμε γι’ αυτές ή έστω να τις γνωρίζουμε. Τα σχετιζόμενα, το ένα υποκείμενο, το άλλο αντικείμενο, σχετίζονται αντιθετικά ή έστω ορίζονται ως το ότι δεν είναι αυτό που είναι το άλλο. Στην συνέχεια με την αλλοτριώση και την διαμεσολάβηση του ίδιου του εαυτού θα έρθει και το πέρασμα προς την ετερότητα, το υποκείμενο θα περάσει στην αντικειμενικότητα χωρίς να εκμηδενιστεί από την στιγμή που “αν όταν κάτι αλλάζει δεν παύει να είναι ο εαυτός του, η αλλαγή υπάρχει κατ’ αυτό ως η μεσολάβηση του με τον εαυτό του [...] ως τούτο το καθ’ εαυτόν ορίζεται το υποκείμενο”<sup>291</sup>. Συνεπώς μέσα από την αλλοτριώση και την αυτο-διαμεσολάβηση το υποκείμενο αλλάζει και μεταμορφώνεται αλλά διατηρεί την υποκειμενικότητά του, μία σκέψη που η βάση της τέθηκε στην προηγούμενη συζήτησή μας. Η αλλαγή του υποκειμένου δεν αποτελεί ένα τυχαίο γεγονός, ούτε μία μονόπλευρη επιρροή του από την εξωτερικότητα, αυτό το ίδιο αλλάζει τον εαυτό του αφού “ο κύκλος που προϋποθέτει ως σκοπό του και έχει ως αφετηρία το τέλος του και είναι ενεργά πραγματικός μόνο για της πραγμάτωσης και του τέλους του”<sup>292</sup>. Έτσι το συνειδητό υποκείμενο εξωτερικεύεται διαρκώς μέσα στον κόσμο και “ο δρόμος που πρέπει να διασχίσει κάθε άτομο είναι ταυτόχρονα ο δρόμος της ανθρώπινης εξέλιξης γενικά· είναι η συντομευμένη σύνθεση όλης της εμπειρίας της ανθρώπινης φυλής και ως τέτοια μπορεί να αντιπροσωπεύει την ίδια την ιστορική διαδικασία”<sup>293</sup>. Ο δρόμος της σταδιακής εξέλιξης της συνείδησης, που ξεκινά από την πιο απλή μορφή, την κατ’ αίσθηση βεβαιότητα (*sinnliche Gewissheit*), όπου κυρίαρχο στοιχείο είναι η αμεσότητα (όπως είδαμε και στα πρώτο στάδιο των κειμένων της Ιένας), ακολουθεί το πέρασμα στην αντίληψη (*Wahrnehmung*), η έναρξη της σχέσης με το πράγμα (*Ding*), μέχρι την επίτευξη της αυτοσυνειδησίας (*Selbstbewusstsein*), την ανύψωση σε λόγο (*Vernunft*) και αργότερα σε νου (*Geist*) έως την θρησκεία (*Religion*) μαζί με την τέχνη και την φιλοσοφία μέχρι την λαμπρότερη στιγμή του Νου, την απόλυτη επίγνωση (*Das absolute Wissen*).

Για να μπορέσει να αυτογνωσθεί η συνείδηση μέσα από τις συνεχείς αλλοτριώσεις και διαφοροποιήσεις της χρειάζεται και εδώ, απαραίτητως, μεσολαβήσεις ώστε να αρθεί η απλή

290. *Ο.π.* : σ. 45, σχόλιο 73

291. *Ο.π.* : σ. 45, σχόλιο 74

292. *Ο.π.* : σ. 45.

293. Georg Lukács, “*The Young Hegel*”, p. 468.

αμεσότητα της αισθητηριακής εμπειρίας, διότι *“η μεσολάβηση είναι το ορθολογικό που αντιμάχεται η θέση περί ά-μεσης γνώσης”*<sup>294</sup>. Υποκείμενο και αντικειμενική υπόσταση πρέπει να επέλθουν σε συμφιλίωση δια της διαμεσολαβημένης αλληλοεισχώρισής τους. Η κίνηση αυτή είναι συνεχής και αφορά την ίδια την διαδικασία δημιουργίας του ανθρώπου, έτσι, *“η μεσολάβηση δεν είναι άλλο από την κινούμενη ομοιότητα προς εαυτόν, δηλαδή, η ανάκλαση εντός εαυτού, η στιγμή του εγώ που υπάρχει καθ’ εαυτόν, η καθαρή αρνητικότητα, ήτοι, αν την υποβιβάσουμε στην καθαρή αφαίρεση της, το απλό γίνεσθαι”*<sup>295</sup>, η μεσολάβηση είναι το ίδιο το υποκείμενο. Με αυτόν τον τρόπο καταρρίπτεται οποιαδήποτε άποψη περί αυτοτελών υπάρξεων που παραμένουν σταθερές στην ανεξαρτησία τους, είτε πρόκειται για το υποκείμενο είτε πρόκειται για εξωγενείς διαμεσολαβήσεις, *“γενικά η άρνηση της αυθυπαρξίας είναι το γίνεσθαι, ως άρνηση του όντος”*<sup>296</sup>. Στο υποκείμενο υπάρχει κίνηση και προοδευτική κατανόηση της εξωτερικότητας του ως διαμόρφωσης αυτού του ίδιου. Στην αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να μιλάμε για ένα ολόκληρο σύστημα ακινησίας το οποίο δόθηκε από κάποια αρχή ως έχει και είναι απόλυτο σαν ανεξάρτητος νόμος, με πρώτο στοιχείο απόλυτης σταθερότητάς του το υποκείμενο πάνω στο οποίο *“αναρτώνται τα κατηγορούμενα σαν στο στήριγμά τους”*<sup>297</sup>. Αυτό το σχήμα απλώς οδηγεί σε μία *“λήψη του αιτουμένου (antizipiert)”*<sup>298</sup>, διότι μπορεί να υφίσταται μόνο με την υπόθεση και προϋπόθεση σταθερότητας του υποκειμένου. Συνεπώς κάθε κίνηση είναι καταδικασμένη και δεν έχει χώρο εδώ. Κάτι τέτοιο είναι αδύνατον να είναι εφικτό και άξιο λόγου καθώς *“το ότι το απόλυτο είναι υποκείμενο, όχι μόνο δεν είναι ενεργός πραγματικότητα αυτής της έννοιας, καθιστά κιόλας αδύνατη αυτή την ενεργό πραγματικότητα, γιατί θέτει την έννοια ως ένα στάσιμο σημείο, ενώ η ενεργός πραγματικότητα είναι αυτοκίνησια”*<sup>299</sup>. Μόνο η κίνηση του ίδιου του νου μπορεί να ξεκινήσει την ιστορία των συνεχών αλλοτριώσεων του, της αυτο-διαμόρφωσής του, ώστε να γνωσθεί από τις στιγμές που έχει διέλθει και να υπάρχει εντός της. Είναι ο λόγος που πρέπει να αρθεί η σχάση υποκειμένου και αντικειμένου από τον νου ώστε να ελευθερωθεί ο ίδιος και να μην παραμένει περιορισμένος σε μία εσωτερικότητα, διότι, η κίνηση είναι δραστηριότητα του νου.

Η αλλοτριώση στην τωρινή μας αναζήτηση είναι μία αναγκαία στιγμή, είναι το βασικό βήμα στον δρόμο προς την αυτοσυνειδησία. Το υποκείμενο αποξενώνεται από τις δυνατότητές του, αλλά οικειοποιείται την εξωτερικότητα και επανοικειοποιείται τον εαυτό του και την διαμορφωμένη

294. Έγγελο, *“Φαινομενολογία του Νου”*, σ. 47, σχόλιο 80.

295. *Ο.π.* : σ. 47.

296. *Ο.π.* : σ. 47, σχόλιο 82.

297. *Ο.π.* : σ. 50.

298. *Ο.π.* : σ. 50.

299. *Ο.π.* : σ. 50.

εξωτερικότητα μέσα από την σχέση που δημιουργείται. Το υποκείμενο ως σχεσιακό συναρτάται με την ετερότητα και μεταφέρεται διαρκώς σε αυτήν, ώστε να ανυψωθεί από την μία στιγμή της σκέψης, από μία εκδήλωση της συνείδησης σε μία άλλη, είναι “η απόκτηση από το άτομο της εμπειρίας του είδους”<sup>300</sup> προοδευτικά. Οι δύο έννοιες που άλλοτε χρησιμοποιούνται και άλλοτε μπορούμε να τις εννοήσουμε, μέσα στο κείμενο της *Φαινομενολογίας του Νου*, είναι αυτές που εξερευνήσαμε στις εγγειανές σημειώσεις ανωτέρω. Η *Entäußerung* ως αλλοτρίωση-εξωτερίκευση που αφορά την έκφραση του νου, της συνείδησης ή του υποκειμένου μέσα στον αντικειμενικό κόσμο και συμβαδίζει με τον όρο της *Äußerung* την έκφραση-εκδήλωση. Πρόκειται δηλαδή, για μία εκδίπλωση από ένα περιεχόμενο, όπου ακριβώς επειδή είναι εκδίπλωση, το περιεχόμενο δεν καταστρέφεται εντελώς αλλά διατηρεί τους προσδιορισμούς του ή κάποιους από αυτούς. Η *Entfremdung* ως αλλοτρίωση-αποξένωση από τον εαυτό, δείχνει την κατάσταση κατά την οποία το ο νους, η συνείδηση, το υποκείμενο, αναγκάζεται να αποξενωθεί από τον εαυτό του λόγω της παρεμβατικής εμφάνισης ενός πράγματος (όπως είδαμε για παράδειγμα προηγουμένως στην στιγμή της μηχανής) ή ενός όντος. Συνεπώς μεταξύ των όρων υπάρχει μία ένταση και μία υλικότητα, καθώς η αλλαγή είναι τόσο σφοδρή όπου υπάρχει αδυναμία αναγνώρισης από το αρχικό είναι. Γι’ αυτό ακριβώς μιλούμε για αποξένωση. Κατά κύριο λόγο η έννοια της αλλοτρίωσης στο έργο αυτό εκπροσωπεί την κίνηση των μεταβάσεων των εννοιών και την διαφοροποίηση αυτών από την αρχική τους ταυτότητα και έχει διαρκείς εμφανίσεις στα σχήματα του κειμένου ως αναγκαιότητα ύπαρξης του νου και ως αναπόσπαστη στιγμή του. Η πρώτη έννοια που ορίσαμε είναι και αυτή που εμφανίζεται στα σημεία που εξετάζουμε τώρα μέσα στο πλαίσιο της νοητικής δραστηριότητας. Πιο συγκεκριμένα “η δύναμη του νου είναι μόνο τόσο μεγάλη όσο η εξωτερική εκδήλωση του, το βάθος του μόνο τόσο βαθύ όσο τολμά να εξ-ηγηθεί, δηλαδή να επεκταθεί και να χαθεί”<sup>301</sup>. Ο νους εκφράζεται με την έξοδο από το ίδιο του το είναι και αυτή ακριβώς είναι η δύναμή του και η αναγκαιότητά του, η εκδίπλωση προς την εξωτερικότητα, την ετερότητα.

Βασικό στοιχείο της κίνησης είναι η άρση της αμεσότητας η οποία ξεκινά με μία αλλοτρίωση, “η δραστηριότητα του χωρισμού είναι η δύναμη και εργασία της διάνοιας, της πιο αξιοθαύμαστης και μεγάλης, ή μάλλον απόλυτης ισχύος”<sup>302</sup>. Πρόκειται λοιπόν για κάτι το ενεργό, μία δραστηριότητα (*Tätigkeit*), την ικανότητα του νου να διακρίνεται και να διακρίνει, να τείνει προς τα έξω. Με τον χωρισμό αίρεται ο εγκλεισμός στο εσωτερικό του εαυτού, διότι, “ο κύκλος που ησυχάζει κλεισμένος

300. Georg Lukács, “*The Young Hegel*”, p. 470.

301. Έγγελος, “*Φαινομενολογία του Νου*”, σ. 38.

302. *Ο.π* : σ. 60.

στον εαυτό του και κρατά τις στιγμές του ως υφιστάμενη ουσία είναι η άμεση και άρα όχι αξιοθαύμαστη αναφορά<sup>303</sup>. Όπως είδαμε και στα κείμενα της Ιένας, και πιο συγκεκριμένα στο σχήμα της υπαγωγής, η αμεσότητα, η εσωτερικότητα και η απόλυτη ανεξαρτησία υποκειμένου-αντικειμένου ως μη σχετιζόμενων μεταξύ τους, δημιουργεί απλώς μία κυκλικότητα εναλλαγής θέσεων. Με τον ίδιο τρόπο ο κύκλος εδώ έχει αρνητική χροιά καθώς ο μη εκφρασμένος, απολύτως αυτοαναφορικός και περίκλειστος στον εαυτό του νους, ακίνητος και σκοτεινός, είναι σαν να μην υπάρχει. Έτσι το υποκείμενο είναι αυτή η δύναμη που εισέρχεται και ανατρέπει την σταθερότητα την δική του και της εξωτερικότητας μέσω της εργασίας του νου. Πρέπει μέσω της εξωτερίκευσης να ξεκινήσει η σχέση υποκειμένου και αντικειμενικότητας καθώς, *“το συμβεβηκός ως συμβεβηκός, χωρισμένο από το περιβάλλον του, ότι το δεσμευμένο και ενεργά πραγματικό μόνο στην συνάρτηση του με άλλο αποκτά ίδια ύπαρξη και ξεχωριστή ελευθερία, αυτό είναι η τεράστια δύναμη του αρνητικού· είναι η ενεργητικότητα (Energie) της νόησης, του καθαρού εγώ”*<sup>304</sup>. Ο νους, το υποκείμενο μπορεί να πραγματοποιεί μόνο σχετιζόμενο με κάτι άλλο και ενώ από την μία πλευρά χωρίζεται από την άλλη σχετίζεται βάζοντας ως διαμεσολαβητή το ίδιο στο αδιαμεσολάβητο έξω. Έτσι δημιουργείται η *ενεργός πραγματικότητα (Wirklichkeit)*, ο αντικειμενικός κόσμος είναι που είναι από εδώ και στο εξής διαμεσολαβημένος από την *ενεργητικότητα της νόησης*. Η ενεργός πραγματικότητα είναι το αποτέλεσμα της αλλοτρίωσης του υποκειμένου μέσα στην αντικειμενικότητα και αυτό που την κάνει ενεργό είναι η *τεράστια δύναμη του αρνητικού*, ο νους. Επίσης η ενεργός πραγματικότητα είναι το πέρασμα της αντικειμενικότητας από κάτι το αφηρημένο σε κάτι το συγκεκριμένο. Το ίδιο ισχύει και για το υποκείμενο αφού ο νους παράγει αυτό το νέο, την γνώση (*Erkenntnis*) που *“απομονώνει τις ιδιότητες και τις ανασυνθέτει· αυτή είναι η ‘αυτοκίνηση’ του συγκεκριμένου”*<sup>305</sup>. Το υποκείμενο λοιπόν με την νοητική του εργασία και δύναμη *“με το να δίνει ύπαρξη στον καθορισμό μέσα στο δικό του στοιχείο, αναιρεί την αφηρημένη αμεσότητα”* αλλάζει την αντικειμενικότητα, ενώ δεν πρέπει να ξεχνάμε την σημασία των διαμεσολαβήσεων για τις οποίες μιλήσαμε προηγουμένως. Η διπλή κίνηση του υποκειμένου είναι ότι την ίδια στιγμή που αρνείται την *αφηρημένη αμεσότητα*, δίνει καθορισμούς στον κόσμο, μέσω της δραστηριότητάς του. Αυτό που ρέει καθορίζεται και το ήδη καθορισμένο διαταράσσεται από την προϋπάρχουσα τάξη του. Το υποκείμενο είναι αυτό που αναιρεί το υπάρχον, *“κάνει το καθόλου*

---

303. Ο.π : σ. 60.

304. Ο.π : σ. 60-61.

305. Ο.π : σ. 61, σχόλιο 153.

ενεργό και νοητικό αίροντας τα πάγια διανοήματα.<sup>306</sup>, αλλοτριώνεται και αλλοτριώνει τα πράγματα και ξεκινά το ταξίδι της νοητικής του διαμόρφωσης.

Η πορεία των αλλοτριώσεων και των μεσολαβήσεων κάνει εφικτή την εντύπωση των στιγμών της δραστηριότητας. Με άλλα λόγια, επιτυγχάνεται η *εμπειρία (Erfahrung)* που αποδίδεται στο κείμενο ως εξής:

*“αυτή ακριβώς η κίνηση όπου το άμεσο, το εκτός εμπειρίας, που θα πει το αφηρημένο, είτε αυτό του αισθητού είναι είτε αυτό του μόνον νοητού απλού, αποξενώνεται, κι ύστερα επανέρχεται απ’ αυτή την αποξένωση στον εαυτό του, και τότε μόνον εκτίθεται σύμφωνα με την ενεργό πραγματικότητα και αλήθεια του, ενώ είναι κτήμα της συνείδησης”*<sup>307</sup>.

Εδώ η έννοια της αποξένωσης (*Entfremdung*) εμφανίζεται ως αναγκαία στιγμή για την αυτοδιαμόρφωση και διάπλαση του νου. Είναι η εμπειρία αυτή που κάνει το υποκείμενο να γνωρίσει μεσολαβημένα το αντικείμενο και να επιστρέψει στον εαυτό του αλλαγμένο και έμπειρο. Η επαναφορά από την αποξένωση του εαυτού είναι βαρύνουσας σημασίας, διότι, επιβεβαιώνει πως η σχέση υποκειμένου και αντικειμενικότητα δεν αφορά μία απόλυτη ταυτότητα, όπως είχαμε δει σε προηγούμενη θεματική. Το υποκείμενο διατηρεί την υποκειμενικότητα του και το αντικείμενο την αντικειμενικότητα του, αλλά ως ένα βαθμό, και όχι ως ανεξάρτητες έννοιες, σαν να απουσιάζει η σχέση. Η διάπλάσή τους έχει συμβεί και πλέον ανυψώνονται στο επίπεδο την ενεργού πραγματικότητας. Ο νους γνωρίζει την αλήθεια του από τα κεκτημένα της συνείδησης. Εδώ είναι παρούσα η έννοια της *Aufhebung*, ως αναίρεση και άρση του άμεσου φυσικού είναι, και ταυτοχρόνως, ως διατήρηση σε ένα υψηλότερο επίπεδο. Στο επίπεδο αυτό “ο νους έχει εξομοιώσει την ύπαρξή του με την ουσία του· είναι αντικείμενό του έτσι όπως είναι, και έχει υπερβαθεί το αφηρημένο στοιχείο της αμεσότητας και του χωρισμού επίγνωσης και αλήθειας”<sup>308</sup>. Η υπέρβαση γίνεται με την κίνηση της αλλοτρίωσης και την μεσολάβηση.

Ο νους εννοεί την αντικειμενικότητα και πετυχαίνει να γνωσθεί η αλήθεια του και στο σύνολο του εαυτού του και του κόσμου του με σαφήνεια, ώστε,

*“Το είναι είναι απόλυτα μεσολαβημένο – είναι ένα ουσιαστικό περιεχόμενο που είναι εξ ίσου άμεσα κτήμα του εγώ, εαυτιστικό, δηλαδή είναι η έννοια. Έτσι καταλήγει η φαινομενολογία του νου. Αυτό που ο νους ετοιμάζει μέσα της για λόγου του είναι το στοιχείο του επίσταμαι, της επίγνωσης”*<sup>309</sup>.

306. *Ο.π.* : σ. 62.

307.. *Ο.π.* : σ. 62.

308.. *Ο.π.* : σ. 64.

309. *Ο.π.* : σ. 64-65.

Μπορεί λοιπόν να αποκτήσει την επίγνωση μόνο μέσα από το βήμα της αλλοτρίωσης (πρώτον), αφού, *“η κίνηση του όντος είναι να γίνεται, αφ’ ενός άλλο για τον εαυτό του”*<sup>310</sup> και της επιστροφής του ως διαμορφωμένο (δεύτερον), αφού, *“αφ’ ετέρου το ον επαναφέρει μέσα του αυτή την εκδίπλωση ή αυτή την ύπαρξή του που θα πει ότι καθιστά τον εαυτό του στιγμή και απλοποιείται μετατρεπόμενο σε καθορισμό”*<sup>311</sup>, έτσι ώστε οι καθορισμοί δεν είναι εξωγενείς αλλά είναι επιτεύγματα της εξωτερίκευσης του νου, είναι η αναπτυγμένη ικανότητά του να δίνει κάθε καθορισμό *“στον εαυτό του και ταξιθετείται αφ’ εαυτού ως μια στιγμή και σε μια θέση του συνόλου”*<sup>312</sup>. Η ακριβής και σαφής γνώση γίνεται με την απόδοση καθορισμών και ενός συνόλου κατηγορημάτων, από την προηγούμενη κίνηση. Πρόκειται λοιπόν για την *ποιότητα (Qualität)* *“τον απλό καθορισμό”*<sup>313</sup>, διότι, *“δια της ποιότητας διακρίνεται μία ύπαρξη από μία άλλη, δηλαδή είναι μία ύπαρξη· υπάρχει καθ’ εαυτήν, δηλαδή υφίσταται επειδή έχει αυτήν την απλότητα ως προς τον εαυτό της”*<sup>314</sup>. Να σημειωθεί ότι η έννοια της διάκρισης δεν δηλώνει κάποια απουσία σχέσης, αντιθέτως, η απόδοση καθορισμών αποτελεί νοητική εργασία του είναι, και *“το επίσταμαι δεν είναι δραστηριότητα που μεταχειρίζεται το περιεχόμενο σαν κάτι ξένο”*<sup>315</sup> αλλά ως κεκτημένο του μέσα στο όλο της σχέσης.

Είδαμε πως η έννοια της αλλοτρίωσης ως εξωτερίκευσης και ως αποξένωσης αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο στο σύστημα σκέψης του Έγκελου. Η αλλοτρίωση εδώ, είναι η αναγκαία στιγμή άρση της σχάσης υποκειμένου αντικειμένου, για την δημιουργία μιας διαμεσολαβημένης σχέσης μεταξύ τους, τον καθορισμό τους (α) ως ξεχωριστά, λόγω των ποιοτικά διαφορετικών προσδιορισμών τους και (β) ως σχετιζόμενα λόγω των αλληλοπροσδιορισμών τους. Αποτέλεσμα της επίτευξης της σχεσιακότητας, από την εκδήλωση της ανθρώπινης νοητικής δραστηριότητας, ως διαρκούς αναίρεσης του σταθερού υπάρχοντος, είναι η αυτοδιαμόρφωση, η διάπλαση του νου, η κατάκτηση της γνώσης και της αλήθειας του δημιουργώντας την ενεργό πραγματικότητα και οδεύοντας διαρκώς στο *επίσταμαι (Wissen)* στην αυτό-ανακάλυψη του εαυτού.

---

310. *Ο.π.* : σ. 80.

311. *Ο.π.* : σ. 80.

312. *Ο.π.* : σ. 81.

313. *Ο.π.* : σ. 82.

314. *Ο.π.* : σ. 82.

315. *Ο.π.* : σ. 83.



*β. Αλλοτριώση και εργασία στο σχήμα Κυριαρχίας και Υποτέλειας*

Περιγράψαμε την δημιουργία της σχέσης μεταξύ υποκείμενου και αντικειμενικού κόσμου, την εμπειρία της συνείδησης κατά την άρση της άμεσης αισθητηριακότητας και τα βήματα του νου προς της αυτογνωσία του. Ο άνθρωπος “*τώρα καταπιάνεται να πραγματοποιήσει αυτήν την εμπειρία του, να αποδείξει τον εαυτό του κύριο του κόσμου του*”<sup>316</sup>. Όσα έχει διαμορφώσει και γνωρίσει επιθυμεί να τα χειριστεί ως πράγματά του, “*έτσι η αυτοσυνείδηση βρίσκεται σε μία κατάσταση επιθυμίας (Begierde)*”<sup>317</sup> για τις αισθήσεις αλλά και την πρακτική επιβίωση του υποκειμένου μέσα από τα χρηστικά γι’ αυτό αντικείμενα. Η επιθυμία όμως “*δεν είναι κάτι μόνιμο και αμετάβλητο, θα πρέπει να υπάρχει κάτι που να χρησιμεύει ως αιτία για να αναδυθεί η επιθυμία και μετά να ικανοποιηθεί*”<sup>318</sup>. Η αιτία βρίσκεται στο εξωτερικό σχετιζόμενο αντικείμενο. Το υποκείμενο στο πλαίσιο της αυτοσυνειδησίας πλέον, πάλι τείνει προς το έξω, διότι, κατά την συνείδηση υπάρχει “*η ετερότητα ως ένα είναι, ήτοι ως διακριτή στιγμή· αλλ’ υπάρχει κατ’ αυτήν κι η ενότητα του εαυτού της με την διαφορά αυτή ως δεύτερη διακριτή στιγμή*”<sup>319</sup>. Η κίνηση εισχώρησης στην εξωτερικότητα, επιστροφής στον εαυτό και ένωσης με τον εαυτό και με την ετερότητα, ο δρόμος για την αλήθεια της αυτοσυνείδησης, αφορά έως ένα σημείο την αντικειμενικότητα, δείχνοντας ότι, “*η αυτοσυνειδησία είναι επιθυμία εν γένει*”<sup>320</sup>. Αλλά η επιθυμία, όπως είδαμε και στο πρώτο μέρος, υπάρχει μέσα από την σκοπιμότητα της ικανοποίησης και αφορά πάντα κάτι έτερο της συνείδησης το οποίο διατηρεί την ανεξαρτησία του, είναι το επιθυμητό. Εξού, “*η επιθυμία που υπάρχει καθ’ εαυτήν απλώς και σημαδεύει άμεσα το αντικείμενό της με τον χαρακτήρα του αρνητικού, ήτοι είναι αρχικά επιθυμία, θάχει συνεπώς πολλώ μάλλον την εμπειρία αυτοδυναμίας του άλλου*”<sup>321</sup>. Ακριβώς αυτή η αυτοδυναμία της ετερότητας είναι που γεννά την επιθυμία. Η επιθυμία έγκειται στο γεγονός ότι πρέπει να καταργηθεί η ανεξαρτησία της ετερότητας, “*οπότε η αυτοσυνειδησία είναι βέβαιη για τον εαυτό της μόνο διά της άρσης αυτού του άλλου που της παρουσιάζεται ως αυτοδύναμη ζωή· είναι επιθυμία*”<sup>322</sup>. Μόνο έτσι μπορεί η αυτοσυνειδησία να επιβεβαιώσει τον εαυτό της και επιτευχθεί η ικανοποίηση. Ωστόσο, “*μέσα σ’ αυτήν την ικανοποίηση αποκτά όμως την εμπειρία της αυτοδυναμίας του αντικειμένου της*”<sup>323</sup>. Έτσι η κίνηση συνεχίζει την ικανοποίηση με την

316. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “*Λόγος και Επανάσταση*”, σ. 121.

317. *Ο.π.* : σ. 121.

318. Mehmet Fatih Şekerci, “*Hegel’s Master-Slave Dialectic and The Relationship between God and Believer*”, Bilgi (34), Yaz/ Summer : 148-160, p. 150.

319. Έγκελς, “*Φαινομενολογία του Νου*”, σ.178.

320. *Ο.π.* : σ. 178.

321. *Ο.π.* : σ. 179.

322. *Ο.π.* : σ. 184.

323. *Ο.π.* : σ. 184.

διαμόρφωση μιας εμπειρίας, μέσα από την οποία “ η επιθυμία και η βεβαιότητα δι’ εαυτόν”<sup>324</sup> επιτυγχάνονται. Το βασικό στοιχείο της διαδικασίας είναι η ετερότητα, διότι, από την στιγμή που η ικανοποίηση επιτυγχάνεται με την άρση, “για να υπάρχει αυτή η άρση, πρέπει να υπάρχει αυτό το άλλο”<sup>325</sup>.

Η κίνηση μέσα στο σχήμα που περιγράφουμε δεν αφορά ένα ον, περιπλανώμενο μέσα σε έναν κόσμο αντικειμένων, ούτε μία αυτοσυνειδησία που το μόνο που έχει να κάνει για να επιτευχθεί είναι να άρει το επιθυμητό υλικό άλλο. Αυτό το άλλο μπορεί να έχει και αυτό “ζωή ως έμβιο”<sup>326</sup>, ή με άλλα λόγια “το αντικείμενο μπορεί επίσης να είναι αυτοσυνείδηση”<sup>327</sup>. Στο σημείο αυτό ξεκινά το σχήμα όπου “η αυτοσυνειδησία επιτυγχάνει την ικανοποίησή της μόνο μέσα σε μιάν άλλη αυτοσυνειδησία”<sup>328</sup>. Δεδομένου ότι πλέον “το αντικείμενο της αυτοσυνειδησίας [...] είναι ζωντανή αυτοσυνειδησία”<sup>329</sup> αυτό σημαίνει πως “άπαξ και μία αυτοσυνειδησία είναι το αντικείμενο, όσο είναι αντικείμενο, άλλο τόσο είναι εγώ”<sup>330</sup>, έτσι ώστε κάθε μέρος να κρατά την αυτοδυναμία του, να έχει επιθυμία και σκοπό ικανοποίησής της. Δεν είναι το υποκείμενο και το πράγμα, είναι το υποκείμενο και ένα άλλο υποκείμενο<sup>331</sup> που αντίκειται, ο νους υπάρχει και στα δύο. Το υλικό δεν επιθυμεί, ούτε είναι αυτενεργό, είναι μία πιο συμβατή κατάκτηση και επιβεβαίωση του εαυτού, ενώ τώρα η αυτοσυνείδηση που για να επιβεβαιωθεί πρέπει να περάσει από την αναγνώριση (*Anerkennung*) της άλλης και αντιστρόφως. Πρέπει η μία αυτοσυνείδηση να παραδεχθεί από την άλλη ως τέτοια, διότι, “η αυτοσυνείδηση υπάρχει καθ’ εαυτήν εφ’ όσον, και για τον λόγο ότι, είναι αυτή καθ’ εαυτήν κατ’ άλλον”<sup>332</sup>. Συνεπώς, η συνείδηση δεν υπάρχει μόνο κατά την εξωτερίκευση και έκφρασή της στην αντικειμενικότητα, αλλά υπάρχει ως προς μία άλλη. Εμφανίζεται ως αλληλοσχεσία, ώστε κάθε αυτοσυνείδηση “υπάρχει μόνο ως κάτι αναγνωρισμένο”<sup>333</sup>. Κατά την

324. Ο.π : σ. 184.

325. Ο.π : σ. 184.

326. Ο.π : σ. 181.

327. Mehmet Fatih Şekerci, “Hegel’s Master-Slave Dialectic and The Relationship between God and Believer” p. 150

328. Έγελος, “Φαινομενολογία του Νου”, σ. 185.

329. Ο.π : σ. 185.

330. Ο.π : σ. 185-186.

331. Να σημειώσουμε εδώ ότι χρησιμοποιούμε τον όρο υποκείμενο για την τυπική κατανόηση της κίνησης και του σχήματος. Μέσα στο κείμενο της *Φαινομενολογίας* που αφορά το σχήμα της κυριαρχίας και της υποτέλειας δεν υπάρχει κάποια άμεση αναφορά για ήδη υπάρχοντα διαμορφωμένα υποκείμενα, ούτε περιγράφεται ευθέως κάποια διαδικασία συγκρότησης υποκειμένων και ιδίως εντός της συγκεκριμένης στιγμής. Πιο συγκεκριμένα δεν μπορούμε να μιλήσουμε ακόμη για υποκείμενα εντός ενός συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου, μίας στιγμής της ιστορίας. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο κύριος και ο δούλος εμφανίζονται περισσότερο ως δύο λογικοθεωρητικοί όροι παρά ως δύο συγκεκριμένα υποκείμενα, σε ένα ιστορικό γεγονός. Το ζήτημα αυτό ωστόσο μπορεί να δημιουργήσει έναν καθόλα εκτενή διάλογο και να αποτελέσει ένα σημαντικό πεδίο έρευνας και διαλόγου. Ωστόσο, ακολουθώντας τα στοιχεία όπως αυτά μας δίδονται στο κείμενο μπορούμε να μιλήσουμε περισσότερο για διαμόρφωση συνειδήσεων μέσα από το σχήμα των λογικό-θεωρητικών όρων και να παρατηρήσουμε την πορεία που διανύει ο νους προς την αυτοσυνειδησία.

332. Ο.π : σ. 187.

333. Ο.π : σ. 187.

αναγνώριση η μία αυτοσυνείδηση παρουσιάζεται στην άλλη, έτσι ώστε, η μία αυτοσυνείδηση έχει ενώπιον της την άλλη, “έχει βγει εκτός εαυτής”<sup>334</sup>, αυτό σημαίνει ότι, “πρώτον, έχασε τον εαυτό της, αφού βρίσκει εαυτήν ως άλλο ον (Wesen)” και “δεύτερον έχει έτσι ανατρέψει το άλλο, διότι δεν βλέπει ούτε το άλλο ως ον (Wesen) αλλά τον εαυτό της στο άλλο”<sup>335</sup>. Μολαταύτα η κίνηση πρέπει να συνεχιστεί και οι συνειδήσεις να μην παραμείνουν, η μία ως καθρέφτισμα της άλλης. Πρέπει, δηλαδή, να επιβεβαιωθούν η μία από την άλλη, και όπως αναφέρθηκε πάρα πάνω, η επιβεβαίωση του εαυτού έρχεται με την άρση της ετερότητας, έτσι, “η αυτοσυνειδησία πρέπει να επιδιώξει να άρει το άλλο αυθυπόστατο ον (Wesen) προκειμένου να γίνει βέβαιη για τον εαυτό της ως όντος (Wesen)· δεύτερον, επιδιώκει έτσι να άρει τον εαυτό της, γιατί το άλλο είναι η ίδια”<sup>336</sup>. Το αποτέλεσμα της άρσης, είναι ότι, η αυτοσυνείδηση “επανακτά η ίδια τον εαυτό της· αφού γίνεται πάλι όμοια με τον εαυτό της από την άρση της δικής της ετερότητας” και “αίρει την δική της ύπαρξη εντός του άλλου, άρα απολύει πάλι το άλλο ελεύθερο (frei entlassen)”<sup>337</sup>. Αυτή η διαδικασία συμβαίνει και από τις δύο συνειδήσεις, ότι ισχύει για την μία ισχύει και για την άλλη, “κάθε μία βλέπει την άλλη να κάμνει ότι κάμνει η ίδια”<sup>338</sup> που σημαίνει πως ακόμη υπάρχει μία κατάσταση καθρεφτίσματος και η αναγνώριση δεν έχει ολοκληρωθεί επαρκώς.

Τα δύο μέρη τώρα ξεκινούν το “παίγνιο των δυνάμεων”<sup>339</sup>. Μία κατάσταση κατά την οποία το κάθε ένα ως αυτοδύναμο, με την δική του επιθυμία και την δική του ‘οπτική’ για το άλλο έχει ως σκοπό την αναγνώρισή του από το άλλο και την επιβεβαίωση για τον εαυτό του, “τα άκρα είναι οι δύο δυνάμεις, τώρα οι δύο συνειδήσεις μεταξύ των οποίων εμφανίζεται η ανταλλαγή των καθορισμών”<sup>340</sup>. Δεν αρκεί απλώς η γνώση και επιβεβαίωση της κάθε συνείδησης ως μεμονωμένης στην σχέση που διαμορφώνεται εδώ “η μία συνείδηση έχει τον ένα και η άλλη τον άλλο καθορισμό της αναγνώρισης”<sup>341</sup>, η μία αναγνωρίζει και η άλλη αναγνωρίζεται. Κάτι που βάζει τα δύο άκρα σε ένα πλαίσιο “ανομοιότητας”<sup>342</sup>, έτσι ώστε, “η κάθε μία είναι μεν βέβαιη για τον εαυτό της αλλ’ όχι για την άλλη, οπότε δεν αληθεύει ακόμη η ίδια βεβαιότητά της για τον εαυτό της”<sup>343</sup>. Οι δύο συνειδήσεις θα παρουσιαστούν, η μία στην άλλη, μέσα σε μία μάχη αναγνώρισης

---

334. Ο.π : σ. 187.

335. Ο.π : σ. 187.

336. Ο.π : σ. 187

337. Ο.π : σ. 188 και το σχόλιο 3.

338. Ο.π : σ. 189.

339. Ο.π : σ. 189.

340. Ο.π : σ. 189, σχόλιο 5.

341. Ο.π : σ. 190, σχόλιο 7.

342. Ο.π : σ. 190.

343. Ο.π : σ. 190.

όπου τώρα ο κάθε όρος της σχέσεις πρέπει “να δείξει ότι δεν είναι δεμένος με μία ορισμένη ύπαρξη, με την εν γένει καθεκαστότητα της ύπαρξης, με την ζωή”<sup>344</sup>.

Κατά την έναρξη αυτού του ανταγωνισμού ο κάθε όρος πρέπει να ριχτεί στην μάχη δείχνοντας την δύναμή του ως μη εξαρτημένος από την ζωή, όμως από την στιγμή που “ο στόχος είναι να εξαναγκάσει τον αντίπαλό του να επιβεβαιώσει την δική του ‘εικόνα για τον εαυτό του’, θέτοντας τις ίδιες τις ζωές τους σε κίνδυνο, οι μαχόμενοι αντίπαλοι αποδεικνύουν ότι είναι η αυτοσυνείδηση του που αντιπροσωπεύει, γι’ αυτούς, την αυθεντική ή ‘ουσιαστική’ πραγματικότητα”<sup>345</sup>. Και οι δύο όροι κάνουν το ίδιο, η κίνηση αυτή αποτελεί “ενέργεια του άλλου και αυτενέργεια”<sup>346</sup>. Το πρώτο σκέλος της κίνησης είναι “ενέργεια του άλλου, καθένας προσβλέπει λοιπόν στον θάνατο του άλλου”<sup>347</sup>. Ο ένας παρακινείται από τον άλλον ως προς αυτό το ζήτημα καθώς ο θάνατος του ενός όρου σημαίνει την διατήρηση της ζωής του άλλου όρου, ενώ το δεύτερο σκέλος είναι η αυτενέργεια, ο κάθε όρος ενεργεί αυτοβούλως στην μάχη “έτσι ώστε αυτοεπιβεβαιώνονται και αλληλοεπιβεβαιώνονται δια του αγώνα ζωής και θανάτου”<sup>348</sup>. Εντούτοις, ο αγώνας αυτός, δεν ολοκληρώνεται με μία απλή έκβαση, που ο ένας ακολουθεί τον θάνατο και ο άλλος παραμένει στην ζωή. Κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιφέρει την αναγνώριση και την επιβεβαίωση του εαυτού σε καμία από τις δύο συνειδήσεις, με αποτέλεσμα, “στο έργο της απόκτησης αναγνώρισης εξαλείφοντας το άλλο της, η αυτοσυνείδηση πρέπει να αναγνωρίσει ότι αν εξαλείψει το άλλο της εξαλείφει επομένως τον εαυτό της”<sup>349</sup>. Το σχήμα που καταλήγει ευθέως στον θάνατο πρέπει να αποκλειστεί, διότι, ο θάνατος δεν μπορεί να συνεχίσει την σχέση. Χαρακτηριστικό του θανάτου είναι να χωρίζει τα πράγματα ώστε “η εξόντωση του άλλου είναι εσφαλμένη απόπειρα να είναι αυτοσυνειδησία μόνος του”<sup>350</sup> ο ένας εκ των δύο όρων. Η σημασία της ζωής αναδύεται εδώ ως “το ίδιο ουσιαστική με την καθαρή αυτοσυνειδησία”<sup>351</sup>, πρέπει δηλαδή, και οι δύο να διατηρηθούν σε αυτήν συνεχίζοντας τον αρχικό σκοπό της επιθυμίας για αναγνώριση. Τώρα όμως, ο αγώνας ζωής και θανάτου διαδραματίζεται και η περίπτωση ο κάθε όρος να λειτουργεί μόνο ως το είδωλο του άλλου έχει αποκλειστεί, το ίδιο συμβαίνει και με τον ολικό αφανισμό του ενός από τους δύο, “επομένως αυτό που πρέπει να επιδιωχθεί είναι η υποδούλωση, η αναγωγή σε μια κατάσταση «όμοια

344. Ο.π : σ. 191.

345. Ludwig Siep, *Hegel's Phenomenology of Spirit*,. p. 92.

346. Έγγελος, “*Φαινομενολογία του Νου*”, σ. 191.

347. Ο.π : σ. 191.

348. Ο.π : σ. 191.

349. talk by Paul Ashton at “*Legacy of Hegel*” Seminar, University of Melbourne , 5/2/1999, p. 2.

350. Έγγελος, “*Φαινομενολογία του Νου*”, σ. 192, σχόλιο 16.

351. Ο.π : σ. 193.

με το πράγμα» της συνείδησης του άλλου”<sup>352</sup>. Οι δύο όροι της σχέσης “υπάρχουν ως δύο αντίθετα σχήματα της συνείδησης”<sup>353</sup>, οι καθορισμοί τους είναι και αυτοί αντίθετοι “το ένα η αυθυπόστατη, για την οποία η ουσία είναι να υπάρχει καθ’εαυτήν” και “το άλλο η μη αυθυπόστατη για την οποία ουσία είναι η ζωή, δηλαδή το να υπάρχει προς άλλο”<sup>354</sup>. Διαμορφώνονται λοιπόν δύο συνειδήσεις με αντιθετικούς προσδιορισμούς η μία ανεξάρτητη και η άλλη εξαρτημένη “η μεν ο κύριος, η δε ο δούλος”<sup>355</sup>.

Κατά την ολοκλήρωση του σχηματισμού του κυρίου (*Herr*) και του δούλου (*Knecht*) ξεκινά μία άνιση σχέση καθώς “ο κύριος είναι η δύναμη που εξουσιάζει [...] έχει τον άλλο υπό”<sup>356</sup>, ενώ ο δούλος, είναι αυτός που δέθηκε στο “αυτοδύναμο είναι”<sup>357</sup> στο πράγμα (*Ding*) πάνω στο οποίο εργάζεται ώστε να εκπληρώσει τις επιθυμίες του κυρίου του “αυτό είναι η αλυσίδα του”<sup>358</sup>, ώστε να “είναι κατ’ουσίαν ένας εργάτης· η εργασία του είναι η ύπαρξή του”<sup>359</sup>. Το αποτέλεσμα της μάχης έχει διαμορφωθεί, το ίδιο συμβαίνει και με το ζήτημα της αυτοσυνείδησης των δύο όρων που απορρέει από την θέση και τον καθορισμό που λαμβάνει ο κάθε ένας από αυτούς. Για να επιτύχουν την αυτοσυνειδησία τους αληθινά πρέπει να δουν τον εαυτό στον άλλον, “ο κύριος βλέποντας τον εαυτό του στον δούλο, δεν μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του ως κύριο”<sup>360</sup>, ονομάζεται κύριος και μπορεί να επιβεβαιώσει την κυριαρχία (*Herrschaft*) του, μετά την νίκη του, στο ότι ο δούλος του ανήκει ή στο ότι κάνει ό,τι του ζητήσει. Αυτή φαίνεται να είναι μία επιβεβαίωση της εμπειρίας της αίσθησης, είναι κάτι το μονομερές. Από την άλλη πλευρά, λόγω της υποτέλειας (*Knechtschaft*) του, ο δούλος “βλέπει την ύπαρξή του στην ύπαρξη του κυρίου του, ο κύριος είναι μία φιγούρα που πρέπει να υπηρετηθεί αν ο δούλος θέλει να επιβιώσει”<sup>361</sup>. Επιπροσθέτως ο κύριος σχετίζεται “έμμεσα δια του δούλου με το πράγμα”<sup>362</sup>, καθώς τα λαμβάνει ήδη επεξεργασμένα από την εργασία του δούλου του. Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε το στοιχείο της εργασίας είναι βασικός πυλώνας της σχέσης κυριαρχίας υποτέλειας, ο κύριος έχει τον δούλο ώστε να ξεφύγει από την εργασία και ο δούλος εργάζεται ώστε να διατηρήσει την ζωή του. Το κάθε αντικείμενο πάνω στο οποίο εργάζεται ο δούλος ανήκει στον κύριο και η μορφή που πρέπει να πάρει πηγάζει από την εντολή που έχει

352. talk by Paul Ashton at “Legacy of Hegel”, par. 7.

353. Έγγελος, “Φαινομενολογία του Νου”, σ. 193.

354. Ο.π : σ. 193.

355. Ο.π : σ. 193.

356. Ο.π : σ. 194.

357. Ο.π : σ. 194.

358. Ο.π : σ. 194.

359.. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “Λόγος και Επανάσταση”, σ. 123.

360. Mehmet Fatih Şekerci, “Hegel’s Master-Slave Dialectic and The Relationship between God and Believer” p. 152.

361. Ο.π : σ. 152.

362. Έγγελος, “Φαινομενολογία του Νου”, σ. 194.

δώσει ο κύριος με βάση την επιθυμία του. Συνεπώς η σκοπιμότητα διαμόρφωσης απουσιάζει από τον δούλο ο οποίος “*το δουλεύει μόνο*”<sup>363</sup> και “*δεν μπορεί να αποσπάσει την ύπαρξή του από τα αντικείμενα αυτά*”<sup>364</sup>, ούτε μπορεί να ικανοποιηθεί “*εκμηδενίζοντας τα*”<sup>365</sup>, τα περνά από την επεξεργασία του και τα προσφέρει στον κύριό του. Έτσι ο κύριος λαμβάνει το επεξεργασμένο προϊόν και η σχέση του με αυτό είναι “*άμεση, ως καθαρή άρνηση του πράγματος, δηλαδή απόλαυση*”<sup>366</sup> (μία διαδικασία την οποία συναντήσαμε και στο πρώτο μέρος του κειμένου μας). Με άλλα λόγια ο κύριος επιθυμεί κάτι το οποίο “*λόγω της αυτοδυναμίας του*”<sup>367</sup>, ως πράγμα, πρέπει να περάσει από την διαδικασία διαμόρφωσης, μία εργασία την οποία έχει αναθέσει στον δούλο. Ο δούλος γίνεται πια ο διαμεσολαβητικός όρος ανάμεσα στον κύριο και τον κόσμο των πραγμάτων, ο οποίος απλώς “*το απολαμβάνει αμιγώς*”<sup>368</sup>.

Μέσα στο σχήμα κυριαρχίας και υποτέλειας διαμορφώνεται και η σχέση των συνειδήσεων με την αντικειμενική πραγματικότητα. Βασική διαμεσολάβηση εδώ είναι η υπηρεσία της υποτελούς συνείδησης, η οποία είναι εργασία, κατ’ εντολήν διότι “*ό,τι κάμνει ο δούλος είναι στην πραγματικότητα ενέργεια του κυρίου*”<sup>369</sup>, αλλά δεν παύει να είναι εργασία. Ο κύριος μένει στο κομμάτι της έκφρασης της επιθυμίας τους ως απόφασης και ως επιταγής ενώ ο δούλος είναι αυτός που εργάζεται και σχετίζεται με την *πραγμότητα (Dingheit)* και την μεταμορφώνει, περνά την ενέργειά του σε αυτήν. Όπως είδαμε και στην συζήτηση του πρώτου μέρους για να γίνει εφικτή η μορφοποίηση του εξωτερικού υλικού είναι αναγκαία στιγμή η εξωτερίκευση της συνείδησης του υποκειμένου και η χρήση του διαμεσολαβητικού όρου του εργαλείου, αυτά τα στοιχεία στο σχήμα που εξετάζουμε αφορούν τον όρο του δούλου. Συνεπώς ο δούλος πέραν της σχέσης μέσα στην οποία βρίσκεται ως υποτελής και αναγνωρίζει τον εαυτό του ως τέτοιο, διαμορφώνει σχέση με την *πραγμότητα*, κινεί την συνείδησή του προς τα έξω και διαμορφώνει μία αντικειμενικότητα, κάτι το ενεργό (αφού το υλικό παύει να είναι νεκρό και ξένο για την συνείδηση) το οποίο έχει μέσα του το στοιχείο του νου. Φαίνεται πως ξεκινά ένα πέρασμα από την υποδουλωτική όψη της εργασίας στην χειραφετική. Επίσης όσον αφορά προϊόντα εργασίας, μπορεί ο τίτλος κτήσης να είναι του κυρίου του αλλά ως παράγωγα νοητικής και πρακτικής εργασίας είναι του δούλου, “*η ενέργεια του εργάτη*

---

363. *Ο.π.* : σ. 194.

364. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “*Λόγος και Επανάσταση*”, σ. 123.

365. Έγκελς, “*Φαινομενολογία του Νου*”, σ. 194.

366. *Ο.π.* : σ. 194.

367. *Ο.π.* : σ. 194.

368. *Ο.π.* : σ. 195.

369. *Ο.π.* : σ. 195.

δεν εξαφανίζεται με την εμφάνιση των προϊόντων της εργασίας του αλλά διατηρείται σε αυτά”<sup>370</sup>, αυτό που απολαμβάνει ο κύριος μέσω της άμεσης κατανάλωσης για την ικανοποίηση των αισθήσεων του είναι αποτέλεσμα της δραστηριότητας ενός άλλου. Έτσι ο κύριος “ικανοποιεί τις δικές του ανάγκες με το να έχει στην κατοχή του την εργασία κάποιου άλλου” ενώ ο δούλος είναι αυτό που κάνει την εργασία, είναι αυτός που πράττει ώστε τα “πράγματα φέρουν την σφραγίδα του υποκειμένου που τα δούλεψε”<sup>371</sup>. Ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα που μπορούμε να προσθέσουμε εδώ είναι ότι ο δούλος με την εργασία και την επεξεργασία των υλικών αντικειμένων περνά σε μία παιδευτική διαδικασία κατά την οποία μαθαίνει τεχνικές διαμόρφωσης, από την εμπειρία αφενός και από νοητική διεργασία αφετέρου. Αυτό σημαίνει ότι, όχι απλώς επεξεργάζεται την αντικειμενικότητα, αλλά γνωρίζει να το κάνει, είναι η τεχνική του, κάτι το καθοριστικό για την εμφάνιση του σε κάτι άλλο εκτός από την σχέση με τον κύριό του. Συνεπώς η εργαζόμενη συνείδηση αναγνωρίζει σιγά σιγά τον εαυτό της στην τεχνική και στο ίδιο το πράγμα.

Η σχέση κυρίου και δούλου παραμένει άνιση αλλά πλέον το περιεχόμενο αυτής της ανισότητας μεταβάλλεται λόγω των ενεργειών που προηγήθηκαν. Η κυρίαρχη συνείδηση μέσα από την σχεσιακότητά της επιβεβαιώνει στον εαυτό της την κυριαρχία της αλλά παραμένει δέσμια αυτής της σχέσης καθώς μέλημα της είναι η ικανοποίησή της και αυτή η ικανοποίηση εξαρτάται καθοριστικά από την εργασία της υποτελούς συνείδησης. Ο κύριος δεν εξωτερικεύει την συνείδησή του με την εργασία, δεν εισέρχεται στην εξωτερικότητα αλλά παραμένει στην εσωτερικότητα του κύκλου της ικανοποίησης με την ολική εκμηδένιση των αντικειμένων ενώ όλη αυτή η διαδικασία δεν μπορεί να ολοκληρωθεί αν δεν βρίσκεται εκεί ο δούλος για να την αποπερατώσει, με αποτέλεσμα ο κύριος να έχει χάσει πια την ανεξαρτησία του δεν είναι ο ίδιος για τον εαυτό του και μόνο, “τούχει μάλλον προκύψει κάτι τελείως διαφορετικό από μίαν αυθυπόστατη συνείδηση”<sup>372</sup>. Αντιθέτως ο δούλος μέσα από την εργασία του πραγματοποιείται και αναγνωρίζει την ικανότητά του να ενεργεί στην εξωτερικότητα, είτε με την εντολή του κυρίου του είτε με την απουσία της, μπορεί να παράξει διαμορφωτικό έργο, είτε για άλλον είτε για τον εαυτό του είναι δεξιότηχης. Αυτή ακριβώς η συνείδηση εργάζεται επί του πραγματικού από μόνη της, “η αλήθεια της αυθυπόστατης συνείδησης είναι συνεπώς η υποτελής συνείδηση”<sup>373</sup>. Από την στιγμή που “η κυριαρχία έδειξε ότι η ουσία της είναι το ανάστροφο του τι θέλει νάναι”<sup>374</sup> κατ’ επέκταση ισχύει και

370. Χέρμπερτ Μαρκούζε, “Λόγος και Επανάσταση”, σ. 123.

371. Ο.π. : σ. 124.

372. Έγκελς, “Φαινομενολογία του Νου”, σ. 195.

373. Ο.π. : σ. 196.

374. Ο.π. : σ. 196.

για τον άλλο όρο του νήματος της σχέσης ώστε “η υποτέλεια κατά την επιτέλεση της σίγουρα θα γίνει το ενάντιο του τι είναι άμεσα· ως συνείδηση απωθημένη στον εαυτό της θα μπει μέσα της και θ’ αντιστραφεί σε αληθινή αυθυπόσταση”<sup>375</sup>.

Το ζήτημα που αναδύεται τώρα είναι το πώς η υποτελής συνείδηση ως αληθινή αυθυπόσταση μπορεί να γνωσθεί από την ίδια, καθώς έως τώρα είδαμε την δραστηριότητά της “μέσα στην αναφορά της κυριαρχίας”<sup>376</sup>. Μπορούμε να διακρίνουμε στην εν λόγω συνείδηση τα κύρια βήματα της ως υποτελούς στον δρόμο προς την αυτοσυνειδησία. Το πρώτο βήμα είναι ο καθορισμός της υποτελούς συνείδηση πους προέρχεται από τον φόβο (*Furcht*) να χαθεί κατά την μάχη, “τρώμαζε για ολόκληρη την ουσία της, γιατί αισθάνθηκε τον φόβο του θανάτου, του απόλυτου κυρίου”<sup>377</sup>. Ο θάνατος ήταν το άλλο της, η απόλυτη ετερότητα και αρνητικότητα, μια δύναμη απόλυτη που μπορεί να κάνει το ενεργό να χαθεί ολικά και να παραμείνει ως ανόργανη ύλη. Με τον φόβο του θανάτου ότι ήταν σταθερό μέσα στην συνείδηση αυτή μεταβάλλεται, ο δούλος εξαιτίας του κυρίου του βλέπει “τη ζωή από μία διαφορετική οπτική από αυτήν που συνήθιζε”<sup>378</sup> έτσι είναι “η καθαρή καθολική κίνηση [...] η απλή ουσία της αυτοσυνειδησίας”<sup>379</sup>. Η υποδούλωσή του είναι η διατήρηση της ζωής του και μόνο ως ζώσα συνείδηση μπορεί να υπηρετήσει, μόνο ως ζώσα μπορεί να εργαστεί και να πράξει “ενεργά”. Συνεπώς “ο φόβος και η υποταγή του δούλου στον κύριο είναι ουσιώδεις στιγμές για την διαμόρφωση της αυτοσυνειδησίας”<sup>380</sup>. Το δεύτερο βήμα είναι η εργασία της υποτελούς συνείδησης η οποία έως τώρα “υπάρχει κατά τον εαυτό της χωρίς νάναι το καθ’ εαυτόν είναι”<sup>381</sup>. Με την εργασία της, από εδώ και στο εξής, έρχεται σε επαφή με την εξωτερικότητα, την επεξεργάζεται και την μορφοποιεί, το έναυσμα για να ξεκινήσει η εργασία και η επιθυμητή μορφή αφορά το αίτημα του κυρίου, ωστόσο ο τρόπος διαμόρφωσης, η χρήση εργαλείων και η ολοκλήρωση του προϊόντος στο επιθυμητό βρίσκονται στα χέρια της “δια της εργασίας της έρχεται στον εαυτό της”<sup>382</sup> διότι εξωτερικεύει (*äußern*) τον εαυτό του στο έτερο πράγμα “παρουσιάζεται έξω του και γίνεται καθ’ εαυτήν και καθ’ αυτό ύπαρξη, δηλαδή επαληθεύει όντως την βεβαιότητα του για τον εαυτό του”<sup>383</sup>, αυτό που έχει χάσει το βρίσκει στον εξωτερικό

375. *Ο.π* : σ. 196.

376. *Ο.π* : σ. 196.

377. *Ο.π* : σ. 196.

378. Mehmet Fatih Şekerci, “Hegel’s Master-Slave Dialectic and The Relationship between God and Believer” p. 152.

379. Έγελος, “Φαινομενολογία του Νου”, σ. 196.

380. Νίκος Φούφας, “Αλλοτριωμένη εργασία”, ‘κυριαρχία και υποτέλεια’, Κριτική ενός κοινού τόπου”, περιοδικό Αξιολογικά, Τεύχος 32, Άνοιξη 2017, σ. 179-80.

381. Έγελος, “Φαινομενολογία του Νου”, σ. 197.

382. *Ο.π* : σ. 197.

383. *Ο.π* : σ. 197, σχόλιο 26.



κόσμο τον οποίο διαμορφώνει με την ικανότητα του. Όσο ο δούλος συνεχίζει την πορεία στου προς την αυτοσυνειδησία ο κύριος παραμένει στο στάδιο την ικανοποίησης από τα έτοιμα αγαθά που λαμβάνει από τον υποτελή του, “*η ικανοποίηση αυτή είναι όμως και αυτή μόνο μία εξαφάνιση, γιατί της λείπει η αντικειμενική πλευρά, δηλαδή η υπόσταση*”<sup>384</sup>. Η ικανοποίηση αυτού του τύπου επιβεβαιώνεται με τις αισθήσεις, η αντικειμενική πλευρά βρίσκεται κάτω από την δύναμη εργασίας του δούλου, γίνεται μέρος του εαυτού του. Το ζήτημα της επιθυμίας μένει να εξηγηθεί τώρα από την πλευρά της υποτελούς συνείδησης καθώς η διατήρηση της ζωής έχει συμβεί με την υποδούλωση και η επιβεβαίωση του εαυτού γίνεται εφικτή με την εξωτερίκευση λόγω της εργασίας. Η υποτελής συνείδηση λοιπόν δεν μένει δέσμια της ικανοποίησης με την άμεση κατανάλωση του αντικειμένου (ένα στοιχείο το οποίο είδαμε εκτενώς στο πρώτο μέρος), “*αντίθετα η εργασία είναι αναχαιτισμένη επιθυμία, συγκρατημένη εξαφάνιση, δηλαδή διάπλωση*”<sup>385</sup>. Η συνείδηση η οποία εντάσσεται και μένει στον εξωτερικό κόσμο είναι η συνείδηση η οποία μπαίνει στην διαδικασία της εργασίας και διαμορφώνει τον κόσμο της ενώ ταυτοχρόνως διαμορφώνεται-παιδεύεται (*sie bildet*)<sup>386</sup> από την εργασία της έτσι ώστε δεν είναι πια έρμαιο των ενστικτωδών τάσεων για απλή και άμεση ικανοποίηση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο κόσμος να αποτελείται και από παράγωγα του δούλου, ο οποίος ελευθερώνεται στην πραγματικότητα που φτιάχνει αφού “*μόνο η εργασία είναι ελευθερία*”<sup>387</sup>. Ως εκ τούτου, “*η μορφοποιητική ενέργεια είναι συνάμα το καθέκαστον, ήτοι το καθαρό καθ’εαυτόν είναι της συνείδησης, το οποίο τώρα με την εργασία, βγαίνει έξω της στοιχείο της μονιμότητας*”<sup>388</sup>, δεν αποτελεί κάτι το αφηρημένο. Η εξωτερική αυτοδυναμία έχει και το δικό του στοιχείο μέσα της, “*η εργαζόμενη συνείδηση καταλήγει λοιπόν έτσι στο να εποπτεύει το αυτοδύναμο είναι ως τον εαυτό της*”<sup>389</sup>. Έτσι κάνει προϊόν της εργασίας του και κομμάτι του εαυτού την αρνητικότητα την οποία φοβόταν αρχικώς, με λίγα λόγια η υποτελής συνείδηση “*καταστρέφει αυτό το ξένο αρνητικό, θέτει τον εαυτό της ως κάτι αρνητικό μέσα στο στοιχείο της μονιμότητας και έτσι γίνεται κατά τον εαυτό της κάτι που υπάρχει κατά τον εαυτό του*”<sup>390</sup>. Αυτό σημαίνει πως η συνείδηση αυτή μετά την εξωτερίκευση της επιστρέφει στον εαυτό της έχοντας την “*εμπειρία η οποία επιτρέπει στην συνείδηση να γίνει αυτοσυνειδησία*”<sup>391</sup> και την

---

384. *Ο.π.* : σ. 197.

385. *Ο.π.* : σ. 197.

386. *Ο.π.* : σ. 197, σχόλιο 28.

387. Έγελος, “*Φαινομενολογία του Νου*”, σ. 197, σχόλιο 26.

388. *Ο.π.* : σ. 197-198.

389. *Ο.π.* : σ. 198.

390. *Ο.π.* : σ. 198.

391. Νίκος Φούφας, “*‘Αλλοτριωμένη εργασία’*”, ‘*κυριαρχία και υποτελία*’, *Κριτική ενός κοινού τόπου*”, 179-80.

μετατραπεί πια από “ξένη αίσθηση (*framder Sinn*)” σε “ίδια αίσθηση- συναίσθηση (*eigener Sinn*)”<sup>392</sup>. Δηλαδή, βλέπει τον εαυτό της μέσα στην πραγματικότητα αλλά βλέπει και ότι είναι ο εαυτός της στην ίδια, “αυτή η κίνηση αυτοαποκάλυψης είναι χαρακτηριστική της πράξης”<sup>393</sup> έτσι ώστε μπορεί πια να ελευθερωθεί από τα δεσμά της περιοριστικής σχέσης με την ετερότητα.

Επεξεργαστήκαμε την διαλεκτική σχέση κυριαρχίας και υποτέλειας με τις νοητικές μορφές του κυρίου και του δούλου αρχικά ώστε να δείξουμε την διαμόρφωση της συνείδησης μέσα από μία ‘κοινωνική’ σχέση αλλά και το πως μπορούν οι κινήσεις εντός της σχέσης των συνειδήσεων όπου μεταβάλλονται οι ίδιες και μεταβάλλουν και την πραγματικότητα τους να είναι μία θεμελιώδης αρχή ώστε να ξεκινήσει να εγγράφεται η εμπειρία και εξέλιξη της νόησης μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο, σε ένα πλαίσιο που δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο την κίνηση των εννοιών που αφορούν ένα μεμονωμένο ‘εγώ’. Βασικοί πυλώνες της κίνησης και διαμόρφωσης της σχέσης είναι και εδώ η αλλοτριώση ως απώλεια του εαυτού αλλά και ως αποξένωση από την ετερότητα και η εργασία ως άρση των αλλοτριώσεων και ως έναρξη της πορείας προς την αυτοσυνειδησία. Από τις μεταβολές στους αρχικούς καθορισμούς του κυρίου και του δούλου θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Έγελος εδώ περιγράφει μία σχέση, και πιο συγκεκριμένα μία σχέση εξουσίας η οποία δεν αποκρυσταλλώνεται στο αποτέλεσμα της πρώτης εμπειρίας της αντιθέτως μπορεί να αντιστραφεί ή και να ανατραπεί. Η αλλαγή αυτή δεν επέρχεται από κάτι εξωγενές αλλά από μία συνείδηση εντός της σχέσης όπου εν προκειμένω είναι η συνείδηση η οποία εργάζεται, δηλαδή, η συνείδηση που ενεργεί και παράγει ενεργό πραγματικότητα. Επιπροσθέτως θα μπορούσαμε να πούμε πως αυτή η συνείδηση που κάνει την ανατροπή είναι και αυτή που μπορεί να ξεκινήσει τον κόσμο της ιστορίας καθώς διαπλάθει και διαπλάθεται

#### γ. Η αλλοτριώση στο κεφάλαιο της Παιδείας : η εργασία του Νου

Στο μέρος αυτό, θα αναζητήσουμε την κίνηση της έννοιας της αλλοτριώσης ως την εργασία του νου μέσα από την έννοια της Παιδείας (*Bildung*). Το παρόν ζήτημα αναπτύσσεται στην, στο κεφάλαιο με τίτλο “Ο αποξενωμένος από τον εαυτό του νους· Η Παιδεία”<sup>394</sup>. Η συζήτηση μας θα περιοριστεί στις εισαγωγικές σελίδες του εν λόγω κεφαλαίου καθώς η έκτασή του και η πληθώρα των θεματικών του αποτελούν ένα ολόκληρο πεδίο έρευνας όπου ο χώρος του κειμένου δεν το καθιστά εφικτό. Ωστόσο, θα προσπαθήσουμε να δούμε την έννοια της εργασίας στην νοητική της

392. Έγελος, “Φαινομενολογία του Νου”, σ. 198 και το σχόλιο 32.

393. Ο.π : σ. 199, σχόλιο 33.

394. Ο.π : σ. 443.

μορφή αυτή τη φορά ώστε να παρατηρήσουμε μέσα από την κίνηση της και αυτήν την ενδιαφέρουσα πλευρά της αλλοτρίωσης. Πολύ συνοπτικά ας πούμε δύο λόγια γι' αυτό το μέρος της *Φαινομενολογίας του Νου*. Αρχικά να αναφέρουμε ότι το εν λόγω κεφάλαιο περικλείει μία πραγματικά μεγάλη ιστορική περίοδο του δυτικού κόσμου αναδεικνύοντας τις μεταβάσεις από την μία περίοδο στην άλλη σε ένα επί της ουσίας ιστορικό πλαίσιο. Το πέρασμα σε κάθε νέα εποχή της ιστορίας συμβαίνει πρώτα από όλα από το ίδιο το πέρασμα του Πνεύματος στην επόμενη μορφή του. Συμβαίνουν δηλαδή μεταβάσεις στην συνείδηση και αναδύσεις των νέων μορφών και στοιχείων της. Όλη αυτή η κίνηση συμβαίνει εξελικτικά, όπως ακριβώς έχουμε δει και σε προηγούμενες αναφορές μας έτσι κι εδώ μιλούμε για ανάπτυξη του Νου, για εξέλιξη της συνείδησης. Έτσι κάθε προηγούμενη στιγμή δεν καταστρέφεται απολύτως, αλλά, ως έναν βαθμό, διατηρείται. Είναι ενδιαφέρον πως σε αυτό το εκτενές κεφάλαιο μπορούμε να συγκρατήσουμε ότι ο Έγκελς παρουσιάζει μία ιστορική αρχιτεκτονική, ενώ στις μέχρι τώρα αναφορές μας είδαμε την κίνηση και μεταβολές σε ένα θεωρησιακό-εννοιακό μοτίβο. Εδώ ο αναγνώστης μπορεί να συναντήσει μία σύνδεση των εννοιακών κινήσεων με την διαμόρφωση της ιστορίας. Η ιστορία είναι ο καμβάς πάνω στον οποίο αποτυπώνονται όλες αυτές οι αλλαγές ενώ παράλληλα ο στοχαστής διατηρεί τις κατηγορίες που έχει στο γνωσιολογικό του οπλοστάσιο και ενυπάρχουν σε όλο το θεωρητικό του σχήμα, όπως η ουσία, η συνείδηση, ο νους, το αρνητικό και η αυτοσυνείδηση. Η χρήση των εννοιών εδώ πέραν της ανάπτυξης της εγγελιανής διαλεκτικής αποσκοπεί ουσιαστικά στην περιγραφή της μετάβασης από τον προ-νεωτερικό κόσμο προς την νεωτερικότητα και ιδίως την *κοινωνία πολιτών* (*Bürgerliche Gesellschaft*) όπου ξεκινά από τον *Διαφωτισμό*<sup>395</sup> (*Die Aufklärung*) έως την μετά την Γαλλική Επανάσταση εποχή, όπου λαμβάνει χώρα η άνοδος του νέου ευρωπαϊκού πνεύματος και του γερμανικού Ιδεαλισμού.

Ο Έγκελς εκκινεί το κείμενο της *Παιδείας* περιγράφοντας έναν κόσμο που “η υφιστάμενη ουσία του ήθους (*Die sittliche Substanz*) διατηρούσε την αντίθεση κλεισμένη μέσα στην απλή συνείδησή της και αυτήν σε άμεση ενότητα με την ουσία της (*in unmittelbarer Einheit mit seinem Wesen*)”<sup>396</sup>. Γίνεται λόγος για τον κόσμο του ήθους, όχι ως προσωπικού χαρακτηριστικού, αλλά με την έννοια μίας ολόκληρης κοινωνικό-ιστορικής στιγμής η οποία διακατέχεται από τον κανόνα του ήθους. Το ήθος είναι η πραγματικότητα ή διαφορετικά η ύπαρξη του κόσμου καθορίζεται από αυτό. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η συνείδηση, ενώ έχει ξεκινήσει ήδη από το σχήμα κυριαρχίας-υποτέλειας, που περιγράψαμε, σε ένα πολύ αρχικό στάδιο την εξωτερικότητά της και την διαμορφωτική της κίνηση

395. *Ο.π.* : σ. 491, το υποκεφάλαιο για τον διαφωτισμό σηματοδοτεί το δεύτερο μέρος του κεφαλαίου για την Παιδεία.

396. *Ο.π.* : σ. 443.

προς την εξωτερικότητα, στον κόσμο αυτό παραμένει ακόμη στην απλότητά της, δηλαδή στην μη εκδήλωση όλων των καθοριστικών πτυχών της ενώ ταυτοχρόνως διατηρείται αδιαμεσολάβητα ενοποιημένη με την ουσία της, μία συνθήκη εσωτερικότητας. Κατά την ταυτότητα ουσίας και συνείδησης μπορούμε να πούμε πως δεν συμβαίνει κάποια κίνηση ή κάποια δραστηριότητα του νοείν. Όπως έχουμε παρατηρήσει σε αρκετά σημεία στην σκέψη του Έγκελου έχει μεγάλη σημασία η κίνηση και πιο συγκεκριμένα οι κίνηση προς την εξωτερικότητα, ο χωρισμός από την ηρεμία του εσωτερικού. Εδώ, η αντίθεση ακόμη παραμένει σε αυτό το εσωτερικό, η συνείδηση ταυτίζεται με την ουσία του νοείν έτσι ώστε αυτή “*η ουσία έχει τον απλό καθορισμό του είναι*”<sup>397</sup> (*Das Wesen hat die einfache Bestimmtheit des Seins*) το οποίο ακόμη παραμένει αδιαμόρφωτο και μη ανεπτυγμένο. Σε αυτόν τον κόσμο που περιγράφεται δεν μπορούμε επί της ουσίας να μιλήσουμε για την ύπαρξη ή την διαμόρφωση υποκειμένου με την κοινωνική του έννοια, έτσι λοιπόν η συνείδηση στο είναι “*προσανατολίζεται άμεσα*”<sup>398</sup> από τα ήθη (*Sitte*) χωρίς καμία διαμεσολάβηση από στοιχεία διεργασίας του νου. Αυτό λοιπόν που ορίζει το είναι και τον βίο του είναι τα ήθη. Είναι σημαντικό να προσδιορίζουμε εδώ την λέξη αυτή· δεν πρόκειται για κάποιο σύστημα ηθικότητας αλλά περισσότερο για τα ήθη ως έθιμα, ως τρόποι που περιέχονται σε ένα πλαίσιο συνήθειας. Συνεπώς η κίνηση του είναι μέσα στον κόσμο κατευθύνεται από κάτι που βρίσκεται έξω του και ίσως δεν είναι πλεονασμός να πούμε πως ανήκει στην σφαίρα του υπερβατικού καθώς ο νους εδώ δεν παρουσιάζει κάποια δυναμική εκδήλωση παρά μόνο μία τάση να ακολουθεί και να αναπαράγει τυπικά το ήδη δοσμένο κάτι που μοιάζει σαν να γίνεται λόγος για μια καθαρά θρησκευτικά δομημένη κοινότητα. Επειδή λοιπόν ακολουθούνται τα ήθη ως ανεξάρτητος κανόνας, ούτε το νοείν παράγει νέα στοιχεία “*ούτε η συνείδηση ισχύει για τον εαυτό της ως ο τάδε αποκλειστικός εαυτός*”<sup>399</sup>, δηλαδή, το είναι δεν υπάρχει ως κάτι το ιδιαίτερο ή το πολλαπλά καθορισμένο αλλά βρίσκεται εντός του γενικού και καθολικού που ορίζεται από τα ήθη. Είναι μία κατάσταση συμβάσεων και δεδομένου ότι υφιστάμενη ουσία και συνείδηση συνυπάρχουν απόλυτα η πρώτη δεν μπορεί να θεωρηθεί από την δεύτερη γι’ αυτό και δεν συμβαίνει η διαδικασία κίνησης απομάκρυνσης των δύο, συνείδησης (*Bewußtsein*) και ύπαρξης (*Dasein*) “*με την οποία η συνείδηση θάπρεπε να ενοποιηθεί μόνο μέσω της αποξένωσης της από τον εαυτό της (nur durch die Entfremdung seiner selbst) και συνάμα να την παράγει*”<sup>400</sup>. Πιο συγκεκριμένα σκιαγραφείται ένας κόσμος που σε αντίθεση με όσα είδαμε σε προηγούμενες θεματικές πάνω στο ζήτημα σχετικά με το

---

397. *Ο.π.* : σ. 443.

398. *Ο.π.* : σ. 444.

399. *Ο.π.* : σ. 443.

400. *Ο.π.* : σ. 443.

πως διαμορφώνεται η εξωτερική πραγματικότητα, δεν αποτελεί προϊόν της ενεργού εξωτερίκευσης της συνείδησης και της δραστηριότητας ως πράξης από ένα νοήμον και δραστήριο είναι ή από ένα υποκείμενο, με άλλα λόγια δεν έχει ενεργοποιηθεί η άρνηση, δεν έχει επιτελεστεί η αυτοδιαφοροποίηση από πρότερους καθορισμούς, μία κίνηση που συναντήσαμε στην συζήτησή μας για την εισαγωγή της *Φαινομενολογίας του Νου*, με αποτέλεσμα η συνείδηση να παραμένει στην εσωτερικότητα, έτσι ώστε δεν είναι εφικτό να γίνει λόγος γι' αυτήν σε μία πραγματική βάση. Μπορούμε λίγο να σταθούμε στην αναφορά 'μόνο μέσω της αποξένωσής της από τον εαυτό της', που στην πραγματικότητα μας δηλώνει την διαδικασία η οποία θα έπρεπε να επιτελεστεί ώστε να μπορέσει να λάβει ενεργό ρόλο σε κάθε σχήμα η ίδια η συνείδηση έως την επίτευξη επιβεβαίωσης του νου, δηλαδή, θα έπρεπε πρώτα να συμβεί η *αποξένωση (Entfremdung)*, όχι σε ένα γενικό πλαίσιο, αλλά συγκεκριμένα η αποξένωση από το εαυτό. Η συνείδηση πρέπει λοιπόν να ξεδιπλωθεί, να αποξενωθεί από την εσωτερικότητα και την απόλυτη ταύτιση με τον εαυτό, πρέπει να εκφραστεί έτσι ώστε ο Νους ταυτοχρόνως να αυτοπαραχθεί όντας ενεργός σε μία διαρκή κίνηση. Μόνο έτσι θα επιτευχθεί η υπέρβαση (μία *Aufhebung*) σε ένα επόμενο στάδιο, σε μία νέα κοινωνικό-ιστορική στιγμή.

Για να να είναι εφικτή αυτή η μετάβαση πρέπει να δούμε πως διαφοροποιείται η σχέση και η θέση των στοιχείων, ποια είναι η κίνηση τους και οι νέοι προσδιορισμοί τους. Αυτό το πέρασα αποτυπώνεται από τον Έγελο ως εξής :

*“Ο νους εκείνος, όμως, που ο εαυτός του είναι ο απόλυτα αδιαίρετος (dessen Selbst das absolut diskrete ist) έχει το περιεχόμενο του απέναντί του ως μία εξίσου σκληρή ενεργό πραγματικότητα, κι ο κόσμος εδώ ορίζεται ως κάτι εξωτερικό, το αρνητικό της αυτοσυνειδησίας”*<sup>401</sup>

Πρώτα από όλα, αυτό το επίπεδο ξεκινά με βασικό στοιχείο το νοητικό, και όχι από κάποιον γενικό και αφηρημένο κανόνα συμπεριφοράς. Αυτός ακριβώς ο νους δεν βρίσκεται στην ακινησία της απόλυτης ταύτισης, αντιθέτως διακρίνεται<sup>402</sup> από την ταυτότητα του προηγούμενου σταδίου. Ο εξωτερικός κόσμος βρίσκεται μπροστά του και, προς το παρόν με όσα γνωρίζουμε, δεν υπάρχει ακόμη κάποια ένωση με αυτήν την εξωτερικότητα. Αντιθέτως ενώ, αυτή η ίδια, είναι ενεργός

401. Ο.π : σ. 443.

402. Στο σημείο αυτό μπορούμε να δούμε μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση. Εντός του κειμένου ο νους χαρακτηρίζεται ως *αδιαίρετος*, χρειάζεται να κάνουμε μία προσπάθεια εμβάθυνσης στον εν λόγω όρο. Αρχικά πρέπει να προσέξουμε την υποσημείωση 2, στην σελίδα 443 της *Φαινομενολογίας του Νου* που χρησιμοποιούμε και στο υπόλοιπο κείμενο. Εκεί λοιπόν, αναφέρεται πως ο όρος *αδιαίρετος* αποτυπώνεται στο πρωτότυπο ως “*Diskrete, το αδιαίρετο ως αντίθετο του συνεχούς*”. Το συνεχές εδώ μπορεί να λάβει το ετυμολογικό περιεχόμενο ως αυτό που είναι ενωμένο με κάτι άλλο, ως κάτι το συν-εχόμενο, το συσσωματωμένο. Έτσι λοιπόν αφού δηλώνεται η αντίθεση του αδιαίρετου προς το συνεχές τότε θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε, με σκοπό να ενισχύσουμε κατανόηση του περιεχομένου της πρότασης, ότι ο νους μπαίνει σε μία διαδικασία *διάκρισης* σε αντιδιαστολή με την πρότερη κατάσταση της ακινησίας και της απόλυτης ένωσης και ταυτότητας.

πραγματικότητα διατηρεί την την ανεξαρτησία της, βρίσκεται έξω από την αυτοσυνειδησία. Από την στιγμή που η παρουσία του νου έχει εξέχουσα θέση “*αυτός ο κόσμος είναι [...] νοητικό ον (Wesen)*”<sup>403</sup> (*diese Welt ist geistiges Wesen*) έχει δηλαδή την νοητική ενέργεια μέσα του δεν είναι μία άκοσμη ολότητα που δεν μπορεί να γνωσθεί. Επίσης σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο όπου υπάρχει απουσία του *τάδε αποκλειστικού εαυτού*, εδώ συμβαίνει “*η αλληλοδιείσδυση του είναι και της ατομικότητας*”<sup>404</sup> (*die Durchdringung des Seins und der Individualität*) έτσι ώστε ο εαυτός να μην βρίσκεται σε μία απροσδιόριστη γενικότητα. Με την αμοιβαία διείσδυση του είναι και της ατομικότητας, της επαφής της ατομικότητας με την συνείδηση δημιουργείται και μία ενεργός επιρροή μεταξύ των δύο. Στον κόσμο που διαμορφώνεται εδώ βλέπουμε πως υπάρχει εξωτερικότητα, πως έχουν αρχίσει να υπάρχουν διαχωρισμοί, συνεπώς κινήσεις αλλοτρίωσης (ως αποξένωσης και ως θέσης στην εξωτερικότητα). Όσα έχουν τεθεί εξωτερικά είναι αρχικώς χωρισμένα το ένα από το άλλο και εν συνεχεία αλληλοεισχωρούμενα. Έτσι πρέπει, πρώτον, να αναγνωρίσουμε πως υπάρχει μία μεγαλύτερη κινητικότητα των εννοιών σε σχέση με το προηγούμενο επίπεδο και, δεύτερον, πως μέσα από αυτήν την κίνηση η ύπαρξη του κόσμου “*είναι έργο της αυτοσυνειδησίας*”<sup>405</sup> (*ist das Werk des Selbstbewußtseins*), ένα ον ως ενέργημα της αυτοσυνειδησίας. Παρ’ολ’αυτά το σχήμα δεν σταματά εδώ. Η διαδικασία διαμόρφωσης του κόσμου δεν έχει φτάσει σε ένα σημείο αρμονίας των κινήσεων των όρων, έτσι ο συγκεκριμένος κόσμος είναι “*μία άμεσα υπάρχουσα ενεργός πραγματικότητα ξένη (fremde Wirklichkeit) προς*”<sup>406</sup> την αυτοσυνειδησία. Παρατηρούμε και εδώ μία έννοια της αλλοτρίωσης ως ξενότητα, ενώ μας παρουσιάζεται μία ενδιαφέρουσα πλευρά της, ότι δηλαδή ενώ ο κόσμος ορίστηκε λίγο πιο πριν ως έργο της αυτοσυνειδησίας, αυτός ο ίδιος παραμένει ξένος προς αυτήν, με αποτέλεσμα η αυτοσυνειδησία μέσα στην ενεργό πραγματικότητα “*δεν αναγνωρίζει τον εαυτό της*”<sup>407</sup>, δεν μπορεί να γνωρίσει το αποτύπωμα της ενέργειάς της. Η αλλοτρίωση (*Entfremdung*) μπορεί να χαρακτηριστεί ως αδυναμία αναγνώρισης αυτού που έχει παράξει η αυτοσυνειδησία. Αυτή η ενεργός πραγματικότητα “*είναι το εξωτερικό ον (äußerliche Wesen) και το αδέσμευτο (freie) περιεχόμενο του δικαίου*”<sup>408</sup> είναι ο κόσμος μέσα στον οποίο επιτελείται αλλοτρίωση, προ το παρόν ως αποξένωση. Με αυτόν τον τρόπο περιγράφεται το πέρασμα από τον κόσμο του ήθους στον κόσμο του δικαίου που δεν βασίζεται στα ήθη και τα έθιμα ή παραδοσιακές αρχές που

---

403. Ο.π : σ. 443.

404. Ο.π : σ. 443.

405. Ο.π : σ. 443.

406. Ο.π : σ. 443.

407. Ο.π : σ. 443.

408. Ο.π : σ. 443.

παρουσιάζουν απόλυτη ανεξαρτησία σε σχέση με το είναι, ωστόσο και το δίκαιο εδώ διατηρεί την ελευθερία του από την συνείδηση. Ο *κόσμος του δικαίου* (*Welt des Rechts*) ως *εξωτερική ενεργός πραγματικότητα* (*äußerliche Wirklichkeit*) ξεπερνά την αμεσότητα εντός του μέσω της αλλοτρίωσης και της άρσης της απόλυτης ταυτότητας, στο νέο αυτό επίπεδο οι συνθήκες γίνονται όλο και πιο ειδικές, δεν επικρατούν τα φαινόμενα ως τυχαία στοιχεία “*παρά είναι η εργασία του εαυτού*”<sup>409</sup>, είναι αποτέλεσμα της συνείδησης αλλά όπως αναφέρθηκε ήδη δεν δεσμεύεται από αυτήν. Αυτή η εργασία του εαυτού κρίνεται στο κείμενο ως *αρνητική* (*negative*) καθώς συμβαίνει μέσα από την “*αλλοτρίωση* (*Entäußerung*) και την *εξόντωση* (*Entwesung*) της αυτοσυνειδησίας”<sup>410</sup>. Τα στοιχεία που πρέπει να παρατηρήσουμε εδώ είναι αφενός ότι η αλλοτρίωση εμφανίζεται σε αυτήν την διαδικασία ως εξωτερίκευση και αφετέρου ότι συμβαίνει μία κυριολεκτική εξόντωση. Θα μπορούσαμε να πούμε πως με την έννοια της εξόντωσης δεν εννοείται κάποια απόλυτη εκμηδένιση αλλά μάλλον ότι κάτι εξέρχεται του όντος, είναι εκτός του, αυτή είναι η αυτοσυνειδησία όπου μέσα στον κόσμο του δικαίου δεν επιστρέφει πίσω στο ον και έτσι δεν είναι εφικτό να αναγνωριστεί απολύτως ή να υπάρξει η απόλυτη επίγνωσή της. Τα στοιχεία του κόσμου του δικαίου δεν βρίσκονται κάτω από τον έλεγχο της συνείδησης ούτε προς το παρόν βλέπουμε να έχει γίνει κάποιος συγκερασμός μεταξύ των δύο πόλων. Κινούνται ως *αχαλίνωτα* (*losgebunden*) και ελεύθερα από την συνείδηση με αποτέλεσμα το σχήμα που δημιουργούν οι έννοιες να μην έχει ως κορύφωσή του την αυτοσυνειδησία. Ωστόσο τα χαρακτηριστικά στοιχεία του κόσμου του δικαίου, τα αδέσμευτα και ελεύθερα καθώς ορίζονται ως τέτοια σε έναν κόσμο που αποτελεί εργασία του εαυτού, που είναι δηλαδή απότοκο μίας νοητικής εργασίας τότε αυτά τα ίδια “*είναι η αυτοδιάλυσή τους*”<sup>411</sup> (*die Auflösung ihrer selbst*) αποτέλεσμα της οποίας είναι ακριβώς “*ο εαυτός*”<sup>412</sup> (*das Selbst*) που διαμορφώνεται από αυτήν την *αρνητική ουσία τους* (*dies ihr negatives Wesen*) και “*είναι το υποκείμενό τους, η ενέργεια και το γίνεσθαί τους*”<sup>413</sup> (*es ist ihr Subjekt, ihr Tun und Werden*), δηλαδή, το υποκείμενο, η συνείδηση σε αυτόν τον κόσμο του δικαίου είναι και η διαδικασία και το αποτέλεσμά της, ή μάλλον είναι και η εσωτερική δύναμη και η διαδικασία της γένεσης του και μεταβολής του κόσμου. Έτσι το υποκείμενο ως “*υφιστάμενη ουσία, γίνεται ενεργά πραγματική*”<sup>414</sup>, αλλά αυτή η ενέργεια αποτυπώνεται στην “*αποξένωση της προσωπικότητας*”<sup>415</sup>, το

---

409. Ο.π : σ. 443.

410. Ο.π : σ. 443.

411. Ο.π : σ. 444.

412. Ο.π : σ. 444.

413. Ο.π : σ. 444.

414. Ο.π : σ. 444.

415. Ο.π : σ. 444.

είναι αποξενώνεται από την διαμόρφωση και ανάπτυξη ενός ιδιαίτερου χαρακτήρα, τα υποκείμενα του κόσμου αυτού δεν βρίσκονται σε ένα πλαίσιο όπου μπορούν να υπάρχουν ως διακριτά. Συνεπώς, ο εαυτός υπάρχει “αυτός καθ’αυτόν άμεσα”<sup>416</sup>, τίποτα δεν διαμεσολαβεί τον ίδιο και την συνείδηση, είναι μία συνθήκη “χωρίς αποξένωση” (*ohne Entfremdung*) χωρίς να χωρίζεται από την αρχική του θέση, είναι ένας εαυτός που “στερείται υφιστάμενης ουσίας”<sup>417</sup> την οποία μπορεί να διαμορφώσει μόνο μέσω της κίνησης της αλλοτρίωσης, γι’αυτό ακριβώς ελέγχεται και κατευθύνεται από τις εξωτερικές από αυτό δυνάμεις του κόσμου του δικαίου είναι το “άθρμα εκείνων των μαινόμενων στοιχείων”<sup>418</sup>. Κατ’αυτόν τον τρόπο, ο εαυτός συγκροτείται ως εξής, ως υφιστάμενη ουσία του έχει την αλλοτρίωση (*Entäufierung*) του, την κίνηση του προς την εξωτερικότητα, ενώ ταυτοχρόνως αυτή η αλλοτρίωση (*Entäufierung*) είναι η υφιστάμενη ουσία (*ist die Substanz*). Πρόκειται για τις “νοητικές δυνάμεις (*geistigen Mächte*) που συνάσσονται ως κόσμος και έτσι αυτοσυντηρούνται”<sup>419</sup>. Θα μπορούσαμε να πούμε πως εδώ φαίνεται η υφιστάμενη ουσία-η υπόσταση και η συνείδηση να συνυπάρχουν, υπάρχει όμως μία διαφορά με το προηγούμενο στάδιο του κόσμου του ήθους διότι η κατάσταση συνύπαρξής αλλά και η κατάσταση του κόσμου τους προέρχεται από την εργασία του νου, από μία κίνηση αλλοτρίωσης μέσα από την οποία ο νους διαμορφώνει την εξωτερική πραγματικότητα και θέτει ένα μέρος του εντός της.

Η σχέση και η συνύπαρξη των δύο πόλων, του νου και της υφιστάμενης ουσίας, με τον τρόπο που είδαμε πάρα πάνω οδηγεί στο συμπέρασμα ότι “η υφιστάμενη ουσία είναι [...] νους” (*Die Substanz ist [...] Geist*). Γίνεται λόγος για μία αλληλοεισχώρηση των δύο πόλων ο ένας ως αποτέλεσμα του άλλου. Είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε εδώ ότι και στον κόσμο του ήθους είχαμε ταύτιση και ενοποιημένα στοιχεία. Η διαφορά με τον κόσμο που περιγράφεται στο συγκεκριμένο σημείου του κειμένου που εξετάζουμε είναι ότι ο νους και η υφιστάμενη ουσία συμμετέχουν σε μία μεταξύ τους “αυτοσυνείδητη ενότητα”<sup>420</sup> (*selbstbewußte Einheit*), ο νους ως υφιστάμενη και ουσία ταυτοχρόνως η υφιστάμενη ουσία ως νους. Και στους δύο κόσμους λοιπόν βλέπουμε ενότητα στοιχείων. Από την υπέρβαση και το πέρασμα από τον κόσμο του ήθους στον κόσμο του δικαίου παρατηρούμε με ευκρινέστερα το σχήμα της ενότητας αυτής στο εσωτερικό του, ότι δηλαδή αποτελείται από δύο επί της ουσίας αντίθετα μέρη. Από την μία πλευρά είναι η υφιστάμενη ουσία που έως τώρα έχουμε υποστηρίξει ότι την αντιλαμβανόμαστε ως κάτι το

---

416. Ο.π : σ. 444.

417. Ο.π : σ. 444.

418. Ο.π : σ. 444.

419. Ο.π : σ. 444.

420. Ο.π : σ. 444.



υπαρκτό και από την άλλη πλευρά βρίσκεται ο νους που εκδηλώνεται ως συνείδηση κάτι που το αντιλαμβανόμαστε περισσότερο σε ένα θεωρησιακό πλαίσιο. Έτσι λοιπόν ενώ “*αυτά τα δύο έχουν το ένα για το άλλο*”<sup>421</sup> ωστόσο είναι δύο έτερα στην ενότητά τους, ή μία ενότητα αντιθέτων. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που μπορούμε να προσέξουμε εδώ είναι ότι η ενότητα των δύο δεν είναι αυθαίρετη αλλά αντιθέτως πρόκειται για μία δυναμική ενότητα καθώς το ένα λαμβάνει το νόημά (*Bedeutung*) του από το άλλο, και παίρνουν αυτήν την σημασία ενώ επιβεβαιώνονται ως αντίθετα καθώς “*το ένα είναι η αποξένωση (Entfremdung) του άλλου*”<sup>422</sup>, είναι μία αποξένωση στο εσωτερικό της σχέσης. Ο νους εμφανίζεται παρ’ολ’αυτά και ως κάτι το οποίο έχει φύγει από την εσωτερικότητα καθώς αυτός ο ίδιος εκφράζεται και παρουσιάζεται ως “*συνείδηση μίας αντικειμενικής ενεργού πραγματικότητας*”<sup>423</sup> (*gegenständlichen Wirklichkeit*) η οποία παραμένει ελεύθερη για τον εαυτό της (*für sich freien*). Συνεπώς ο νους εδώ δηλώνει κάτι το ενεργητικό και πιο συγκεκριμένα είναι μία κίνηση μία ενεργητικότητα για τον ίδιο της τον εαυτό, μία “*ενεργός αυτοσυνειδησία (η οποία) μεταβαίνει στον ενεργά πραγματικό κόσμο διά της αλλοτρίωσής (Entäußerung) της*”<sup>424</sup>. Αυτή ακριβώς η κίνηση μας επιβεβαιώνει ένα στοιχείο, που είδαμε και σε προηγούμενες θεματικές του παρόντος κειμένου, ότι για να επιτευχθεί η αυτοσυνειδησία πρέπει πρώτα να ενεργοποιηθεί και να συμβεί η αλλοτρίωση ως εξωτερίκευση (*Entäußerung*) ως κίνηση προς την εξωτερικότητα αλλά και ως αποξένωση (*Entfremdung*), ως απομάκρυνση από την εσωτερικότητα και από την πρωταρχική κατάσταση ή ουσία της έννοιας.

Για να είναι εφικτή λοιπόν η μετάβαση από την μία εποχή στην άλλη, η εξέλιξη και η αναδιαμόρφωση του κόσμου οι χαρακτηριστικοί όροι ύπαρξης του νου, η υφιστάμενη ουσία, η συνείδηση και η επίτευξη της αυτοσυνειδησίας πρέπει πρώτα από όλα να περάσουν από την διαδικασία της αλλοτρίωσης, της αυτο-αλλοτρίωσης διότι “*τίποτε δεν έχει έναν νου που να εδράζεται και να ενοικεί μέσα στο ίδιο, παρά όλα υπάρχουν εκτός εαυτών μέσα σε κάτι ξένο*”<sup>425</sup>. Κάθε τι βρίσκεται μέσα σε αυτό που το αποξενώνει. Το ξένο (*fremden*) λοιπόν ως έννοια εδώ είναι θεμελιώδης για την αυτοσυνειδησία αλλά και για την ίδια την συγκρότηση του νου. Η αναγκαιότητα της αλλοτρίωσης ως αποξένωσης εκφράζεται στις επόμενες γραμμές με τον εξής τρόπο :

---

421. Ο.π : σ. 444.

422. Ο.π : σ. 444.

423. Ο.π : σ. 444.

424. Ο.π : σ. 444.

425. Ο.π : σ. 445.

“η ισορροπία του όλου δεν είναι η ενότητα που παραμένει κοντά στον εαυτό της και ο εφησυχασμός της (*Beruhigung*) πούχει επιστρέψει στον εαυτό του, παρά στηρίζεται (*beruht*) στην αποξένωση των αντιθέτων. Το όλον είναι άρα [...] μία αποξενωμένη από τον εαυτό της πραγματικότητα”<sup>426</sup>

Ο όρος του εφησυχασμού στο απόσπασμα δείχνει για ακόμη μία φορά πως στην σκέψη του Έγκελου κάθε τι που μπορούμε να σκεφτούμε ή να ερευνήσουμε πρέπει να βρίσκεται σε κίνηση, η αδράνεια δεν μπορεί να οδηγήσει σε καμία ανάπτυξη, δεν επιτρέπει καμία μετάβαση είτε πρόκειται για μεταβάσεις μέσα στο είναι, είτε πρόκειται για μεταβάσεις της συνείδησης με σκοπό την εξελικτική υπέρβαση. Συνεπώς πέρα από την αναγκαιότητα της και την συμβολή της στην τέλεση της εξωτερίκευσης μέχρι και της αυτοσυνειδησίας, η αλλοτρίωση υπάρχει και λειτουργεί ως ενεργός διαδικασία του πέρασματος προς την εξωτερικότητα και της επιστροφής στον εαυτό ύστερα από την διαμόρφωσή της έτσι ώστε ο νους “ο οποίος επιστρέφει στον εαυτό του από την αλλοτριωτική εξωτερίκευσή (*Entäußerung*) του, θα είναι ο καθολικός εαυτός (*das allgemeine Selbst*), η συλλαμβάνουσα την έννοια συνείδηση”<sup>427</sup> (*das den Begriff erfassende Bewußtsein sein*). Στο σημείο αυτό μπορούμε να πούμε πως περιγράφεται το επιπλέον βήμα της επιστροφής στον εαυτό το οποίο δεν μας είχε γίνει τόσο ευκρινές στις περιγραφές των δύο προηγούμενων κόσμων. Με την ανάπτυξη της κίνησης ώστε ο νους ύστερα από την εξωτερίκευσή του και την αποξένωσή του να επιστρέφει στον εαυτό του σηματοδοτεί το πέρασμα από τον κόσμο του δικαίου στον *κόσμο του νου του ήθους*<sup>428</sup> (*Die Welt des sittlichen Geistes*, ο *κόσμος του ηθικού νου*). Μας παρουσιάζεται πλέον με ολοκληρωμένο τρόπο η διττή κίνηση που συμβαίνει κατά την διαμόρφωση των κόσμων. Αφενός πρόκειται για μία κίνηση εννοιών, για την μετάβασή τους από την πρότερη θέση τους στην αντίθετη, την κίνηση τους προς την πλευρά που βρίσκεται έξω τους και αφετέρου ύστερα από την πρώτη μετάβαση στο αντίθετο τους οι έννοιες δεν μένουν ανεπηρέαστες από αυτήν, δεν είναι μία τυπική αλλαγή θέσης αλλά μία ουσιαστική μεταβολή η οποία κατά την επιστροφή στον εαυτό μπορεί να επιφέρει είτε την εννοιακή διεύρυνση είτε γέννεση νέων εννοιών και κατηγοριών, την γέννεση ενός νέου κόσμου. Ο κόσμος του νου του ήθους που μας παρουσιάζεται είναι αποτέλεσμα της κίνησης αυτής, όχι ως μεμονωμένης και αποκομμένης από όλα όσα προηγήθηκαν, αλλά όλων των στιγμών των προηγούμενων κόσμων που προσπαθούσαν να επικρατήσουν μόνο στην εξωτερική ενεργό πραγματικότητα. Η υπέρβαση για την μετάβαση στον κόσμο του νου του ήθους γίνεται ακριβώς εξαιτίας αυτού του στοιχείου της επιστροφής στον εαυτό. Σκοπός λοιπόν τώρα δεν είναι απλώς μία διαμορφωμένη από τον νου εξωτερική πραγματικότητα στην οποία θα τεθούν

426. *Ο.π.* : σ. 445.

427. *Ο.π.* : σ. 446.

428. *Ο.π.* : σ. 444.

νόμοι και κανόνες, είτε αυτό αφορά παραδοσιακές αξίες είτε τον απόλυτο κανόνα του δικαίου, αλλά η επιστροφή της διαμορφωμένης από την εξωτερικότητα συνείδησης σε αυτόν τον νου ώστε να τον ενισχύσει, να τον διαμορφώσει εκ νέου, να αναπτύξει της πνευματικές του δυνατότητες. Με αυτήν την διαμόρφωση του νου από την επιστροφή της συνείδησης όλες οι στιγμές των κόσμων που προηγήθηκαν “θα διαλυθούν στην καθαρή διάγνωση”<sup>429</sup>, στην κατανόηση δηλαδή του συνόλου του κόσμου έτσι ώστε ο εαυτός να μην ελέγχεται άκριτα από εξωτερικές ανεξάρτητες δυνάμεις. Αυτό που αναφέρεται εδώ ως *καθαρή διάγνωση* (*reinen Einsicht*) είναι η στιγμή όπου “ο εαυτός συλλαμβάνει τον εαυτό του”<sup>430</sup> (*selbst erfassende Selbst*) που καταφέρνει να τον προσδιορίσει ως τέτοιο μέσα στον κόσμο ως μέρος του αλλά έξω από την απόλυτη γενικότητα και απροσδιοριστία των ίδιων ταυτόσημων εαυτών. Θα μπορούσαμε επίσης να πούμε πως κάτι τέτοιο μοιάζει σαν στιγμή που ο εαυτός αποκτά κρίση, αντίληψη του ίδιου και του κόσμου του, έχει πάρει μορφή, είναι το σημείο που “τελειοποιεί τη παιδεία”<sup>431</sup> (*vollendet die Bildung*), που η διάπλαση του νου έχει ολοκληρωθεί σε αντίθεση με τα προηγούμενα στάδια. Ωστόσο να τονίσουμε εδώ ότι όταν γίνεται λόγος για τελειοποίηση δεν σημαίνει πως η διαδικασία αυτή σταματά και η κίνηση σβήνει, απλώς γίνεται ανάδειξη της εξέχουσας στιγμής όπου ο νους είναι πλέον απαλλαγμένος από τις προλήψεις και καθοδηγήσεις των προηγούμενων σταδίων. Πλέον, “εννοεί τα πάντα, καταργεί κάθε λογής αντικειμενώδες και μεταμορφώνει ότι υπάρχει αυτό τούτο σε κάτι που υπάρχει καθ'εαυτόν”<sup>432</sup>, δηλαδή, οτιδήποτε υπάρχει στον εαυτό του ως εσωτερικό ως μη εκδιπλωμένο τώρα μεταμορφώνεται από τον νου, από τον εαυτό, σε ένα επόμενο στάδιο ανάπτυξης ακόμη πιο κοντά στην πληρότητα των δυνατοτήτων του ως καθ'αυτό είναι. Σε αυτό το σχήμα περιγράφεται “ο διαφωτισμός”<sup>433</sup> (*die Aufklärung*) του νου όπου η συνείδηση του δεν βρίσκεται έξω του αλλοτριωμένη αλλά του ανήκει ολοκληρωτικά, ο νους έχει τελέσει την αγωγή του και μπορεί να εξηγήσει τα πάντα έτσι ώστε “η καθαρή διάγνωση συνάμα πραγματοποιεί τον εαυτό της και παράγει το δικό της αντικείμενο, το αδιάγνωστο απόλυτο ον (*Wesen*) και το ωφέλιμο”<sup>434</sup>, δηλαδή, μπορεί να δημιουργεί τον εαυτό του στο ανώτατο επίπεδο εξέλιξής του ως αυτοτελή αλλά και να δημιουργεί στην εξωτερικότητα ό,τι είναι χρήσιμο για τον ίδιο.

429. Ό.π : σ. 446.

430. Ό.π : σ. 446.

431. Ό.π : σ. 446, είναι σημαντικό εδώ να σταθούμε στην έννοια της *Bildung* την οποία μεταφράζουμε χάριν ευκολίας ως *παιδεία*, στα γερμανικά πρόκειται για μία πολύσημη έννοια όπου σύμφωνα με το πλαίσιο που βρίσκεται μπορεί να λάβει μία διαφορετική μεταφραστική ερμηνεία στα ελληνικά χωρίς ωστόσο να χάνει το κύριο περιεχόμενό της. Πιο συγκεκριμένα όσον αφορά το πλαίσιο της γνώσης ή της ηθικής μεταφράζεται ως *παιδεία, μόρφωση, καλλιέργεια, πολιτισμός, κουλτούρα*, στο πλαίσιο της μορφής ως *σχηματισμός ή διάπλαση, διαμόρφωση*.

432. Ό.π : σ. 446.

433. Ό.π : σ. 446.

434. Ό.π : σ. 446.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αφιερώσουμε την παρατήρησή μας στον κόσμο της παιδείας από την πλευρά της *ενεργού πραγματικότητας* (*Wirklichkeit*) ώστε να κατανοήσουμε πώς αυτή διαμορφώνεται και ποια είναι τα χαρακτηριστικά στοιχεία στο εσωτερικό της. Όπως έχουμε δει, ο νους, η συνείδηση, ο εαυτός είναι συνδεδεμένα με την έννοια της αλλοτρίωσης, η οποία, είναι η κίνηση τους για κάθε επίπεδο εξέλιξης στο οποίο φτάνουν και το οποίο ξεπερνούν. Έτσι και σε αυτήν την περίπτωση “*η ύπαρξη αυτού του κόσμου και η ενεργός πραγματικότητα της αυτοσυνειδησίας στηρίζεται στην κίνηση της αλλοτρίωσης [...] της προσωπικότητάς της*”<sup>435</sup>, αυτή η απόσπαση, η αποποίηση από τα εσωτερικά χαρακτηριστικά έχει ως αποτέλεσμα την “*παραγωγή του κόσμου*”<sup>436</sup> (*seine Welt hervorbringt*) κάτι εξωτερικό της συνείδησης όπου είναι όμως ενεργός πραγματικότητα ως απότοκο ενεργού δραστηριότητας. Θα μπορούσαμε να πούμε πως από την στιγμή που μιλάμε για μετάβαση από τον ένα τύπο κόσμου στον εξελικτικά επόμενο του όπου είναι ενεργός πραγματικότητα, τότε οι αναφορές αυτές αφορούν το ιστορικό γίνεσθαι, οι κόσμοι αυτοί είναι κοινωνικο-ιστορικοί κόσμοι που διαπερνώνται από την ενέργεια του νου (*Geist*). Το ζήτημα της κίνησης είναι θεμελιώδους σημασίας και εδώ, είναι η κίνηση της αυτο-αλλοτρίωσης, της αυτο-άρσης της αυτοσυνειδησίας όπου μέσα από αυτήν “*κυριεύει άμεσα*”<sup>437</sup> την ενεργό πραγματικότητα, έτσι η συνείδηση, ο νους επιβεβαιώνεται ως κάτι το δυναμικό. Επανέρχεται η αναγκαιότητα της αλλοτρίωσης διότι “*η αυτοσυνειδησία, είναι κάτι, έχει πραγματικότητα, μόνο εφ’ όσον αποξενώνεται από τον ίδιο της τον εαυτό*”<sup>438</sup>. Αυτό το ξεδίπλωμα προς τα έξω, προς την ξένη εξωτερικότητα μας δείχνει πως εκτός από την υποχρεωτική στιγμή της αλλοτρίωσης πρέπει να δημιουργηθεί και μία επόμενη που αφορά την σχέση της εξωτερικευμένης από τον εαυτό της αυτοσυνειδησίας με την ετερότητα, ώστε επιβεβαιώνεται εδώ και ως κάτι στο σχεσιακό. Ακόμη και η κυρίευση της ενεργού πραγματικότητας δηλώνει αν μη τι άλλο μία σχέση το πέρασμα από την οποία είναι και αυτό αναγκαίο. Η δυναμική και η σχεσιακότητα προερχόμενες από την αλλοτρίωση και τον αναδιπλασιασμό της συνείδησης συμβάλλουν στην παραγωγή ενός κόσμου μέσα στον οποίο αυτή η ίδια “*τίθεται ως καθόλου, και αυτή η καθολικότητά της είναι η ισχύς και η ενεργός πραγματικότητά της*” (*und diese seine Allgemeinheit ist sein Gelten und Wirklichkeit*), δηλαδή, αυτό το πέρασμα της συνείδησης στην καθολικότητα την επιβεβαιώνει ως ενεργό όχι επειδή απλώς υπάρχει εντός της αλλά λόγω “*της αποξενωτικής μεσολάβησης της* (*die entfremdende Vermittlung*),

---

435. *Ο.π* : σ. 447-448.

436. *Ο.π* : σ. 448.

437. *Ο.π* : σ. 448.

438. *Ο.π* : σ. 448.

της συμμόρφωσής της στο καθόλου”<sup>439</sup>. Μόνο έτσι μπορούμε να μιλήσουμε για την ισχύ (*Gelten*<sup>440</sup>) της συνείδησης στην ενεργό πραγματικότητα. Επιπροσθέτως “η καθολικότητα που ισχύει εδώ είναι γινόμενη”<sup>441</sup>, είναι το αποτέλεσμα της συνεχούς κίνησης και της μεταβολής της συνείδησης “και γι’ αυτό είναι ενεργά πραγματική”<sup>442</sup>, με άλλα λόγια υπάρχει στον βαθμό που μπορεί να αποξενωθεί από τον εαυτό της.

Ο κόσμος που καλλιεργείται και διαμορφώνεται ο νους, ως πραγματικός και η συνείδηση εντός του ως ενεργά πραγματική, ανήκει σε κάτι το επίσης ενεργό και πραγματικό, έτσι το άτομο αυτού του κόσμου “ισχύει και είναι ενεργεία”<sup>443</sup> μέσα από την παιδεία (*Bildung*), είναι η διάπλαση του ίδιου ως συνείδησης και ως υπαρκτού εντός της συγκεκριμένης κοινωνικο-ιστορικής στιγμής. Αυτή η διαμορφωτική διαδικασία του ανθρώπου ερείδεται στο ότι η “αληθής καταγωγική φύση κι υφιστάμενη ουσία του είναι η νοοτροπία της αποξένωσης του φυσικού είναι”<sup>444</sup> (*der Entfremdung des natürlichen Seins*), κάτι τέτοιο μας δείχνει πως όταν μιλούμε για την αλλοτρίωση ως εξωτερίκευση της συνείδησης στον φυσικό κόσμο δεν εννοείται κάποια απλή τοποθέτηση της μέσα στο φυσικό είναι ή για κάποια ‘επιστροφή’ στην σε μία φυσική κατάσταση του ανθρώπου και την παραμονή του σε αυτήν αλλά αντιθέτως πρόκειται για μία εξωτερίκευση και για μία αποξένωση από το φυσικό είναι, ο αποχωρισμός του και γι’ αυτό ακριβώς “η αλλοτρίωση (*Entäußerung*) είναι [...] τόσο ο σκοπός όσο και η ύπαρξή του”<sup>445</sup> (*Diese Entäußerung ist daher ebenso Zweck als Dasein desselben*). Μια βασική ανθρώπινη ιδιότητα λοιπόν είναι η αποξένωσή του από τους φυσικούς καθορισμούς που λαμβάνει από το φυσικό είναι, δηλαδή, “μετατρέπει το φυσικό-και όχι τον εαυτό του- σε κάτι ξένο από αυτόν”<sup>446</sup>. Αυτή η μετατροπή μπορεί να μας παρουσιάσει και άλλη μία πλευρά της κίνησης της ανθρώπινης συνείδησης προς την κυρίευση του κόσμου, αυτό που έχει θέσει ως ξένο απέναντί της να το αποκτήσει ξανά και μαζί και τον ίδιο της τον εαυτό. Η ενεργός πραγματικότητα έχοντας τεθεί από την συνείδηση ως ξένη απέναντί της αλλά παραμένει ένα κομμάτι της, έχει συμβεί ύστερα από δική της ενέργεια και εργασία, από την δική της εκδίπλωση στο έξω έτσι ώστε αυτή ησχάση να πρέπει να αρθεί με την κυρίευση εκ νέου αυτής της εξωτερικότητας από την ίδια την συνείδηση, ενώ ταυτοχρόνως θα κερδίσει ξανά τον ίδιο την τον

439. *Ο.π.* : σ. 448.

440. *Ο.π.* : σ. 448, βλ σχόλιο 14, *Gelten* με την έννοια της εγκυρότητας.

441. *Ο.π.* : σ. 448.

442. *Ο.π.* : σ. 448.

443. *Ο.π.* : σ. 448.

444. *Ο.π.* : σ. 448.

445. *Ο.π.* : σ. 448.

446. *Ο.π.* : σ. 448, σχόλιο 15.

εαυτό. Τότε μπορούμε να πούμε πως ο νους μπορεί να βρίσκεται παντού. Όσον αφορά το ότι η αλλοτρίωση εμφανίζεται ως σκοπός (*Zweck*) και ως ύπαρξη (*Dasein*) του ατόμου, μπορούμε αν πούμε πως σχετικά με τον πρώτο όρο φαίνεται η προθεσιακότητά του να απομακρύνεται διαρκώς από το πρωταρχικό του στάδιο, να έρχεται σε ρήξη με την αμεσότητα και ότι είναι γι' αυτό δοσμένο ως τέτοιο και επιβεβλημένο ενώ σχετικά με τον δεύτερο όρο, την έννοια της ύπαρξης, δηλώνει πως ο άνθρωπος υπάρχει για να αναιρείται και για όσο αναιρείται ή για να το θέσουμε διαφορετικά, όπως αναφέρεται στην συνέχεια του κειμένου “ο εαυτός είναι ενεργός για τον εαυτό του στον βαθμό που είναι ανηρημένος”<sup>447</sup> (*Das Selbst ist sich nur als aufgehobnes wirklich*) από μία πρωταρχική ταυτότητα ή από την αμεσότητα της σχέσης του με την φυσική πραγματικότητα. Επιπροσθέτως η αλλοτρίωση “είναι το μέσον ή η μετάβαση της νοητικής υφιστάμενης ουσίας στην ενεργό πραγματικότητα”<sup>448</sup>, είναι δηλαδή η κίνηση του νου προς την ενεργό πραγματικότητα, η αλλοτρίωση της συνείδησης είναι επί της ουσίας ο διαμεσολαβητικός όρος μεταξύ της θεωρησιακής σφαίρας, του κόσμου της Ιδέας και της σφαίρας της φυσικής πραγματικότητας, του κόσμου της ύλης, το συνδετικό στοιχείο τους, αλλά και κάθε επόμενη στιγμή που εξωτερικεύεται κάτι από το υποκείμενο προς την εξωτερική αντικειμενικότητα οι διαμεσολαβήσεις συνεχίζουν να συμβαίνουν καθώς ο άνθρωπος θέτει τον εαυτό του ως μέσο (*Mittel*) για να δημιουργήσει την ενεργό πραγματικότητά του. Η κίνηση της αλλοτρίωσης δεν έχει μονή φορά καθώς είναι επίσης το μέσο ή η μετάβαση “της ορισμένης ατομικότητας στην ουσιαστικότητα”<sup>449</sup>, δηλαδή, συμβαίνει το πέρασμα του ανθρώπου από τους συγκεκριμένους και περιοριστικούς καθορισμούς στην πληθώρα αυτών ως διαρκώς διευρυνόμενος και εξελισσόμενος. Μόνο με την αλλοτρίωση της ως εξωτερίκευση και ως αποξένωση από την φυσική αμεσότητα “αυτή η ατομικότητα διαπλάθεται”<sup>450</sup> (*Diese Individualität bildet sich*), αυξάνει της δυνατότητές της, αλλάζει τον κόσμο της και μεταμορφώνεται και η ίδια σε αυτό που πραγματικά είναι, δηλαδή “υπάρχει αυτή τούτη και έχει ενεργό ύπαρξη”<sup>451</sup>, είναι το πέρασμα από το ορισμένο στην καθολικότητα, αυτή ακριβώς είναι και η σημασία ολόκληρης της διαδικασίας διάπλασης του ανθρώπου “όση παιδεία (*Bildung*) έχει τόση ενεργό πραγματικότητα και ισχύ (*Macht*)”<sup>452</sup> μπορεί να εκδηλώσει, μία διαδικασία η οποία συμπίπτει με την ίδια την ιστορία του, με τις μεταβολές ολόκληρων κόσμων. Πρόκειται για μία αέναη κίνηση και διαδικασία αυτοδιαφοροποίησης του ανθρώπινου όντος από την ίδια του την

---

447. *Ο.π.* : σ. 450.

448. *Ο.π.* : σ. 448.

449. *Ο.π.* : σ. 448.

450. *Ο.π.* : σ. 448.

451. *Ο.π.* : σ. 448.

452. *Ο.π.* : σ. 448.

ταυτότητα μέσω της αλλοτριώσης η οποία έχει ως αποτέλεσμα αφενός την μεταμόρφωση αφενός του εαυτού και αφετέρου εξωτερικού κόσμου σε ενεργό πραγματικότητα καθώς *“μόνο το αυτοαλλοτριωμένο, άρα μόνο το καθόλου, αποκτά ενεργό πραγματικότητα”*<sup>453</sup>. Μόνο περνώντας από αυτήν της διαδικασίας το ανθρώπινο όν μπορεί να μετατρέψει τον φυσικό κόσμο σε δική του πραγματικότητα. Η αλλοτριώση του ανθρώπου, της συνείδησης του είναι ακριβώς το πρώτο βήμα για την ένταξή του στην καθολικότητα, διότι εξωτερικευόμενος γίνεται *“κάτι που είναι άλλο του [...] ενώ δεν παύει να είναι ο εαυτός του”*<sup>454</sup> αλλά και για να είναι ο εαυτός του πρέπει αναγκαστικά κάτι να μην είναι, υπάρχει ουσιαστικά *“με την μεσολάβηση του αντιθέτου”*<sup>455</sup> του, ούτως ώστε, είναι αυτό που είναι και αυτό που δεν είναι ταυτόχρονα. Έτσι γίνεται *“το όλον και η μία στιγμή του (ορισμός της καθολικής έννοιας)”*<sup>456</sup>. Αυτή η αλλοτριωμένη συνείδηση στο ταξίδι της στην εξωτερικότητα δεν παραμένει ανεπηρέαστη, και αυτή ακριβώς είναι και η λειτουργία της παιδείας να καλλιεργήσει την συνείδηση όχι να της επιβάλλει καθορισμούς, είναι *“η κίνηση της διαπλαθόμενης ατομικότητας”*<sup>457</sup>, μία αυτοσυνειδησία που διασαλεύει το είναι καθώς αυτό μεταμορφώνεται σε *“καθολική αντικειμενώδη ουσία”* στο γίνεσθαι του κόσμου. Συνεπώς η απόσπαση της συνείδησης, η αυτοαλλοτριώσή της είναι ο βασικό όρος της ανθρώπινης ύπαρξης, και της ύπαρξης του ανθρώπινου κόσμου ενώ κάθε στιγμή της κίνησης είναι μία στιγμή αυτοδιαμόρφωσης.

---

453. *Ο.π* : σ. 449.

454. *Ο.π* : σ. 449, σχόλιο 16.

455. *Ο.π* : σ. 449, σχόλιο 16.

456. *Ο.π* : σ. 449, σχόλιο 16.

457. *Ο.π* : σ. 450.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

### *Η έννοια της αλλοτρίωσης και το ζήτημα της εργασίας στον νεαρό Μαρξ*

#### **Μέρος Πρώτο : Η σημασία της κριτικής στα κείμενα του 1844**

*“Η έννοια της αλλοτρίωσης στο κείμενο ‘Για την κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου’<sup>458</sup>”*

##### *α. Η κριτική της θρησκείας*

Η ενασχόληση του νεαρού Μαρξ με την έννοια της αλλοτρίωσης πέρασε και μέσα από το φάσμα επιρροής της θεωρίας της αλλοτρίωσης του Φόιερμπαχ. Σε μια σύντομη επισκόπηση να αναφέρουμε πως κατά τον Φόιερμπαχ η ανθρώπινη αλλοτρίωση έχει ως αιτίας της την θρησκεία, διότι, όλα τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά συγκεντρώνονται στον υπερθετικό τους βαθμό ως ιδιότητες του θεού, ενός φαντασιακά πλασμένου όντος το οποίο είναι στην πραγματικότητα μία ανθρώπινη προβολή. Ο άνθρωπος εντός του πλαισίου της θρησκείας εμφανίζεται ως ένα αλλοτριωμένο, εκπτώχευμένο και αδύναμο ον, το οποίο περνά την ζωή του και αφιερώνει τις πράξεις του ώστε να ακολουθήσει το παράδειγμα του τέλειου όντος. Αυτή η εκχώρηση κάθε ανθρώπινης δυνατότητας στο υπερβατικό ον το κάνει να φαίνεται ως πηγή των δυνατοτήτων, ως δημιουργός, ενώ στην πραγματικότητα είναι το δημιούργημα, με άλλα λόγια, εδώ μιλούμε για μία σχέση που έχει αντιστραφεί έτσι ώστε ο άνθρωπος εμφανίζεται ως ένα ον εξαρτημένο και αποξενωμένο από τον ίδιο του τον εαυτό. Παρατηρώντας αυτές τις συνθήκες των θεοκρατικών κοινωνιών ο Φόιερμπαχ προτείνει την δική του φιλοσοφία σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος πρέπει να ανακαλύψει την προβληματική αυτή κατάσταση μέσα από την συνειδητοποίηση των θρησκευτικών ψευδαισθήσεων. Μέσα από την σκέψη του ο Φόιερμπαχ σκοπό έχει να αποκαλύψει τον μηχανισμό που αναπαράγει την αλλοτρίωση ώστε να αρθεί και ο άνθρωπος να επανιδιοποιηθεί τον εαυτό του. Στην συνέχεια θα δούμε πως αυτό το σχήμα αλλοτρίωσης μαζί με τις βάσεις που απέκτησε από τα εγγελιανά του αναγνώσματα έδωσε το έναυσμα στον νεαρό Μαρξ να ξεκινήσει την διανοητική του πορεία σχετικά με την έννοια της αλλοτρίωσης.

---

458. Karl Marx “1840” ‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’, Επιλογή-Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Επιστημονική Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, Εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα, 2014, σ. 147.



Σε αντίθεση με την σκέψη του Φόιερμπαχ, ο Μαρξ στο κείμενο της *Εισαγωγής* μας παρουσιάζει την αλλοτρίωση ως ένα ζήτημα το οποίο σαφώς εκφράζεται και μέσω της θρησκείας, ωστόσο, δεν αποτελεί μία εκδήλωση δευτερεύουσας σημασίας αλλά αφορά το σύνολο του κοινωνικού είναι. Συνεπώς η έννοια της αλλοτρίωσης υπάρχει ήδη μέσα στην κοινωνική δραστηριότητα αλλά έχει άλλη αιτία, δεν είναι μόνο μία στιγμή που εμφανίζεται στην θρησκευτική σφαίρα αλλά είναι ένα φαινόμενο κοινωνικό και πολιτικό (εν προκειμένω, λαμβάνει ως παράδειγμα, την γερμανική κοινωνία), είναι κάτι το πραγματικό που συμβαίνει ως κοινωνικό γεγονός, δεν αφορά αποκλειστικά ένα τρίτο υπερβατικό ον. Στόχος λοιπόν είναι να ασκηθεί μία κριτική λιγότερο θεωρησιακή ώστε να διαγνωσθούν τα βασικά πρακτικά προβλήματα της ανθρώπινης πραγματικότητας αλλά και να συμβεί ένα πέρασμα από την φιλοσοφία στην πρακτική (ως πράξη). Το πέρασμα αυτό αφορά την στροφή σε υλικές κατηγορίες εντός της κοινωνικής ολότητας και είναι εφικτό μέσα από την κριτική του κράτους, της οικονομίας και της οικονομικής επιστήμης, της πολιτικής και του δικαίου. Στο πλαίσιο της κριτικής του Μαρξ βρίσκεται κατά κύριο λόγο το γερμανικό παράδειγμα όπου φαίνεται ακόμη επηρεασμένο από την εγγελιανή φιλοσοφική σκέψη η οποία βρίσκει την εφαρμογή της στην διαμορφωμένη γερμανική κουλτούρα, συνθήκη που αποκλίνει από την καλπάζουσα μεταβολή των υπόλοιπων δυτικών χωρών, ιδίως της Γαλλίας και της Αγγλίας όπου αναπτύσσουν την βαριά βιομηχανία τους. Έτσι η Γερμανία τοποθετείται στο κέντρο της συζήτησης του νεαρού στοχαστή καθώς σε αυτήν μπορεί να συναντήσει μία πραγματικότητα που βρίσκεται στις πρώτες στιγμές του περάσματος της στην αστική κοινωνία.

Αυτό το πέρασμα από το άυλο και υπερβατικό στην υλική πραγματικότητα της γερμανικής κοινωνίας δεν σημαίνει πως σκοπό έχει να εξαφανίσει κάθε άλλη σκέψη και κριτική σχετικά με την έννοια της αλλοτρίωσης αλλά αντιθέτως να παρουσιάσει και τα υπόλοιπα πεδία εμφάνισής της, δηλαδή, *“η κριτική της θρησκείας έχει ουσιαστικά ολοκληρωθεί, και η κριτική της θρησκείας είναι η προϋπόθεση κάθε κριτικής”*<sup>459</sup>, έτσι μπορεί να αναγνωρισθεί ένα αναγκαίο ξεκίνημα κριτικής στο ζήτημα της θρησκείας αλλά δεν μπορεί να παραμείνει ή να λάβει τέλος μόνο σε αυτό. Ο λόγος που πρέπει να επεκταθεί η κριτική και στις υπόλοιπες κοινωνικές σφαίρες συμβαίνει από την στιγμή που *“ο άνθρωπος, ο οποίος στην φανταστική πραγματικότητα του ουρανού, όπου αναζητούσε έναν υπεράνθρωπο, βρήκε μόνο την αντανάκλαση του εαυτού του”*<sup>460</sup>, δηλαδή, αυτός ο πάνσοφος, παντοδύναμος, απολύτως ηθικός υπεράνθρωπος (*Übermensch*) εν τέλει είναι απλώς η αντανάκλαση (*Reflexion*) του ίδιου του ανθρώπου, με χαρακτηριστικά που διαθέτει και απλώς έχουν αποδοθεί

459. *Ο.π.* : σ. 147.

460. *Ο.π.* : σ. 147.

στην τελειότητά τους. Αυτή η ουράνια συνθήκη είναι παράγωγο της φαντασίας των ανθρώπων, αλλά ανυψώνεται σε κάτι το ανώτερο και αυθύπαρκτο όπου ορίζει τους κοινωνικούς δρώντες και κρύβει την πραγματικότητα ενώ προσπαθεί διαρκώς να αναδείξει μία άλλη, μία εξιδανικευμένη εκδοχή του ανθρώπινου κόσμου πέραν της υλικότητας και των αισθήσεων του έμβιου όντος. Η λύση βρίσκεται σε μία σύντομη πρόταση του Μαρξ που εκφράζει ότι *“ο άνθρωπος δημιουργεί την θρησκεία και όχι η θρησκεία τον άνθρωπο”*<sup>461</sup>. Είναι ο ίδιος που κάνει (*machen*) αυτόν τον φαντασιακό κόσμο *“και μάλιστα η θρησκεία είναι η αυτοσυνείδηση και η πεποίθηση του ανθρώπου, ο οποίος είτε δεν έχει ακόμη κατακτήσει τον εαυτό του είτε τον έχει χάσει εκ νέου”*<sup>462</sup>. Αυτό σημαίνει πως ο άνθρωπος εμφανίζεται στο εν λόγω απόσπασμα, ως αλλοτριωμένος, υπό την έννοια της απώλειας του εαυτού του. Η αλλαγή οπτικής ξεκινά από το ότι *“ο άνθρωπος όμως δεν είναι ένα αφηρημένο ον (Wesen) που βρίσκεται έξω από τον κόσμο”*<sup>463</sup> ούτε πορεύεται από την βούληση κάποιου άλλου παντοδύναμου όντος. Αντιθέτως, *“ο άνθρωπος είναι ο κόσμος του ανθρώπου, το κράτος, η κοινωνία”*<sup>464</sup>, δηλαδή, πρέπει να κατανοηθεί και να εξηγηθεί μέσα από την αντικειμενική πραγματικότητα στην οποία βρίσκεται, από τα πρακτικά πεδία στα οποία ενεργεί και από την συνάρτησή του με αυτά. Σίγουρα, εντός των εν λόγω πεδίων, μπορεί να παρουσιαστεί και το στοιχείο της θρησκείας αλλά αυτό δεν αποτελεί το μόνο και βασικό πλαίσιο την ανθρώπινης ύπαρξης, από την στιγμή που *“ το κράτος, αυτή η κοινωνία παράγουν την θρησκεία, μία ανεστραμμένη κοσμική συνείδηση, διότι αποτελούν έναν ανεστραμμένο κόσμο”*<sup>465</sup>. Με άλλα λόγια δεν είναι δυνατή η αναζήτηση του ανθρώπου εκτός της πραγματικότητάς του καθώς ακόμη και η θρησκεία που τον τοποθετεί σε αυτό το έξω, είναι ένα παράγωγο του κράτους και της κοινωνίας ώστε να προβάλλεται, εντός του ανθρώπου, αυτός ο *ανεστραμμένος κόσμος (Verkehrtes Welt)* και να προβάλλονται και αυτά τα ίδια (κράτος και κοινωνία) ως ανεστραμμένα, σαν να διέπονται από σταθερούς έξωθεν νόμους. Επίσης μπορούμε να αναγνωρίσουμε εδώ την έννοια της *συνείδησης (Beziehung)* σε σχέση με την εξωτερική αντικειμενικότητα η οποία της εμφανίζεται ανεστραμμένη. Η σχέση της συνείδησης με την ζωή των ανθρώπων δεν έχει ακόμη παρουσιαστεί στην πραγματικότητα της αλλά ανάποδα. Επιπλέον, μπορεί να εξηγηθεί έτσι και μία πρώτη αλλαγή οπτικής του Μαρξ από τις εγγελιανές καταβολές του, καθώς κεντρικό ρόλο στην διαμόρφωση των υποκειμένων λαμβάνει η αντικειμενικότητα και όχι στην κίνηση της συνείδησης προς την εξωτερικότητα. Η κοινωνία στην υλικότητά της είναι το καθοριστικό στοιχείο διαμόρφωσης της

---

461. Ό.π : σ. 147.

462. Ό.π : σ. 147.

463. Ό.π : σ. 147.

464. Ό.π : σ. 147.

465. Ό.π : σ. 147.

συνείδησης. Έτσι, “η θρησκεία είναι η γενική θεωρία αυτού του κόσμου [...] η εκλαιϊκευμένη λογική του [...] ο γενικός λόγος της παρηγοριάς και της δικαιολόγησής του”<sup>466</sup>.

Η προσπάθεια του Μαρξ εδώ συνίσταται πέρα από την κριτική της θρησκείας και σε μία κριτική του Κράτους (*Staat*). Για να δούμε, λοιπόν, τον άνθρωπο μέσα στην ιστορία πρέπει να αναζητήσουμε τις κοινωνικές πτυχές όπου σχετίζεται και την κίνηση του μέσα στον διαμορφωμένο από τον ίδιο πραγματικό κόσμο του. Η έννοια της *σχέσης* (*Beziehung*) εδώ μπορεί, με λίγα λόγια, να αποκαλύψει τον άνθρωπο στον εαυτό του ώστε να κατανοηθεί μέσα από το φάσμα των πρακτικών σχέσεων και των υλικών συνθηκών του και όχι από αφηρημένες υπερβατικότητες που παράγουν έναν κόσμο “του οποίου το πνευματικό άρωμα (*Aroma*) είναι η θρησκεία”<sup>467</sup>. Κατ’αυτόν τον τρόπο η θρησκεία εμφανίζεται εδώ σαν επικάλυψη της πραγματικότητας αλλά και σαν κάτι το μεθυστικό που αποπροσανατολίζει τον άνθρωπο από την ανακάλυψη των πραγματικών αιτιών αλλοτρίωσης και απώλειας του εαυτού του, γίνεται το πέπλο για τις αισθήσεις που προκαλούν οι επηρεασμοί της πραγματικότητας, έτσι ώστε η *αντιστροφή* (*Umkehrung*) παραμένει και ο άνθρωπος βρίσκεται χαμένος στην πλάνη αυτού του κόσμου. Τουλάχιστον, αν συμβεί το πρώτο βήμα με την κριτική στην θρησκεία, θα είναι δυνατή η κριτική και σε όσα υπερβαίνουν την σφαίρα της και αυτό γιατί, “η θρησκευτική αθλιότητα είναι ταυτόχρονα η έκφραση της πραγματικής αθλιότητας και η διαμαρτυρία ενάντια στην πραγματική αθλιότητα”<sup>468</sup>, δηλαδή, μέσα από την επικράτηση αυτού του ψευδαισθητικού κόσμου μπορούμε να κατανοήσουμε πως για να είναι τόσο αναγκαίος ολόκληρη η ανθρώπινη κατάσταση έχει καλυφθεί από *αθλιότητα* (*Elend*) της οποίας το *αποτύπωμα* (*Abdruck*) είναι ακριβώς οι ελπίδες γι’αυτό το επέκεινα μακριά από το μαρτύριο της υλικής ζωής. Με άλλα λόγια “η θρησκεία είναι ο στεναγμός του καταπιεσμένου δημιουργήματος, το *θυμικό ενός άκαρδου κόσμου* [...] είναι το *όπιο του λαού*”<sup>469</sup>, είναι η νοητική και φανταστική κατασκευή των ανθρώπων, μία αναγκαία αναπαράσταση, ώστε να βρουν μία σανίδα σωτηρίας από την απάνθρωπη πραγματικότητα, δηλαδή, ο παραλληλισμός της θρησκείας με το όπιο μπορούμε να πούμε πως αφορά την εμφάνισή της ως αναλγητικό από την πραγματικότητα του κοινωνικού. Συνεπώς αν το κοινωνικό μπορεί να βιωθεί μόνο με αναλγητικά σημαίνει πως το κοινωνικό είναι ήδη προβληματικό, καταπιεστικό και τρομακτικό. Οι επιλογές που δίδονται είναι ή η υπομονή μέσα από τα θρησκευτικά φαντάσματα, ώστε οι άνθρωποι να ξεχνούν την οδύνη τους και να εγκαταλείπουν νοητικά κάθε τι εγκόσμιο μπαίνοντας έτσι σε μία ατέρμονη διαδικασία ή η

466. Ό.π : σ. 147.

467. Ό.π : σ. 148.

468. Ό.π : σ. 148.

469. Ό.π : σ. 148.

κατανόηση της αλλοτριωτικής συνθήκης μέσα από την κριτική ώστε να γίνει εφικτή εν καιρώ η άρση της, καθώς *“η άρση της θρησκείας ως ψευδαισθητικής ευτυχίας του λαού είναι η απαίτηση της πραγματικής ευτυχίας του”*<sup>470</sup>.

Στην παρούσα συζήτηση αρχίζει σιγά σιγά και σκιαγραφείται ένα μέρος της μαρξικής σκέψης, ένα μοτίβο που θα δούμε και σε άλλες στιγμές της κριτικής του. Σύμφωνα με αυτό κάτι το πλασματικό έχει ισχυρή επίδραση πάνω στους κοινωνικούς δρώντες και στην αντίληψη τους για την πραγματικότητά τους. Εν τέλει το ιδεατό (που αργότερα θα εμφανιστεί με πολλές εννοιολογικές προσθήκες ως ιδεολογία) γίνεται πιο ισχυρό από τις ίδιες τις υλικές σχέσεις των ανθρώπων γι’ αυτό ακριβώς είναι επιτακτική η ανάγκη επέκτασης της κριτικής σε κάθε συγκροτητικό στοιχείο της αστικής κοινωνίας. Η πρώτη στιγμή σαφώς είναι η κριτική της θρησκείας, καθώς *“απογοητεύει τον άνθρωπο ούτως ώστε αυτός να σκεφτεί, να πράξει να διαμορφώσει την πραγματικότητα του ως ένας άνθρωπος απογοητευμένος που έχει έρθει στα λογικά του”*<sup>471</sup> ώστε να σταματήσει πια να αναπαράγει την *ανάγκη* της ψευδαίσθησής του. Κάτι τέτοιο δεν μπορεί να συμβεί μόνο σε θεωρητικό επίπεδο. Όπως αναφέρεται ρητά, πρέπει να τονιστεί το ζήτημα της *πρακτικής* η οποία θα αποτελέσει μία αναμορφωτική δραστηριότητα με αποτέλεσμα ο άνθρωπος *“να κινηθεί γύρω από τον εαυτό του και συνεπώς να κινηθεί γύρω από τον πραγματικό ήλιο του”*<sup>472</sup>. Πρόκειται για μια αλλαγή θέσης, αφού, αντί να διεξάγεται αναζήτηση στο *“επέκεινα της αλήθειας”* διεξάγεται αντιστρόφως με την *“εγκαθίδρυση της αλήθειας του εντεύθεν”*<sup>473</sup>, έτσι ώστε, να ξεκινήσει η μετάβαση στην ιστορία αλλά και στην εργασία της φιλοσοφίας η οποία πρέπει να απεμπλακεί από τον ρόλο της ως πεδίο ποικίλων ερμηνειών του κόσμου ιδίως με θεολογικές καταβολές ενώ στην πραγματικότητα πρέπει να *“βρίσκεται στην υπηρεσία της ιστορίας”*<sup>474</sup>. Μετά το πέρας της κριτικής της θρησκείας και του *“ξεμασκαρέματος της ιερής μορφής της ανθρώπινης αυτοαποξένωσης”*<sup>475</sup>, η φιλοσοφία είναι αυτή που πρέπει *“να ξεμασκαρέψει την αυτοαποξένωση στις ανίερες μορφές της”*<sup>476</sup>. Στο σημείο αυτό εμφανίζονται δύο έννοιες καίριας σημασίας, το *ξεμασκάρεμα* (*entlarven*, αυτ.:ξεσκαπάζω)<sup>477</sup> και η *αυτοαποξένωση* (*Selbstentfremdung*). Στο σημείο αυτό επιβεβαιώνεται η αναφορά που κάναμε σχετικά με το ότι

470. Ο.π : σ. 148.

471. Ο.π : σ. 148.

472. Ο.π : σ. 148.

473. Ο.π : σ. 148.

474. Ο.π : σ. 148.

475. Ο.π : σ. 148.

476. Ο.π : σ. 148.

477. *sich entlarven* (δείχνω τον αληθινό μου χαρακτήρα).

στο ζήτημα της ανθρώπινης αλλοτρίωσης ως αποξένωσης η απόδοση ευθύνης έρχεται στον ίδιο τον άνθρωπο και όχι σε κάποιο υπερβατικό ή εξω-ιστορικό ον το οποίο του αφαιρεί στοιχεία και ιδιότητες από τον εαυτό του. Αντιθέτως είναι η ανθρώπινη πράξη μέσα στην ιστορία που δημιουργεί την αλλοτρίωση. Αυτό το ξεμασκάρεμα της θρησκείας θα δείξει το πραγματικό της πρόσωπο ως αυτοαλλοτρίωση. Πρόκειται λοιπόν για μία άρση της υπερβατικής διάστασης της αλλοτρίωσης με σκοπό την κατανόησή της στην πολλαπλότητα των εκδηλώσεων της μέσα από τα υλικά πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας ως ιστορικής και κοινωνικής κατηγορίας. Η μετατόπιση της αλλοτρίωσης εντός του κόσμου των ανθρώπων οδηγεί σε μία ακόμη μετατόπιση καθώς *“η κριτική του ουρανού μετατρέπεται έτσι σε κριτική της γης, η κριτική της θρησκείας μετατρέπεται σε κριτική του δικαίου, η κριτική της θεολογίας σε κριτική της πολιτικής”*<sup>478</sup>. Σε αυτό το σημείο, μέσα από όσα είπαμε και ιδίως από την έναρξη της συζήτησης μας που παρουσιάζει τον άνθρωπο ως αλλοτριωμένο, είναι εύλογο να αναρωτηθούμε σχετικά με το αν το στοιχείο της αλλοτρίωσης είναι κάτι το οποίο υπάρχει εγγενώς στον άνθρωπο ή κάτι το οποίο η ανθρώπινη φύση πρόκειται να εκδηλώσει. Αν αυτό ήταν εφικτό τότε θα έπρεπε να δεχθούμε πως υπάρχουν υπερβατικές δυνάμεις που καθορίζουν την ανθρώπινη πραγματικότητα, αυτό ακριβώς που θέλει να καταρρίψει ο Μαρξ με σκοπό να επισημάνει πως οτιδήποτε έχει να κάνει με τον άνθρωπο και τον κόσμο του αφορά αποκλιστικά και μόνο την σχέση του με την υλική πραγματικότητα και την ίδια του την πρακτική. Συνεπώς η αλλοτρίωση εδώ δεν αποτελεί μία διυλιστική ή υπερ-ιστορική κατηγορία, αλλά, αντιθέτως μία απολύτως ιστορική. Ο άνθρωπος ως σχεσιακό και αντικειμενικό ον είναι αυτός ο ίδιος που φτιάχνει τον κόσμο του και σε ορισμένες ιστορικές στιγμές (κατά κύριο λόγο στην αστική κοινωνία) η ανθρώπινη αυτή πράξη αποκτά προβληματικό χαρακτήρα, ώστε μετατρέπει τον άνθρωπο σε ένα παθολογικό ον. Γι’αυτό ακριβώς ο Μαρξ μας μιλά για αυτοαποξένωση, δηλαδή, για την αλλοτρίωση του ανθρώπου από το δικό του και μόνο πράττειν και με ό,τι αυτό σχετίζεται κατά την επαφή του με την αντικειμενική πραγματικότητα, όχι από κάποια μοίρα ή από κάποια θεία τιμωρία. Επίσης αυτός είναι και ο λόγος που ο άνθρωπος πρέπει *“να έρθει στα λογικά του”*<sup>479</sup> να πράξει και να απομυθοποιήσει ό,τι τον αποπροσανατολίζει από την συνειδητοποίηση της πραγματικής του κατάστασης.

---

478. Ό.π : σ. 148.

479. Ό.π : σ. 148. παράφραση, *“Η κριτική της θρησκείας απογοητεύει τον άνθρωπο ούτως ώστε αυτός να σκεφτεί, να πράξει, να διαμορφώσει την πραγματικότητά του ως ένας άνθρωπος απογοητευμένος, που έχει έρθει στα λογικά του”*

β. Η κριτική της γερμανικής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου<sup>480</sup>

Σε αυτό το μέρος της κριτικής του ο Μαρξ αναφέρεται κατά κύριο λόγο στην γερμανική κοινωνία, η οποία, όπως έχουμε αναφέρει, είναι εμποτισμένη από την εγγελιανή φιλοσοφία και πιο συγκεκριμένα την “θεωρησιακή φιλοσοφία του δικαίου”<sup>481</sup>, αλλά και σε μία ολόκληρη αλλαγή εποχής μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα η οποία βρίσκεται ακόμη στην “αφηρημένη πληθωρική σκέψη του σύγχρονου κράτους”<sup>482</sup>. Η παρατήρηση του Μαρξ εδώ είναι πως η γερμανική πραγματικότητα παραμένει δέσμια των αφαιρέσεων, μίας υπερβατικότητας που ακόμη στοχεύει σε ένα επέκεινα καθώς παραμένει προσκολλημένη στο ιδεαλιστικό φιλοσοφείν κυρίως όσον αφορά την έννοια του κράτους, όπου εντός του ο άνθρωπος πάλι βρίσκεται δέσμιος στο *επέκεινα* (*Jenseits*) μίας θεωρησιακής κατάστασης. Αν μπορεί να υπάρξει κάποιο επέκεινα κατά Μαρξ, το οποίο στην πραγματικότητα αποτελεί ένα παράδειγμα προς μίμηση και όχι μία υπερβατικότητα, αυτό “βρίσκεται πέρα από τον Ρήνο”<sup>483</sup>. Η αιτία αυτής της στρεβλής κατανόησης του κράτους, δεν πρόκειται ακριβώς για ψευδαίσθηση όπως στην περίπτωση της θρησκείας, προέρχεται από το γεγονός ότι “οι Γερμανοί σκέφτηκαν στην πολιτική αυτό που οι άλλοι λαοί έπραξαν”<sup>484</sup> έτσι ώστε “η Γερμανία ήταν η θεωρητική συνείδησή τους”. Στο παράδειγμα της γερμανικής πραγματικότητας δεν γίνεται λόγος για κάποιον έξωθεν νόμο αλλά για μία ανθρώπινη νοητική παραγωγή, μια συνειδησιακή διαμόρφωση η οποία σύμφωνα με την μαρξική σκέψη ξεκινά από την ίδια την πραγματικότητα, η οποία εμφανίζει μία σταθερότητα και μια παθογένεια. Η κίνηση μπορεί να επέλθει με την “κριτική της θεωρησιακής φιλοσοφίας του δικαίου”<sup>485</sup> η οποία προτείνει την έναρξη της πράξης<sup>486</sup> (*Praxis*<sup>487</sup>), μία έννοια που θα αποτελέσει πυλώνα του μαρξικού έργου, ενώ θα ξεδιπλώσει την πολυπλοκότητά της και σε ολόκληρο τον κόσμο του μαρξισμού. Αφού η κριτική προτείνει ως λύση την πράξη, βλέπουμε πως ξεκινά μία προσπάθεια ώστε να δημιουργηθεί σχέση μεταξύ θεωρίας και πρακτικής ωστόσο, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, φαίνεται να δίδεται και ένας διαμεσολαβητικός όρος για την σχέση αυτή. Δεδομένου ότι ο άνθρωπος πρέπει να αντιμετωπίζει τα πάντα στην υλική τους διάσταση, κάτι το οποίο προσπαθεί να αναδείξει η κριτική στα πεδία που

480. Ο.π : σ. 153.

481. Ο.π : σ. 153, εδώ γίνεται αναφορά στην *Φιλοσοφία του Δικαίου* (1821) του Έγκελου.

482 Ο.π : σ. 153.

483. Ο.π : σ. 153 εδώ εννοεί την πραγματικότητα της γαλλικής κοινωνίας μετά το 1789.

484. Ο.π : σ. 153.

485. Ο.π : σ. 153-154.

486. Ο.π : σ. 154,

487. Για την πράξης μπορούμε να συναντήσουμε και άλλους γερμανικούς όρους όπως, *Tat* με την έννοια της ενέργειας- του κάνω κάτι, ή *Übung* με την έννοια της άσκησης. Εδώ η χρήση του όρου *Praxis* γίνεται εσκεμμένα διότι ετυμολογικά αφορά κάτι το οποίο βρίσκεται σε αντίθεση με την θεωρία.

εξετάζουμε, έτσι και τα προβλήματα πρέπει να γίνονται ορατά στην υλικότητά τους. Το εργαλείο, ώστε η κριτική να συνδεθεί με την πράξη και τα υλικά προβλήματα να καταπολεμηθούν με υλική δύναμη, είναι η *θεωρία* (*Theorie*) η οποία “είναι ικανή να αδράξει τις μάζες”<sup>488</sup>. Πιο συγκεκριμένα όταν η θεωρία αυτή μπορεί να είναι *ριζοσπαστική* (*radikale*) ώστε να ενεργήσει δυναμικά μέσα στις μάζες<sup>489</sup> (*Massen*) με σκοπό την διάπλαση τους ώστε να αποκαλυφθεί μπροστά τους η προβληματική πραγματικότητα, έτσι “το να είσαι ριζοσπάστης σημαίνει να αδράχνεις τα πράγματα από την ρίζα”<sup>490</sup>. Αυτή η αναγκαιότητα αλλαγής της κοινωνικής πραγματικότητας από την *ρίζα* (*Wurzel*), θα μπορούσαμε να πούμε, πως μπορεί να επιτευχθεί από τις διαμορφωμένες από την ριζοσπαστική θεωρία μάζες στις οποίες η θεωρία θα έχει *αποδείξει*<sup>491</sup> όχι μόνο την προβληματικότητα της πραγματικότητας, ή την δύναμη που κρύβουν μέσα τους οι μάζες αλλά πρώτα από όλα ότι “η ρίζα του ανθρώπου είναι ο ίδιος ο άνθρωπος”<sup>492</sup>. Όπως ακριβώς η κριτική της θρησκείας έδειξε στον άνθρωπο τον πραγματικό κόσμο του έτσι κι εδώ η κριτική του κράτους μέσα από μία ριζοσπαστική θεωρία μπορεί να του δείξει ποιος είναι ο ίδιος, να κάνει μία ανθρώπινη απόδειξη. Έτσι λοιπόν οι υλικές κατηγορίες κατακτούν σταδιακά κάθε πτυχή της ανθρώπινης κατάστασης ώστε “ο άνθρωπος είναι το ανώτατο ον για τον άνθρωπο”<sup>493</sup>. Μόνο με αυτήν την απόδειξη γίνεται επιτακτική η ανάγκη “της ανατροπής όλων των σχέσεων στις οποίες ο άνθρωπος είναι ένα ταπεινωμένο, ένα υποδουλωμένο, ένα εγκαταλελειμμένο, ένα περιφρονημένο ον”<sup>494</sup>, δηλαδή, πρέπει να αρθεί ο αλλοτριωτικός χαρακτήρας των σχέσεων.

Οι παρατηρήσεις του νεαρού Μαρξ δεν αφορούν μόνο κάποια φιλοσοφική διαφοροποίηση, αλλά την ίδια την κατάσταση των αστικών κοινωνιών και των αστικών κρατών της εποχής του. Η προσφυγή του στην συγκρότηση της κριτικής εντός μίας ριζοσπαστικής θεωρίας έγκειται στο γεγονός της επιτακτικής ανάγκης να γίνει κατανοητή η επίδραση της εσωτερικής διάρθρωσης της αστικής κοινωνίας στη ζωή των ανθρώπων. Έτσι “η θεωρία πραγματοποιείται πάντα σ’ένα λαό μόνο εφόσον αποτελεί την πραγματοποίηση των αναγκών του”<sup>495</sup>, αυτές οι ανάγκες όμως είναι κάτι το υλικό, δεν αποτελούν πνευματικές ανάγκες αποφυγής της πραγματικότητας αλλά αντιθέτως

488. Ο.π : σ. 154.

489. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως η χρήση του όρου “μάζες” πρόκειται στην εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ να πάρει την μορφή του *προλεταριάτου*, ενώ δεν σχετίζεται με κάποια άλλο περιεχόμενο του όρου κατά τον 20ο αιώνα.

490. Ο.π : σ. 154.

491. Ο.π : σ. 154 : αυτ. “Η θεωρία είναι ικανή να αδράξει τις μάζες από την στιγμή που αποδεικνύει *ad hominem* [κατ’ άνθρωπον] και αποδεικνύει *ad hominem* από την στιγμή που γίνεται ριζοσπαστική”.

492. Ο.π : σ. 154.

493. Ο.π : σ. 154.

494. Ο.π : σ. 154.

495. Ο.π : σ. 155.

αφού έχει γνωσθεί η προβληματικότητά της έχει τεθεί μία “υλική (*materiellen*) βάση”<sup>496</sup> και οι ανάγκες εμφανίζονται στην υλικότητά τους. Εδώ εκφράζεται η ετεροχρονισμένη κίνηση υπέρβασης του γερμανικού κοινωνικού σχηματισμού, που βρίσκεται στο μεταίχμιο των φεουδαρχικών σχέσεων εξουσίας, προς το παράδειγμα της μετα-επαναστατικής γαλλικής κοινωνίας και αυτό διότι “η Γερμανία συνόδευσε την εξέλιξη των σύγχρονων λαών μόνο με την αφηρημένη δραστηριότητα της σκέψης χωρίς να λαμβάνει ενεργό μέρος στους πραγματικούς αγώνες αυτής της εξέλιξης”<sup>497</sup>, ενώ ταυτοχρόνως “συμμερίστηκε τα δεινά αυτής της εξέλιξης”<sup>498</sup>. Με άλλα λόγια, η εξάπλωση του νέου τύπου κοινωνίας και όπως θα δούμε στην συνέχεια και παραγωγής, συνέβη μέσα από την μορφή των πολιτικών επαναστάσεων όπου είχαν ως αποτέλεσμα να “χειραφετείται μόνο ένα τμήμα της αστικής κοινωνίας και να ασκεί γενική κυριαρχία”<sup>499</sup>. Στο σημείο αυτό σημειώνεται πως “για τη Γερμανία δεν είναι ουτοπικό όνειρο η ριζοσπαστική επανάσταση ή γενικά η ανθρώπινη χειραφέτηση, αλλά πολύ περισσότερο η επιμέρους, η μόνο πολιτική επανάσταση”<sup>500</sup>, δηλαδή, δεν αρκεί μόνο μία ταξική κινητικότητα έτσι ώστε να αναλάβει τα κοινωνικά ινία η αστική τάξη, ακόμη και αν κατά την επαναστατική δραστηριότητα υπάρχει μία αληθινή στιγμή ενότητας με την μάζα, “μία στιγμή στην οποία αδελφοποιείται και και συμπορεύεται με την κοινωνία γενικά [...] και προσλαμβάνεται ως ο γενικός εκπρόσωπός της”<sup>501</sup>.

Η κριτική που ασκεί ο Μαρξ με τις εμπειρικές του προσλαμβάνουσες είναι ότι,

*“στη Γερμανία, όπου ο πρακτικός βίος στερείται πνεύματος όπως και ο πνευματικός βίος στερείται πρακτικής εφαρμογής, καμία τάξη της αστικής κοινωνίας δεν έχει την ανάγκη και την ικανότητα της γενικής χειραφέτησης αν δεν αναγκαστεί γι’αυτήν από την άμεση κατάστασή της, από την υλική αναγκαιότητα, από τις ίδιες τις αλυσίδες της”*<sup>502</sup>.

Μέσα από αυτήν μπορεί να κάνει μία σύγκριση της κατάστασης που αφορά τις προηγμένες κοινωνίες και κέντρα της αστικής βιομηχανίας (πολύ περισσότερο την γαλλική και την αγγλική), κυρίως ως προς τις προγενέστερες επαναστατικές τους δραστηριότητες αλλά και τον τρόπο ταξικής τους διαμόρφωσης. Στο σημείο αυτό γίνεται η αναγνώριση μίας τάξης που είναι συγκεκριμένη μέσα την αστική κοινωνία αλλά η δυναμική της αφορά την αστική κοινωνία στην καθολικότητα της, “μιας τάξης με ριζοσπαστικές αλυσίδες (*radikalen Ketten*)” η οποία είναι “η θετική δυνατότητα

---

496. *Ο.π.* : σ. 155.

497. *Ο.π.* : σ. 155.

498. *Ο.π.* : σ. 155.

499. *Ο.π.* : σ. 156.

500. *Ο.π.* : σ. 156.

501. *Ο.π.* : σ. 156.

502. *Ο.π.* : σ. 158.



(*positive Möglichkeit*) της γερμανικής χειραφέτησης”<sup>503</sup>. Πρόκειται, όπως θα δούμε, για την εργατική τάξη η οποία ακριβώς επειδή βρίσκεται στην κοινωνία του τεράστιου πλούτου και βιώνει την τεράστια φτώχεια, επειδή ακριβώς φέρει τις αλυσίδες της κοινωνικής αδικίας καθ’ εαυτής (*Unrecht schlechthin*) και είναι ο φορέας “των οικουμενικών δεινών και δεν αξιώνει κάποιο ιδιαίτερο δικαίωμα”<sup>504</sup>, είναι και αυτή που σπάζοντας της αλυσίδες της μπορεί να αναμορφώσει το σύνολο του κοινωνικού είναι αλλά και την ίδια την ιστορία. Η τάξη αυτή αποτελεί την πιθανότητα της επανάστασης, η “νομοκατεστημένη τάξη η οποία είναι η διάλυση όλων των νομοκατεστημένων τάξεων”<sup>505</sup>, αυτό γιατί μπορεί να κατανοήσει την κατάστασή της, να έχει συνείδηση του εαυτού της από την στιγμή που κάθε αστικό δεινό (*Leiden*) της είναι η ίδια της η ζωή.

Η παθογένεια εδώ δεν είναι κάτι που απλώς παρατηρείται θεωρητικά αλλά βιώνεται στην απόλυτη πραγματικότητά της, είναι η εμπειρία της εργατικής τάξης η οποία έτσι μπορεί να έχει σαφή γνώση του εαυτού της και της ολότητας της αστικής κοινωνίας μέσα από τις αντιφάσεις που την διέπουν. Έτσι λοιπόν με την απουσία κάποιου ειδικού δικαιώματος (εν αντιθέσει με την αστική τάξη κατά την Γαλλική Επανάσταση) αλλά με την παρουσία της εμπειρίας μιας απάνθρωπης ζωής είναι η τάξη “η οποία δεν μπορεί να επικαλεστεί πλέον έναν ιστορικό τίτλο αλλά μόνο τον ανθρώπινο τίτλο (*menschlichen Titel*)”<sup>506</sup> καθώς πλέον το βασικό ζήτημα είναι η ίδια η ζωή και μαζί με αυτό εμφανίζεται το ζήτημα της χειραφέτησης (*Emanzipation*). Η χειραφέτηση εδώ αφορά το πράττειν των καταπιεσμένων, την άρση της ίδιας τους της τάξης και κατ’ επέκτασιν όλων των υπολοίπων, δηλαδή, “δεν μπορεί να χειραφετηθεί χωρίς να χειραφετηθεί από όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας και συνεπώς χωρίς να χειραφετήσει όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας”<sup>507</sup>, έτσι ώστε είναι ένα έργο που δεν μπορεί να ολοκληρωθεί μόνο μέσα από μία κατανόηση ορισμένων επιμέρους στοιχείων της αστικής κοινωνίας (π.χ το ζήτημα της ατομικής ιδιοκτησίας ή το ζήτημα αναγνώρισης εντός της αστικής τάξης), μία εποπτεία της κατάστασης είναι σαφώς αναγκαία αλλά δεν είναι αρκετή. Ένα στοιχείο που αξίζει να σχολιάσουμε εδώ είναι πως αυτή η χειραφέτηση δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα εκπροσώπησης από μία αστική μερίδα ή κατεύθυνσης από την αστική διάνοηση, δεν μπορεί να είναι η σύντομη στιγμή της αδελφοποίησης, που είδαμε προηγουμένως, ούτε η εμφύτευση της συνείδησης της εργατικής τάξης από μία εξωτερική πνευματική ελίτ. Η αναγκαιότητα χειραφέτησης έρχεται μέσα από την αντιφατικότητα, μέσα από την τάξη των

---

503. Ο.π : σ. 158.

504. Ο.π : σ. 158.

505. Ο.π : σ. 158.

506. Ο.π : σ. 158.

507. Ο.π : σ. 158.

αλλοτριωμένων όπου “είναι η πλήρης απώλεια του ανθρώπου”<sup>508</sup> (*der völlige Verlust des Menschen ist*), δεν είναι κάτι το νομοτελειακό αλλά απόρροια μιας δραστηριότητας καθώς οι όροι της απώλειας της ‘ανθρωπινότητας’ και της ζωής όπως και η ανάγκη άρσης τους έχουν διαμορφωθεί εντός του πλαισίου της αστικής κοινωνίας “με την αναδυόμενη βιομηχανική κίνηση”<sup>509</sup>. Επιπροσθέτως η χειραφέτηση δεν αποτελεί απλώς μία απαλλαγή των ανθρώπων αυτών από τις ταξικές τους συνθήκες, αλλά την επανάκτηση του εαυτού τους, η τάξη αυτή “μπορεί να επαναποκτήσει εαυτήν μόνο με την πλήρη ανάκτηση του ανθρώπου”<sup>510</sup> (*die völlige Wiedergewinnung des Menschen*). Αυτό σημαίνει πως πρέπει να υπάρξει μία ολική ανατροπή και όχι μόνο μία θεωρησιακή σκέψη, “αυτή η διάλυση της κοινωνίας ως μίας ιδιαίτερης τάξης είναι το προλεταριάτο (*Proletariat*)”<sup>511</sup>. Οι προλετάριοι ως πλήρης απώλεια του ανθρώπου δεν έχουν τίποτα και δεν έχουν τίποτε άλλο να χάσουν καθώς είναι “η τεχνητά παραγόμενη φτώχεια”<sup>512</sup>, έτσι ώστε, η πράξη τους μπορεί να επιτύχει την ανθρώπινη χειραφέτηση. Αυτή η χειραφέτηση είναι συνώνυμη με την διάλυση (*Auflösung*) της υπάρχουσας αστικής συνθήκης ώστε το κοινωνικό να διατηρηθεί αλλά σε μία καινούρια μορφή, δηλαδή, δεν πρόκειται για κάποιο απόλυτο τέλος ή για την εκπλήρωση ενός εξωιστορικού σκοπού ως η μοίρα των ανθρώπων. Αντιθέτως, το προλεταριάτο πρέπει να άρει τον εαυτό του ώστε να τον ανακτήσει, πρέπει να φέρει την απώλειά (*Verlust*) του και του κόσμου του ώστε να τους κερδίσει πάλι πίσω αλλαγμένους. Πρόκειται λοιπόν για μία άρνηση μέσα στην ιστορία η οποία συμβαίνει για να επιφέρει κάτι το πλεονεκτικό, με την ακριβή σημασία του όρου, εδώ είναι η αρνητικότητα που παράγει το θετικό, μέσα από την απώλεια έρχεται η πραγματική ανάκτηση.

Μία τέτοια διαδικασία μπορεί να πραγματοποιηθεί λοιπόν με την συνένωση φιλοσοφίας και προλεταριάτου, διότι “όπως η φιλοσοφία βρίσκει στο προλεταριάτο τα υλικά όπλα της, έτσι βρίσκει και το προλεταριάτο στη φιλοσοφία τα πνευματικά όπλα του”<sup>513</sup>. Με άλλα λόγια, η θεωρησιακή σκέψη (η οποία επικρατεί στο παράδειγμα της γερμανικής κοινωνίας) πρέπει να διαλυθεί μέσα στην πραγματικότητα των καταπιεσμένων και αλλοτριωμένων ανθρώπων. Οι δύο πόλοι (θεωρησιακός και πρακτικός) δεν μπορούν να είναι σε απόλυτη απόσταση ή να υπάγεται ο ένας πόλος στον άλλον, η σύγκλισή τους μπορεί να κάνει “πρακτικά δυνατή” την έναρξη της πορείας προς την χειραφέτηση “μέσα από την σκοπιά εκείνης της θεωρίας η οποία θεωρεί τον άνθρωπο ως

508. Ο.π : σ. 158.

509. Ο.π : σ. 158.

510. Ο.π : σ. 158.

511. Ο.π : σ. 158.

512. Ο.π : σ. 158.

513. Ο.π : σ. 159.

την ανώτατη ουσία του ανθρώπου”<sup>514</sup>. Κατ’ αυτόν τον τρόπο μπορεί να επέλθει μία ολική άρση σε “κάθε είδος υποτέλειας”<sup>515</sup>, να γίνει η υπέρβαση από τις συνθήκες της αστικής κοινωνίας. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να πούμε πως μέσα στο εν λόγω κείμενο μπορούμε να διακρίνουμε την έννοια της *Aufhebung* όσον αφορά την φιλοσοφία, το προλεταριάτο αλλά και την αστική ολότητα, διότι και στις τρεις περιπτώσεις υπάρχει κάτι που αίρεται και κάτι που αυτοαναιρείται ώστε να ανυψωθεί σε ένα νέο επίπεδο με νέους όρους, ενώ στοιχεία της προηγούμενη κατάστασης διατηρούνται κατά μία έννοια, αλλά διαφοροποιημένα σε έναν βαθμό. Η άρση της θεωρησιακής φιλοσοφίας εντός του πραγματικού δεν οδηγεί στην εξαφάνιση της φιλοσοφίας γενικά αλλά στην αλλαγή της από αφηρημένο στοχασμό ως κάτι το ενεργό μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι. Η άρση και πιο συγκεκριμένα αυτο-άρση του προλεταριάτου, η οποία συνδέεται άμεσα με την εισχώρηση της φιλοσοφίας εντός του, πρόκειται για την ανατροπή της ανθρώπινης αυτοαλλοτρίωσης. Τέλος, η άρση του αστικού τύπου κοινωνίας αφορά την ανατροπή του αστικού στοιχείου αλλά όχι του κοινωνικού, καθώς ο άνθρωπος είναι οι σχέσεις του, είναι ένα κοινωνικό όν γενικά και ένα κοινωνικά καταπιεσμένο όν εντός του αστικού τύπου κοινωνίας. Έτσι η υπέρβαση από το προλεταριάτο “είναι η πραγματική διάλυση αυτής της παγκόσμιας τάξης πραγμάτων”<sup>516</sup>, ώστε ο άνθρωπος να κερδίσει ξανά τον άνθρωπο. Συνεπώς “η κεφαλή αυτής της χειραφέτησης είναι η φιλοσοφία, η καρδιά της είναι το προλεταριάτο”<sup>517</sup>, έτσι, το προλεταριάτο ως πράξη μπορεί να κατανοήσει την αυτοαλλοτρίωση του και να την υπερβεί, ενώ η φιλοσοφία πρέπει να υπερβεί τον αποκλειστικά αναστοχαστικό χαρακτήρα της και να πραγματωθεί, διότι, “η φιλοσοφία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς της άρση του προλεταριάτου, και το προλεταριάτο δεν μπορεί να αρθεί χωρίς την πραγματοποίηση της φιλοσοφίας”<sup>518</sup>. Δημιουργείται λοιπόν μία δυναμική μεταξύ θεωρίας και πρακτικής, αλλά και μία δύναμη ολικού μετασχηματισμού της πραγματικότητας και της ιστορίας ύστερα από την αναίρεση της αυτοαλλοτρίωσης (ως αποξένωσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο) του προλεταριάτου και την υπέρβαση των απανθρωποποιητικών συνθηκών διαβίωσης. Αυτοί είναι λοιπόν “οι εσωτερικοί όροι”<sup>519</sup> της δημιουργίας μίας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας και προλεταριάτου, έτσι μία θεωρητική, πρακτική και εμπειρική συμπίκνωση ως κάτι το ενεργό μέσα στη ιστορία μπορεί να αλλάξει την πραγματικότητα.

---

514. Ο.π : σ. 159.

515. Ο.π : σ. 159.

516. Ο.π : σ. 158.

517. Ο.π : σ. 159.

518. Ο.π : σ. 159.

519. Ο.π : σ. 159.

### Μέρος Δεύτερο : Τα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844

#### α. Το 'γίνεσθαι πράγμα' του εργάτη

Στο πρώτο τετράδιο των *Παρισινών Χειρογράφων του 1844* ο Μαρξ ταξινομεί και σχολιάζει το τρίπτυχο των βασικών δεδομένων της αστικής οικονομίας, *Εργατικός Μισθός (Arbeitslohn)*, *Κέρδος του κεφαλαίου (Profit des Kapitals)* και *Γαιοπρόσοδος (Grundrente)*. Το ενδιαφέρον μας θα στραφεί στο πεδίο του *Εργατικού Μισθού* ως προς την διαμόρφωση και τα χαρακτηριστικά του αλλά και την κριτική που ασκείται σε αυτά ενώ ταυτοχρόνως παρουσιάζονται και κάποιες βασικές θέσεις και έννοιες από τον νεαρό στοχαστή όπου θα τον ακολουθήσουν και στην συνέχεια της θεωρητικής του πορείας. “Ο εργατικός μισθός καθορίζεται από τον εχθρικό αγώνα μεταξύ κεφαλαιοκράτη και εργάτη”<sup>520</sup>, έτσι ξεκινά *Πρώτο Χειρόγραφο*, με δύο πόλους όπου βρίσκονται σε διαρκή αντιπαράθεση, μία πάλη στην οποία, προς το παρόν, μετέχουν οι φιγούρες του *εργάτη (Arbeiter)* και του *κεφαλαιοκράτη (Kapitalist)*. Δεν γίνεται, προς το παρόν, άμεση αναφορά στο ταξικό ζήτημα, ωστόσο η ταξικότητα είναι κάτι που αναπόφευκτα διαπερνά την μαρξική σκέψη στο σύνολο του έργου της. Η συγκρουσιακή αυτή συνθήκη έχει ως απότοκό της τον *εργατικό μισθό* από τον οποίο ενισχύεται η κεφαλαιοκρατική δύναμη ενώ από την άλλη πλευρά διαμορφώνεται μία αναγκαία και βασική συνθήκη όπου αφορά την “*συντήρηση του εργάτη (die Subsistenz des Arbeiters)* κατά τη διάρκεια της εργασίας και τόσο περισσότερο όσο χρειάζεται για να θρέψει την οικογένεια του και να μην ολοθρευτεί η φυλή των εργατών”<sup>521</sup>, με άλλα λόγια η εργασία δεν είναι βίος, δεν είναι πηγή δημιουργίας και ζωτικότητας, μια δραστηριότητα που επιβεβαιώνει τον βίο, αλλά ένας φαύλος κύκλος συντήρησης. Πρόκειται για το ελάχιστο διατήρησης της ζωής καθώς “ο *συνήθης εργατικός μισθός είναι σύμφωνα με τον Smith, ο κατώτερος (der niedrigste)*”<sup>522</sup> και είναι ακριβώς η αιτία όπου ο εργάτης βρίσκεται σε μία μόνιμη συνθήκη οριακής επιβίωσης, “*συμβιβάζεται στην simple humanité, δηλαδή σε μία ζωώδη ύπαρξη*”<sup>523</sup> (*viehischen Existenz, κτηνώδης ύπαρξη*).

Έτσι λοιπόν εντός της πρώτης Βιομηχανικής Επανάστασης συμβαίνει η αναγκαστική επιστροφή του ανθρώπου και πιο συγκεκριμένα του εργάτη στην κατάσταση του ζώου ώστε να μην αφανιστεί. Πρόκειται για ένα απόλυτο σύστημα *προσφοράς (Zufuhr)* και *ζήτησης (Nachfrage)* όπου “η ζήτηση

520. Ο.π : σ. 205.

521. Ο.π : σ. 207.

522. Ο.π : σ. 207.

523. Ο.π : σ. 207.

για ανθρώπους ρυθμίζει αναγκαστικά την παραγωγή των ανθρώπων όπως κάθε άλλο εμπόρευμα (*Ware*)”<sup>524</sup>. Η αναφορά του νεαρού Μαρξ μοιάζει ως προαναγγελία της εμφάνισης της αλλοτρίωσης μέσα στον αστικό τρόπο παραγωγής διότι “*η ύπαρξη του εργάτη ανάγεται λοιπόν στον όρο ύπαρξης κάθε άλλου εμπορεύματος [...] ο εργάτης έχει γίνει εμπόρευμα*”<sup>525</sup>, με άλλα λόγια, η ανθρώπινη ύπαρξη ως εργάτης με την προσφορά της εργασιακής του δύναμης για τον κατώτατο μισθό γίνεται αυτομάτως ένα εμπόρευμα, ένα πράγμα μέσα σε έναν κόσμο άλλων πραγμάτων. Ο μισθός χαρακτηρίζεται ως τέτοιος όχι μόνο συγκριτικά με τους μισθούς των επαγγελματιών της αστικής κοινωνίας αλλά και σε σχέση με το βάρος της εργασίας μέσα στην φάμπρικα και τις εργατοώρες οι οποίες αυξάνονται ενώ ο μισθός χαρακτηρίζεται από πτωτικότητα. Ακόμη και σε τέτοιες συνθήκες ο εργάτης είναι σε τόσο δεινή θέση ώστε “*είναι τύχη (Glück) γι’ αυτόν όταν μπορεί να προσφερθεί στον αγοραστή*”<sup>526</sup>. Συμβαίνει λοιπόν η εμπορευματοποίηση του ανθρώπινου όντος και ολόκληρης της ζωής του από την δύναμη και το συμφέρον του όλο και πιο κερδοφόρου κεφαλαίου το οποίο ο εργάτης δεν μπορεί να ελέγξει καθώς “*χάνει όλο και συχνότερα άνευ όρων*”<sup>527</sup> από τους νόμους του αστικού τρόπου παραγωγής και της ελεύθερης αγοράς. Στο κεφάλαιο για τον νεαρό Έγελο συναντήσαμε επίσης το ‘*γίνεσθαι πράγμα*’ της ανθρώπινης στο ζήτημα της εργασίας γενικά και του ανθρώπου του πρώιμου αστικού τρόπου παραγωγής ειδικά και αναζητήσαμε τις θετικές και αρνητικές πλευρές αυτής της συνθήκης. Εδώ όμως, για τον νεαρό Μαρξ το ‘*γίνεσθαι πράγμα*’ και πιο συγκεκριμένα το ‘*γίνεσθαι εμπόρευμα*’ του ανθρώπου λαμβάνει μία καθόλα αρνητική χροιά.

Όπως σημειώθηκε στο ζήτημα κριτικής της θρησκείας, έτσι και εδώ, ο άνθρωπος φεύγει από το κέντρο του και υπάγεται, ως ένα εξαρτημένο ον, σε δυνάμεις και πράγματα όπου αδυνατεί να ελέγξει και κάθε μεταβολή τους εξαρτάται από τις αποφάσεις των κεφαλαιοκρατών γι’ αυτό και “*ο εργάτης δεν κερδίζει αναγκαστικά μαζί με το κέρδος του κεφαλαιοκράτη, αλλά χάνει αναγκαστικά μαζί του*”<sup>528</sup>. Σημειώνεται έτσι η αντίθεση κέρδους και απώλειας, μόνο που από την μία πλευρά το κέρδος που αφορά τον κεφαλαιοκράτη είναι κάτι το καθαρά ποσοτικό ως προς την διεύρυνση του κεφαλαίου του και την ενίσχυση της οικονομικής του ρευστότητας, ενώ από την άλλη πλευρά η απώλεια του εργάτη αφορά κυριολεκτικά κάθε πτυχή του βίου του, από τα μέσα διαβίωσης (*Lebensmittel*) καθώς “*οι εργατικές τιμές είναι πολύ πιο σταθερές απ’ ό,τι οι τιμές των ειδών*

524. *Ο.π.* : σ. 207 .

525. *Ο.π.* : σ. 207.

526. *Ο.π.* : σ. 208.

527. *Ο.π.* : σ. 208-209.

528. *Ο.π.* : σ. 209.

διαβίωσης [όπου] συχνά βρίσκονται σε αντίθετη σχέση”<sup>529</sup>, έως την πνευματική δραστηριότητα και κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι από τις πρώτες σελίδες του *Πρώτου Χειρογράφου* ο Μαρξ τονίζει συχνά πως η επιρροή των συνθηκών της εργασίας και της διαμόρφωσης των μισθών και των τιμών του αστικού τρόπου παραγωγής εξαπλώνονται στις υπόλοιπες σφαίρες του ανθρώπινου βίου, πιο συγκεκριμένα αναφέρει,

“στην εργασία εκδηλώνεται όλη η φυσική, πνευματική και κοινωνική διαφορετικότητα της ατομικής δραστηριότητας και αμείβεται διαφορετικά, ενώ το νεκρό κεφάλαιο βαδίζει συνεχώς με το ίδιο βήμα και είναι αδιάφορο απέναντι στην πραγματική ατομική δραστηριότητα”<sup>530</sup>

Στο σημείο αυτό γίνεται η χρήση του όρου της *δραστηριότητας (Tätigkeit)* ως το ανθρώπινο πράττειν που, όπως είδαμε στον νεαρό Έγελο έτσι και στον νεαρό Μαρξ, αφορά κάτι το οποίο έχει ζωή και είναι μια διαδικασία που επιβεβαιώνει την ζωή. Ο όρος θα παραμείνει στην σκέψη του στοχαστή και στην συνέχεια του έργου του παρ’όλ’αυτά εδώ έρχεται για να δηλώσει μια αντίθεση ανάμεσα στον ζωντανό εργάτη που με την δραστηριότητα του θρέφει το *νεκρό κεφάλαιο (todte Kapital)* ενώ όποια *φυσική (natürliche)*, *πνευματική (geistige)* και *κοινωνική (sociale)* *διαφορετικότητα (Verschiedenheit)* εκδηλώνει ο εργάτης υποπίπτει εν τέλει στο κεφάλαιο και τις μεταβολές του. Η *πραγματική ατομική δραστηριότητα (wirkliche individuelle Tätigkeit)*, το ενεργό και ζωντανό ελέγχεται από κάτι το νεκρό, το οποίο του αφαιρεί την ζωτικότητα, έτσι ώστε δημιουργείται μία σχέση κυριαρχίας του νεκρού επί του ζωντανού όπου “ο εργάτης υποφέρει ως προς την ύπαρξή του”<sup>531</sup>. Έτσι λοιπόν οι ποικίλες στερήσεις και ο καθημερινός μόχθος βρίσκονται σε κάθε στοιχείο της ζωής του εργάτη διότι “δεν πρέπει να αγωνιστεί μόνο για τα μέσα φυσικής διαβίωσής του, αλλά και για την απόκτηση εργασίας, δηλαδή, για την δυνατότητα, για τα μέσα με τα οποία μπορεί να πραγματοποιήσει τη δραστηριότητά του”<sup>532</sup>. Συνεπώς ακόμη και μέσα στο σύστημα που διαμορφώνει αυτές τις συνθήκες μισθών και *υπερεργασίας (Überarbeitung)*<sup>533</sup>, η ίδια η εργασία δεν αποτελεί κάτι το βέβαιο και το δοσμένο, αντιθέτως ο εργάτης πρέπει να αγωνίζεται ώστε να έχει πρόσβαση στα ανεξέλεγκτα, από τον ίδιο, μέσα του αστικού τρόπου παραγωγής. Κατ’αυτόν το τρόπο ο εργάτης ορίζεται εδώ ως μία ύπαρξη που ταλαιπωρείται συνεχώς, ιδίως κατά τις περιόδους κρίσης όπου “ο πλούτος της κοινωνίας φθίνει, τότε ο εργάτης υποφέρει περισσότερο από όλους”<sup>534</sup>, και αναλώνεται στην πρόσκαιρη επιβίωση μέσα σε έναν κόσμο αντικειμένων και εμπορευμάτων

529. Ο.π : σ. 210.

530. Ο.π : σ. 210-211.

531. Ο.π : σ. 211.

532. Ο.π : σ. 211 .

533. Ο.π : σ. 212.

534. Ο.π : σ. 211.

που διαμεσολαβούν κάθε συγκροτητικό στοιχείο της ζωής του ως καθοριστικοί παράγοντες, ενώ ταυτόχρονα μεταμορφώνεται και ο ίδιος σε εμπόρευμα “*πόρρω απέχοντας από την ικανότητα αγοράς των πάντων, πρέπει να πουλήσει τον εαυτό του και την ανθρώπινη ιδιότητά του*”<sup>535</sup>. Η συνθήκη αυτή ωστόσο δεν αλλάζει κατά τις περιόδους οικονομικής ανόδου διότι ενώ υπάρχει μεγαλύτερη πρόσβαση στις θέσεις εργασίας, οι εργάτες “*πρέπει να θυσιάσουν τον χρόνο τους και, αλλοτριώνοντας (sich entäussernd) πλήρως όλη την ελευθερία τους, εκτελούν δουλκή εργασία στην υπηρεσία της απληστίας*”<sup>536</sup>. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε πως ο Μαρξ εδώ κάνει χρήση του όρου της *Entäusserung* ως απώλειας έκφρασης κάθε στοιχείου ανθρώπινης ελευθερίας και παράλληλα αφήνει προς στιγμήν την αναφορά στην φειγούρα του εργάτη χρησιμοποιώντας τον πληθυντικό αριθμό, μιλώντας για *τους εργάτες* ως το αναλώσιμο μέρος της αστική κοινωνίας όπου διαρκώς αναζητούν οτιδήποτε μπορεί να εξασφαλίσει την επιβίωση τους, όντας ανελεύθεροι και εκτελώντας *δουλκή εργασία (Sklavenarbeit)*. Συναντούμε εδώ για πρώτη φορά, στο χειρόγραφο που μελετούμε, την αναφορά στους εργάτες ως μία *τάξη (Klasse)* η οποία “*πρέπει πάντα να θυσιάζει ένα τμήμα του εαυτού της για να μην αφανιστεί τελείως*”<sup>537</sup> ενώ εκδηλώνεται το παράδοξο ότι ο αγώνας για επιβίωση μέσα στην αστική κοινωνία είναι ένας δρόμος προς την αφαίρεση της ζωτικότητας και την απώλεια της ζωής.

Η συνθήκη μιας διαρκούς έλλειψης ξεκινά για τους εργάτες ήδη από το περιβάλλον της βιομηχανικής παραγωγής καθώς “*το κεφάλαιο είναι σωρευμένη εργασία*”<sup>538</sup> (*Kapital ist aufgehäufte Arbeit*) και έτσι “*αποσπάται από τα χέρια του εργάτη όλο και μεγαλύτερο τμήμα των προϊόντων του*”<sup>539</sup>. Συναντούμε εδώ την ιδέα της απόσπασης του παραγόμενου όπου θα αποτελέσει ένα βασικό στοιχείο μέσα στα *Παρισινά Χειρόγραφα* και δείχνει και έναν από τους βασικούς όρους λειτουργίας του κεφαλαίου που συλλαμβάνει ο νεαρός Μαρξ όπου είναι η αρπαγή του αποτελέσματος της εργασιακής δραστηριότητας. Επιπροσθέτως έρχεται ένας εντονότερος χαρακτηρισμός να συμπληρώσει όσα αναφέρθηκαν για την δραστηριότητα του εργάτη αφού “*η εργασία του αντιπαράτίθεται όλο και περισσότερο ως ξένη ιδιοκτησία*”<sup>540</sup>, δηλαδή, το παραγόμενο όχι απλώς αφαιρείται από τα χέρια του εργάτη αλλά εκ προοιμίου πρόκειται να παράξει μία *ξένη ιδιοκτησία (als fremdes Eigentum)*. Η παραγωγή αυτού του τύπου και η συσσώρευση ολόκληρης

---

535. *Ο.π* : σ. 220.

536. *Ο.π* : σ. 212.

537. *Ο.π* : σ. 212-213.

538. *Ο.π* : σ. 213.

539. *Ο.π* : σ. 213.

540. *Ο.π* : σ. 213.

σχεδόν της παραγωγής στο κεφαλαίο ενισχύει και “πολλαπλασιάζει τον καταμερισμό της εργασίας”<sup>541</sup> (*die Teilung der Arbeit*), το στοιχείο όπου συμπληρώνει το τρίπτυχο της διάρθρωσης του αστικού τρόπου παραγωγής από τις πρώτες κιόλας στιγμές του. Ο νεαρός Μαρξ στο σημείο αυτό παρουσιάζει σε μόλις λίγες γραμμές την κατάσταση που δημιουργείται μέσα σε αυτόν τον τύπο παραγωγικής δραστηριότητας,

“[...] ο εργάτης γίνεται όλο και περισσότερο εξαρτημένος από την εργασία και μάλιστα από μία συγκεκριμένη άκρως μονόπλευρη, μηχανική εργασία. Όπως λοιπόν υποβιβάζεται πνευματικά και σωματικά σε μηχανή και από άνθρωπος γίνεται μία αφηρημένη δραστηριότητα και ένα στομάχι, έτσι εξαρτάται όλο και περισσότερο απ’όλες τις διακυμάνσεις της αγοραίας τιμής, την τοποθέτηση των κεφαλαίων και την ιδιοτροπία των πλουσίων.”<sup>542</sup>

Η έννοια της εξειδίκευσης, κάτι το απαιτούμενο στον καταμερισμό της εργασίας, σε συνδιασμό με την έννοια της μηχανικής εργασίας (*maschinenartigen Arbeit*) και το χαρακτηρισμό της ως συγκεκριμένης (*bestimmten*) και μονόπλευρης (*enseitigen*) μας δείχνει το πως η έννοια της δραστηριότητας εμφανίζεται ξανά εδώ και παίρνει πλέον την μορφή μιας λειτουργίας<sup>543</sup> έτσι ώστε ο εργάτης πέρα από εξαρτημένος γίνεται και ένα μονόπλευρο ον όπου μέσα από την εργασία του υποβιβάζεται σε ένα στομάχι (*Bauch*) υπαγόμενος και εδώ σε μία ξένη κίνηση. Με την διαστρέβλωση της εργασίας του και την μετατροπή της σε μία αφηρημένη δραστηριότητα (*abstrakte Tätigkeit*), ο εργάτης κατωτεροποιείται και στο πνευματικό επίπεδο μέσα από την συνεχή μηχανική επανάληψη όντας ενσωματωμένος σε έναν φαύλο κύκλο παραγωγικής επιτακτικότητας ενώ ταυτόχρονα η υπαγωγή του στην μονοδιάστατη εργασία αφορά τις ανάγκες παραγωγής προϊόντων ξένων προς τον ίδιο. Ένα επιπλέον στοιχείο που μπορούμε να συγκρατήσουμε εδώ είναι η έννοια της *αφαίρεσης* (*Abstraktion*), που είδαμε στο κεφάλαιο για τον νεαρό Έγκελ ως μία έννοια με έντονο το θεωρησιακό στοιχείο, να νοηματοδοτείται από τον νεαρό Μαρξ ως στοιχείο κατανόησης και των κοινωνικών φαινομένων μία σκέψη που θα συναντήσουμε και σε άλλα μαρξικά αποσπάσματα στην συνέχεια. Στην αναφορά του παρόντος αποσπάσματος, περί *αφηρημένης δραστηριότητας*, φαίνεται να διατηρεί τον ορισμό που δώσαμε στο πρώτο κεφάλαιο, ως η απόσπαση ενός χαρακτηριστικού από την πολλαπλότητα των καθορισμών, διότι η ανθρώπινη δραστηριότητα ενώ μπορεί να εκδηλωθεί μέσα από μία αφθονία δυνατοτήτων υπάγεται

541. Ο.π : σ. 213.

542. Ο.π : σ. 214.

543. Την ιδέα αυτή τη συναντούμε στο έργο του Georg Lukács “Ιστορία και Ταξική Συνείδηση” : “[...] εφόσον η εργασιακή διαδικασία όλο και περισσότερο κατατεμαχίζεται σε μικρότερες ενέργειες αφηρημένα ορθολογικές: έτσι σπάει η αναφορά του εργαζόμενου στο προϊόν σαν όλο και η εργασία ανάγεται σε μία εξειδικευμένη λειτουργία, που επαναλαμβάνεται μηχανικά”. [Μετάφραση Γιάννης Παπαδάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας, Απρίλης 1975, σ. 155].



αποκλειστικά στο ζήτημα της διαβίωσης έτσι ώστε ο άνθρωπος, ο εργάτης, γίνεται ένα ον που εξαντλεί όλη του την δραστηριότητα με σκοπό να επιβιώσει.

Ύστερα από όσα είδαμε έως τώρα μπορούμε να παρατηρήσουμε πως η αλλοτρίωση υπάρχει ως απώλεια και αποξένωση υπό την έννοια της μετατροπής της διαβίωσης και των όσων είναι αναγκαίων γι' αυτήν σε κάτι που υφαρπάζεται από τα χέρια του παραγωγού, σε κάτι το αλλότριο που βρίσκεται στην ιδιοκτησία κάποιου άλλου. Διαμορφώνεται έτσι η κοινωνική τάξη των πολλαπλά εξαρτημένων, των εργατών, που πάντα παράγουν προς όφελος μίας ετερότητας και συγκεκριμένα του κεφαλαίου. Διαδραματίζεται έτσι το παράδοξο ότι εκείνοι που παράγουν τόσα πολλά έχουν πρόσβαση στα ελάχιστα και ενώ η δραστηριότητά τους αποφέρει τόσο κέρδος οι ίδιοι οι εργάτες ζουν μία “προοδευούσα αθλιότητα”<sup>544</sup> (*progressives Elend*), ιδίως της στιγμής που η αστική τάξη βιώνει “τον πλούτο και την εκλέπτυνση της κοινωνίας”<sup>545</sup> (*den Reichtum und die Verfeinerung der Gesellschaft*). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η αποξένωση αφορά ολόκληρο τον κοινωνικό κόσμο, καθώς η μορφή της εργασίας φαίνεται να μορφοποιεί και την ίδια την κοινωνία, είτε πρόκειται την πλευρά της εργατικής τάξης όπου έχει απέναντί της μία ξένη θέληση και έναν ξένο κόσμο, είτε πρόκειται για την πλευρά της αστικής τάξης όπου μέσα εκλεπτυσμένο κόσμο της είναι απομακρυσμένη από την εξαθλίωση των εργατών συμβάλλοντας ωστόσο στην διαμόρφωσή της. Ο νεαρός Μαρξ τονίζει σε αρκετές στιγμές στο κείμενο που εξετάζουμε την αθλιότητα στην οποία υπάγεται η τάξη των εργατών, ώστε θα μπορούσαμε να πούμε πως φαίνεται να υπάρχει ένας συγκερασμός αλλοτρίωσης και εξαθλίωσης (*Verarmung*), ή ακόμη και πως οι δύο έννοιες συμπορεύονται, δηλαδή, οι απαιτήσεις του κεφαλαίου και η εργασιακή δραστηριότητα των εργατών είναι η πηγή της αλλοτρίωσης και κατ' επέκταση της εξαθλίωσης ή διαφορετικά η εξαθλίωση είναι η συνθήκη των αλλοτριωμένων εργατών.

### β. Κριτική στην Οικονομική Επιστήμη

Το οικονομικό σύστημα που έχει διαμορφωθεί με την άνοδο του αστικού τρόπου παραγωγής, κορωνίδα του οποίου είναι το μέγιστο κεφαλαιακό κέρδος και υπερκέρδος, είναι το έναυσμα για την διαμόρφωση μίας θεωρίας και μίας επιστήμης όπου παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά και τα δεδομένα της αστικής οικονομίας. Η επιστήμη της *Πολιτικής Οικονομίας* (*Nationalökonomie*) βρίσκεται στο στόχαστρο της κριτικής του νεαρού Μαρξ ως προς τις βάσεις της θεωρητικής της

544. Karl Marx “1840” ‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’, Επιλογή-Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Επιστημονική Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, Εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σ. 218

545. *Ο.π.* : σ. 221

έκφρασης αλλά και ως προς τα ερευνητικά της εργαλεία και τις μεθόδους επεξεργασίας των φαινομένων της αστικής πραγματικότητας. Πιο συγκεκριμένα η κριτική που θα συναντήσουμε εδώ έχει ως βασική ιδέα την διαφωνία του νεαρού στοχαστή σχετικά με το πως αντιμετωπίζει και παρουσιάζει η πολιτική οικονομία τους τομείς της αστικής οικονομίας και κατ' επέκταση την τάξη των εργατών.

Μία βασική έκφραση της θέσης της οικονομικής επιστήμης της εποχής αποτυπώνεται άμεσα στις σημειώσεις του Πρώτου Χειρογράφου, δηλαδή, ότι *“το συμφέρον του εργάτη, σύμφωνα με τον οικονομολόγο, δεν αντιτίθεται ποτέ στο συμφέρον της κοινωνίας”*<sup>546</sup> έτσι ώστε δίδεται η εικόνα μίας κοινωνίας, ή μάλλον ενός κόσμου, ήδη διαμορφωμένου με πολύ συγκεκριμένες οικονομικές αρχές και συμφέροντα όπου κανείς δεν μπορεί να του αντιτεθεί παρά μόνο να ακολουθήσει την κίνησή του. Αυτό αποτελεί το ένα σκέλος του ζητήματος το οποίο από την οπτική του κεφαλαιοκρατικού συστήματος δεν είναι εσφαλμένο. Πράγματι το σύστημα μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται η εργατική τάξη είναι δομημένο ώστε να ενισχύει σε κάθε σημείο το ‘*συμφέρον*’ της αστικής κοινωνίας. Παρ’ όλ’ αυτά το άλλο σκέλος είναι ότι *“η κοινωνία αντιτίθεται πάντα και κατ’ ανάγκην στο συμφέρον του εργάτη”*<sup>547</sup> αλλά και στην ίδια του την ζωή όπως είδαμε στην προηγούμενη συζήτηση για τις συνθήκες διαβίωσης των εργατών καθώς *“στην παρακμιακή κατάσταση της κοινωνίας ο εργάτης υποφέρει στον χειρότερο βαθμό”*<sup>548</sup>. Μέσα από την εν λόγω κριτική μπορούμε να συμπληρώσουμε κάποια στοιχεία στην σκέψη μας επάνω στο ζήτημα της εξαθλίωσης των εργατών. Μία άλλη πτυχή του ζητήματος, λοιπόν, είναι ότι, *“στην προοδύουσα κατάσταση της κοινωνίας η κατάπτωση και η εξαθλίωση του εργάτη είναι προϊόν της εργασίας του και του πλούτου που ο ίδιος έχει παραγάγει”*<sup>549</sup>, δηλαδή, το σύνολο των προβληματικών και αλλοτριωτικών συνθηκών που βιώνει η τάξη των εργατών, η αλλοτρίωσή τους ως υποκείμενα, έχουν άμεση σύνδεση με την εργασιακή τους δραστηριότητα έτσι ώστε *“η αθλιότητα [αυτή] προέρχεται από την ουσία (Wesen) της ίδιας της σημερινής εργασίας”*<sup>550</sup>. Παρόμοια στοιχεία του συλλογισμού αυτού θα συναντήσουμε και σε άλλα σημεία των *Παρισινών Χειρογράφων*, όπου βασική ιδέα είναι ότι οι εργάτες ως εξαρτημένα, εμπορευματοποιημένα και αλλοτριωμένα όντα ενσωματώνουν αναγκαστικά μέσα στο ίδιο τους το πράττειν τις ανάγκες ή ακόμη και τις αξίες της αστικής κοινωνίας έτσι ώστε θα μπορούσαμε να πούμε πως παράγουν και αναπαράγουν κατά μία έννοια

546. Ο.π : σ. 221-222.

547. Ο.π : σ. 222.

548. Ο.π : σ. 223.

549. Ο.π : σ. 223 .

550. Ο.π : σ. 223.

την αυτο-αλλοτριώσή τους. Επιπροσθέτως οι εργάτες κατακλύζονται από “ένα ιδεώδες”<sup>551</sup> (*ein Ideal*) κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης και ευμάρειας, όπου “αποτελεί τουλάχιστον το σκοπό της οικονομικής επιστήμης όπως και της αστικής κοινωνίας”<sup>552</sup> ενώ στην πραγματικότητα “αποτελεί μία στάσιμη εξαθλίωση (*stauödnaires Elend*) για τους εργάτες”<sup>553</sup>. Συνεπώς η οικονομική επιστήμη εμφανίζεται εδώ ως ο φορέας που συγκροτεί το σύνολο των ιδεών του κεφαλαίου, ως η θεωρητική του έκφραση ενώ παράλληλα θέτει τα στοιχεία ανάλυσης της ως απλές υποκατηγορίες της κοινωνικής ολότητας γι’ αυτό ακριβώς και “εξετάζει αποκλειστικά ως εργάτη τον προλετάριο”<sup>554</sup> καθιστώντας έτσι έναν μεμονωμένο προσδιορισμό ως τον κυρίαρχο καθορισμό μίας ολόκληρης ύπαρξης.

Μπορούμε να διακρίνουμε πάλι την έννοια της *αφαίρεσης* σχετιζόμενη με την φιγούρα του εργάτη, αυτή τη φορά ωστόσο από την σκοπιά της οικονομικής επιστήμης. Ο Μαρξ παρατηρεί ότι η πολιτική οικονομία της εποχής του συλλαμβάνει και αντιμετωπίζει τον εργάτη απλώς ως ένα ον το οποίο εργάζεται, ως ένα ον που παράγει και ανήκει σε ένα μεμονωμένο και πολύ συγκεκριμένο τομέα της βιομηχανικής παραγωγής. Έτσι λοιπόν η αστική κοινωνία, το κεφάλαιο και η ‘ιδεολογική’<sup>555</sup> τους έκφραση, η οικονομική επιστήμη, κατανοούν τον εργάτη ως μία αφαίρεση χωρίς να αποδίδονται άλλα στοιχεία της ανθρώπινης υπόστασής του, είναι απλώς και μόνον μία παραγωγική δύναμη, μία λεπτομέρεια μέσα στην πολυπλοκότητα της αστικής κοινωνίας. Η εργασία αποφέρει στον εργάτη το ελάχιστο που μπορεί να χρειάζεται σωματικά ώστε να μπορεί να διατηρεί την εργασιακή του δύναμη, δηλαδή, “και αυτός, όπως κάθε άλλο, θα πρέπει να πορίζεται τόσο όσο για να μπορεί να εργάζεται”<sup>556</sup> κάτι που δηλώνει ότι ο εργάτης δεν υφίσταται ως άνθρωπος στα μάτια της οικονομικής επιστήμης. Φαίνεται μέσα από αυτήν την κριτική ότι η οικονομική επιστήμη αδυνατεί (ή και αδιαφορεί) να δει τις συνθήκες εργασίας και το περιβάλλον του αστικού τρόπου παραγωγής και κυρίως να δει στην ολότητα του τον εργάτη διότι “δεν τον

551. *Ο.π.* : σ. 223.

552. *Ο.π.* : σ. 223.

553. *Ο.π.* : σ. 223.

554. *Ο.π.* : σ. 223, Στο σημείο αυτό συναντούμε για πρώτη φορά στα *Παρισινά Χειρόγραφα* τον όρο *προλετάριος* (*Proletarier*). Ετυμολογικά ο όρος προέρχεται από το λατινικό *proletarius* με ρίζα την λέξη *proles* (απόγονος). Από εννοιολογική σκοπιά, κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, επρόκειτο για όσους ανήκαν στην κατώτερη οικονομική τάξη, όπου δεν είχαν κάποιο εισόδημα και αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στην πληρωμή των επιβεβλημένων φόρων, ή δεν ήταν δυνατόν να φορολογηθούν, με αποτέλεσμα να δίνουν τα τέκνα τους στην υπηρεσία του στρατού. Μέσα στην μαρξική θεωρία η σημασία του όρου αφορά την τάξη των εργατών και συγκεκριμένα των μισθωτών όπου δεν διαθέτουν δικά τους μέσα παραγωγής, δικό τους κεφάλαιο ή γαιοπρόσοδο και το μόνο πράγμα που έχουν στην διάθεσή τους είναι η εργατική τους δύναμη έτσι ώστε δίνουν τον εαυτό τους στο κεφάλαιο, πωλούν τα χέρια τους στην μισθωτή αφηρημένη εργασία ενώ δεν μπορούν να ελέγξουν τα μέσα παραγωγής.

555. Στα κείμενα που εξετάζουμε δεν εμφανίζεται ο όρος *ιδεολογία*. Κάνουμε χρήση του όρου εδώ για να αποδώσουμε ένταση στον ρόλο της οικονομικής επιστήμης μέσα στην αστική κοινωνία.

556. *Ο.π.* : σ. 223.

εξετάζει στον *άνεργο χρόνο του*”<sup>557</sup>, δηλαδή, τον αντιμετωπίζει τόσο μονόπλευρα όσο μονόπλευρο τον κάνει το εργοστάσιο, ως ένα γρανάζι μέσα στο πολύπλοκο σύστημα της αστικής παραγωγής χωρίς καμία πνευματική ή κοινωνική πτυχή. Στην συνέχεια της σκέψης του ο Μαρξ κάνει μία ανάλογη αναφορά στις υπόλοιπες σφαίρες της αστικής κοινωνίας (*ποινική δικαιοσύνη, τομέας υγείας, θρησκεία, πολιτική, αστυνομία*<sup>558</sup>) ώστε να καταδείξει πως η λογική ενός εξειδικευτικού συστήματος δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο τον τομέα της βιομηχανικής παραγωγής αλλά εξαπλώνεται σε όλο το φάσμα της αστικής κοινωνίας, με αποτέλεσμα το σύνολο των ζωτικών συνδηλώσεων του ανθρώπου και τα στοιχεία του κοινωνικού του βίου γίνονται το συγκεκριμένο αντικείμενο προς εξέταση, από τις επιστήμες και τους συστημικούς θεσμούς που αναφέρθηκαν. Ενώ για την οικονομική επιστήμη η δραστηριότητα του εργάτη, η εργασία του “*εμφανίζεται μόνο με την μορφή της ποριστικής δραστηριότητας*”<sup>559</sup> με αποτέλεσμα να συμβαίνει ακόμη ένας υποβιβασμός του εργάτη, αυτή φορά στο πως αντιμετωπίζεται ο ίδιος από τα υπόλοιπα στοιχεία της κοινωνίας.

Η κατωτεροποίηση του εργάτη ως εμπόρευμα στο σύνολο της ύπαρξής του από την μία πλευρά και ως ένα απλό στοιχείο στατιστικής εξέτασης από την άλλη επιβεβαιώνει την διαμόρφωση ενός ανθρωπομορφικού τύπου κατά την πρώτη βιομηχανική επανάσταση όπου βρίσκεται σε μία συνολική κατάσταση αδυναμίας αντιμετωπίζοντας διαρκώς αρνήσεις, από τον τομέα της εργασιακής του δραστηριότητας έως την άρνηση της ίδιας του της ζωής, οι οποίες εμφανίζονται μέσα στην υλικότητα ενώ δεν πρόκειται για κάτι το αφηρημένο και καθαρά θεωρησιακό ούτε είναι περίκλειστες σε ένα φιλοσοφικό ή θρησκευτικό σύστημα αντιθέτως είναι ποικίλες και συγκεκριμένες εντός του πραγματικού-πραγματοποιημένου κόσμου. Ταυτοχρόνως συμβαίνει κάτι το ιδιαίτερα αντιφατικό καθώς αυτή η αδύναμη ύπαρξη έχει τη δύναμη να παράγει και πιο συγκεκριμένα να παράγει πλούτο, όμως δεν έχει τον έλεγχο αυτού αντιθέτως τον στερείται εξ αρχής με αποτέλεσμα την “*συσσώρευση του κεφαλαίου σε λίγα χέρια*”<sup>560</sup>. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η αλλοτρίωση φανερώνεται εδώ ως η ανθρώπινη αδυναμία και συγκεκριμένα η αδυναμία των εργατών να ορίσουν κάθε κοινωνική αλλά και φυσική διάσταση της ζωής καθώς κυριαρχούνται από αλληπάλληλες αρνήσεις με αποτέλεσμα να αδυνατούν να δημιουργήσουν οτιδήποτε το καταφατικό. Η συνθήκη που περιγράφεται δεν αφορά αποκλειστικά την σχέση του κεφαλαίου με την τάξη των εργατών αλλά και την σχέση γαιοπροσοδευματούχων και εργατών γης, δηλαδή,

557. *Ο.π.* : σ. 223.

558. *Ο.π.* : σ. 223.

559. *Ο.π.* : σ. 223.

560. *Ο.π.* : σ. 249..

εξαπλώνεται σε όλο το φάσμα της αστικής κοινωνίας. Ο Μαρξ στο σημείο αυτό κάνει μία σημαντική παρατήρηση που αφορά την κοινωνική διαμόρφωση και πιο συγκεκριμένα τον κάθετο χωρισμό ευμάρειας και αθλιότητας με αφετηρία την συσσώρευση του πλούτου σε μία τάξη, συγκεκριμένα αναφέρει,

*“ότι τελικά εξαφανίζεται η διαφορά του κεφαλαιοκράτη και του γαιοπροσόδευματούχου, όπως κι εκείνη του αγρεργάτη και του βιομηχανικού εργάτη, και ότι η συνολική κοινωνία πρέπει να διαλυθεί στις δύο τάξεις, των ιδιοκτητών [αφενός] και των ακτημόνων εργατών [αφετέρου]”<sup>561</sup>*

Το θεμέλιο αυτού του διαχωρισμού είναι και το βασικό χαρακτηριστικό της αστικής κοινωνίας, η *ατομική ιδιοκτησία (Privateigentum)*, μία έννοια που λαμβάνει κυρίαρχο ρόλο στην σκέψη και την κριτική που ασκεί ο Μαρξ στο κεφάλαιο σε όλο του το έργο. Εδώ η έννοια εμφανίζεται ως ένα ακόμη στοιχείο κριτικής στην οικονομική επιστήμη η οποία *“λαμβάνει ως αφετηρία το γεγονός της ατομικής ιδιοκτησίας”<sup>562</sup>* ενώ *“δεν μας το εξηγεί”<sup>563</sup>* κάτι που εγείρει ακόμη μία διαφωνία του Μαρξ σχετικά με τον ρόλο, το περιεχόμενο και τον τρόπο έρευνας και ανάλυσης της οικονομικής επιστήμης της εποχής του. Αντί ως επιστήμη να παρουσιάζει τα σύστοιχα με την ατομική ιδιοκτησία στοιχεία της αστικής οικονομίας στην κίνηση τους ακολουθώντας μία μεθοδική έρευνα ανάλυσης της διαμόρφωσης και της ανάπτυξής τους, απλώς τα θέτει *“μέσα από γενικούς αφηρημένους τύπους, οι οποίοι ακολούθως ισχύουν γι’ αυτήν ως νόμοι (Gesetze)”<sup>564</sup>*, ως κάτι το δεδομένο ή ως υποκατηγορίες της κοινωνικής ολότητας του καπιταλισμού. Δηλαδή *“δεν εννοεί (begreift) αυτούς τους νόμους”<sup>565</sup>* στην εξελικτική τους πορεία ενός της ιστορίας απλώς τους εμφανίζει ως κάτι το παγιωμένο χωρίς να *“δείχνει πως προκύπτουν από την ουσία της ατομικής ιδιοκτησίας”<sup>566</sup>* λαμβάνοντάς τους ως ένα δεδομένο. Φαίνεται εδώ πως η οικονομική επιστήμη δημιουργεί μία *petitio principii* σχετικά με το πως παράγεται κάθε τι που συγκροτεί την βάση του αντικειμένου της, δηλαδή, για να αιτιολογήσει και να επιβεβαιώσει την ατομική ιδιοκτησία (και άλλα στοιχεία όπως ο ανταγωνισμός, η ανταλλαγή κ.ο.κ) ξεκινά από την ύπαρξη της ως συστατικού νόμου της αστικής κοινωνίας, δικαιολογημένου και θεμιτού με αποτέλεσμα οι οικονομικές κατηγορίες να εμφανίζονται ως φυσικές, ως αρχές χωρίς κάποια αναγκαιότητα επεξήγησης, κατανόησης ή ένταξής τους στο ιστορικό και κοινωνικό γίνεσθαι. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα κοινωνικά φαινόμενα να είναι τα φυσικά επόμενα της ανεξάρτητης κίνησης της

561. *Ο.π* : σ. 249.

562. *Ο.π* : σ. 249.

563. *Ο.π* : σ. 249.

564. *Ο.π* : σ. 249.

565. *Ο.π* : σ. 249.

566. *Ο.π* : σ. 249.

οικονομίας, όπως για παράδειγμα ότι “δεν μας παρέχεται κανένα συμπέρασμα για την βάση του χωρισμού μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, του κεφαλαίου και της γης”<sup>567</sup> αλλά είναι αυτό που αναπόφευκτα συμβαίνει. Στο ίδιο πλαίσιο της γεγονικότητας που περιγράφουμε τίθεται και το ζήτημα του ανταγωνισμού (*Konkurrenz*) που “εξηγείται με εξωτερικές [...] φαινομενικά τυχαίες συνθήκες”<sup>568</sup> και ακολούθως η ανταλλαγή (*Austausch*) που “εμφανίζεται σαν ένα τυχαίο δεδομένο”<sup>569</sup> με αποτέλεσμα να μην υπάρχει η ορατότητα σου ως ένα σύνολο δραστηριοτήτων, σχέσεων και διαδικασιών. Όπως θα δούμε στην συνέχεια αλλά και στο σύνολο του έργου του ο Μαρξ δίνει πάντα μεγάλη έμφαση στη έννοια της σχέσης, της διαδικασίας, και της ανάπτυξης αυτών σε άμεση συνάφεια με την εξέλιξη της ιστορίας, γι’ αυτό και από την στιγμή που “η οικονομική επιστήμη δεν εννοεί την συνάφεια της κίνησης”<sup>570</sup> δεν έχει και την δυνατότητα να ανασυγκροτήσει το αντικείμενό της σε όλες του τις στιγμές παρά μόνο να θέσει συντελεσμένους νόμους κάτι που, ενώ σε μία πρώτη ανάλυση είναι μία στρατηγική, είναι ακριβώς και η αδυναμία της οικονομικής επιστήμης η οποία απεμπολεί τον προσδιορισμό της ως επιστήμης όντας χωρισμένη από κάθε στοιχείο έρευνας και επεξήγησης δεδομένων ή αναίρεσης πρότερων θέσεων με αποτέλεσμα να χάνει και η ίδια την κίνηση της, κάθε πιθανότητα εξέλιξης. Η έννοια της εξέλιξης λαμβάνει σημαντικό ρόλο στην παρούσα συζήτηση καθώς φαίνεται πως αποκόπτεται από δύο στοιχεία, πρώτον από την ίδια την οικονομική επιστήμη η οποία ακολουθεί μία κυκλική θεωρία θέσης και επιβεβαίωσης της θέσης ως γεγονότος και δεύτερον από την ίδια την κοινωνία η οποία παρουσιάζεται στην οικονομική θεωρία καθώς κάθε φαινόμενο αποτελεί ένα προδεδωμένο αποτέλεσμα καθώς τα πάντα εξηγούνται από “μία απλώς φανταστική αρχική κατάσταση”<sup>571</sup>. Πολλές φορές μάλιστα ο Μαρξ θα ενισχύσει εντασιακά την συνθήκη αυτή συγκρίνοντάς την με την λογική της θρησκείας και των θεοκρατικών κοινωνιών όπου ακολουθούν τους δοσμένους από μία υπερβατική αρχή νόμους που κινούν και προδιαγράφουν τις τύχες των ανθρώπων.

### γ. Η αλλοτριωμένη εργασία

Έχοντας εξετάσει αρκετά στοιχεία για την εργασία μέσα στην αστική κοινωνία στις δύο προηγούμενες θεματικές μπορούμε τώρα να διανοίξουμε την συζήτησή μας και να εξετάσουμε πιο διεξοδικά ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα των χειρογράφων, την αλλοτριωμένη εργασία (*Die entfremdete Arbeit*). Μέσα από την ανάπτυξη των θέσεων του για την αλλοτριωμένη εργασία ο

567. Ο.π : σ. 249.

568. Ο.π : σ. 249.

569. Ο.π : σ. 249.

570. Ο.π : σ. 249.

571. Ο.π : σ. 250.

Μαρξ παράγει μία ολοκληρωμένη θεωρία της αλλοτριώσης, στην οποία προσπαθεί να καταλάβει πως συγκροτείται το αστικό παραγωγικό μοντέλο. Με άλλα λόγια, αυτό που θέλει να κατανοήσει ο Μαρξ είναι το πως παράγεται η αλλοτριωμένη εργασία, ο αλλοτριωμένος κόσμος, “*όλη αυτή η αποξένωση με το χρηματικό σύστημα (Geldsystem)*”<sup>572</sup>, το κεφάλαιο και ποιες είναι οι αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις που διαμορφώνονται. Θα συναντήσουμε αρκετές φορές το μοτίβο που έχει σχηματιστεί από την αρχή του *Πρώτου Χειρογράφου* σχετικά με την διαμόρφωση του εργάτη και του βίου του από τον αστικό τρόπο παραγωγής αλλά αυτή τη φορά σε ένα πλαίσιο ανάπτυξης της θεωρητικής θέσης του νεαρού στοχαστή ως μετεξέλιξης της σκέψης του μέσα από την έρευνα των κειμένων των οικονομολόγων της εποχής.

Η εναρκτήρια θέση του Μαρξ παραμένει και εδώ “*ένα οικονομολογικό παροντικό δεδομένο*”<sup>573</sup> ότι δηλαδή “*ο εργάτης γίνεται φτωχότερος όσο περισσότερο πλούτο παράγει, όσο περισσότερο η παραγωγή του αυξάνεται σε δύναμη και εύρος*”<sup>574</sup> και, όπως έχουμε παρατηρήσει, το φτώχεμα του εργάτη αφορά όλες τις ανθρώπινες πτυχές του ενώ παράλληλα μετατρέπεται στο “*πιο φθηνό εμπόρευμα*”<sup>575</sup> παράγοντας έναν κόσμο εμπορευμάτων που κυριεύει το σύνολο της αστικής κοινωνίας. Έτσι λοιπόν “*με την αξιοποίηση (Verwertung) του κόσμου των πραγμάτων αυξάνεται ευθέως ανάλογα η απαξίωση (Entwertung) του ανθρώπινου κόσμου*”<sup>576</sup> ώστε σε αυτήν την στιγμή της ιστορίας, εντός της συγκεκριμένης κοινωνικής ολότητας, διαμορφώνονται δύο σφαίρες [ο κόσμος των πραγμάτων (*Sachenwelt*) και ο κόσμος των ανθρώπων (*Menschenwelt*)] οι οποίες ουσιαστικά συνυπάρχουν αλλά για την δεύτερη παράγεται μία απολύτως προβληματική κατάσταση. Επανέρχονται εδώ κάποιες ιδέες που συναντήσαμε όπως ότι “*η εργασία δεν παράγει απλώς εμπορεύματα· παράγει αυτήν την ίδια και τον εργάτη ως ένα εμπόρευμα*”<sup>577</sup> ενώ εισάγονται νέες σημαντικές έννοιες που θέτουν τα θεμέλια ανάπτυξης των πτυχών της αλλοτριώσης. Ας ξεκινήσουμε από ένα κύριο στοιχείο της εργασίας, το παράγωγό της, το αντικείμενο (*Gegenstand*) το οποίο “*της αντιπαράτίθεται ως ένα ξένο ον, ως μία δύναμη ανεξάρτητη*”<sup>578</sup>, κάτι που μας δείχνει και το πέρασμα από την κυριαρχία των υπερβατικών υποστάσεων σε μία απολύτως υλική τάξη πραγμάτων, που προκύπτει από κάτι το καθαρά πρακτικό. Το αντικείμενο εκφράζεται την στιγμή αυτή ως μία ανεξάρτητη δύναμη (*unabhängige Macht*) έτσι ώστε “*αντιπαράτίθεται στον άνθρωπο η*

---

572. *Ο.π.* : σ. 250.

573. *Ο.π.* : σ. 250.

574. *Ο.π.* : σ. 250.

575. *Ο.π.* : σ. 250.

576. *Ο.π.* : σ. 250.

577. *Ο.π.* : σ. 250.

578. *Ο.π.* : σ. 250.

*δραστηριότητά του, η εργασία του, σαν κάτι αντικειμενικό και ανεξάρτητο, που τον εξουσιάζει μέσα από νόμους αυτόνομους, που του είναι ξένοι*<sup>579</sup> σαν να αναπτύσσεται μέσα στον δεδομένο κοινωνικό-ιστορικό κόσμο μία γενικευμένη αυτονόμηση δυνάμεων και ένας απρόσωπος κοινωνικός μηχανισμός που καθορίζει το ανθρώπινο πράττειν και αντιτάσσεται σε μία συγκεκριμένη κοινωνική τάξη.

Η πρακτική- υλική- παραγωγική εργασία έχει ως κύριο χαρακτηριστικό της ότι δίνει εμπράγματα καθορισμούς στην αντικειμενικότητα, προσδιορίζει τον εξωτερικό κόσμο, δηλαδή, *“το προϊόν της εργασίας είναι η εργασία η οποία παγιώνεται σε ένα αντικείμενο*<sup>580</sup>, αυτό αποτελεί την *“η εξαντικειμενίκευση της εργασίας*<sup>581</sup> και όπως ορίζεται με μεγαλύτερη ακρίβεια, *“η πραγματοποίηση της εργασίας είναι η εξαντικειμενίκευσή της*<sup>582</sup>, την οποία συναντούμε αρχικά αρχικά ως την απόδοση περιεχομένου στα πράγματα, ενώ στην συνέχεια θα δούμε και άλλες πτυχές της έννοιας που αποτελεί βασικό σημείο για την δομή μίας θεωρίας της αλλοτρίωσης. Από την αρχή των παραγράφων που εξετάζουμε υπάρχει η ιδέα του ξένου όντος, όπως χαρακτηρίζεται ο αντικειμενικός πόλος, μία διαδικασία κατά την οποία θέτει ο ίδιος ο άνθρωπος, ο εργάτης, μία ανεξάρτητη-ανεξαρτητοποιημένη δύναμη, το αντικειμενικό του παράγωγο, την πραγματοποίηση της εργασίας του. Αντιστρόφως επηρεάζεται ο υποκειμενικός πόλος όπου *“ η πραγματοποίηση της εργασίας εμφανίζεται [...] ως αποπραγμάτωση (Entwirklichung) του εργάτη*<sup>583</sup>, διαφαίνεται λοιπόν πως αυτός ο τύπος εργασίας, η εξαντικειμενικευμένη εργασία, μέσα σε αυτόν τον κόσμο ο οποίος βασίζεται πάνω στην ατομική δραστηριότητα και στην ατομική ιδιοκτησία είναι κατ’ ουσίαν κάτι το εχθρικό πάντα για τους εργάτες καθώς τους περιθωριοποιεί από την πραγματικότητα, τους αδρανοποιεί και τους περιορίζει τόσο ώστε η εξαντικειμενίκευση εκδηλώνεται *“ως απώλεια του (εργάτη) και υποτέλεια στο αντικείμενο*<sup>584</sup>. Κατ’ αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται η θεμελιώδης ιδέα της απώλειας (*Verlust*) του εργάτη, από την μία πλευρά αυτή του αντικειμένου του αφού υπάρχει σε έναν κόσμο στον οποίο δεν μπορεί να ελέγξει από *“δυνάμεις που δεν τον αφήνουν να τις χαλιναγωγήσει και ασκούν κατά αυτόνομο τρόπο την δράση τους*<sup>585</sup> χάνοντας παράλληλα τα

579. Georg Lukàcs, *“Ιστορία και Ταξική Συνείδηση”*, Μετάφραση Γιάννης Παπαδάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας, Απρίλης 1975, σ. 153.

580. Karl Marx *“1840” ‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’*, Επιλογή-Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Επιστημονική Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, Εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σ. 250.

581. *Ο.π.* : σ. 250.

582. *Ο.π.* : σ. 250.

583. *Ο.π.* : σ. 250.

584. *Ο.π.* : σ. 250.

585. Georg Lukàcs, *“Ιστορία και Ταξική Συνείδηση”*, Μετάφραση Γιάννης Παπαδάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας, Απρίλης 1975, σ. 154.



παράγωγα της εργασιακής του δραστηριότητας, και από την άλλη πλευρά αυτή του εαυτού του όπου είναι εγκλωβισμένος σε μία *υποτέλεια* (*Knechtschaft*) σε “νόμους αναγκαστικούς και ανεξάρτητους από την ατομική βούληση”<sup>586</sup> και από κάθε έλεγχο την ανθρώπινης ζωής. Η *κυριαρχία* (*Herrschaft*) των εμπορευματοποιημένων αντικειμένων διαφαίνεται και στο ζήτημα της *ιδιοποίησης* (*Aneignung*) που εμφανίζεται “ως αποξένωση, ως αλλοτρίωση”<sup>587</sup> ώστε οι εργάτες, πέραν του ότι βρίσκονται σε έναν ανεξέλεγκτο από τους ίδιους και ταυτοχρόνως δημιουργημένο από την δουλεία των χεριών τους κόσμο που συγκροτείται από τον ‘νόμο’ της ατομικής ιδιοκτησίας, προσπαθούν να ιδιοποιηθούν ό,τι μπορούν και όταν το καταφέρουν δεν είναι τίποτε περισσότερο από το απότοκο μίας αλλοτρίωσης, της αποστέρησης της ζωής τους και πάντα μέσα στα πλαίσια μίας αποξένωσης.

Ο διαμορφωμένος κατ’αυτόν τον τρόπο κόσμος δεν επιτρέπει στην ζώσα ύπαρξη, τον εργάτη να πραγματωθεί, να εκδηλωθεί ολοκληρωμένα αφού “*αποπραγματώνεται μέχρι λιμοκτονίας*”<sup>588</sup> αδυνατώντας να εκφραστεί στο σύνολό του. Επίσης βλέπουμε μία πλευρά της εξαντικειμενίκευσης σε συνδυασμό με την ιδιοποίηση, η οποία εντάσσεται μέσα σε ένα αλλοτριωτικό σχήμα. Πιο συγκεκριμένα στις γραμμές που εξετάζουμε οι έννοιες *αποξένωση* (*Entfremdung*) και *αλλοτρίωση* (*Entäusserung*) έχουν παρατεθεί η μία δίπλα στην άλλη κάτι που δείχνει από την μία πλευρά ότι ανήκουν αποτελούν στοιχεία της ίδιας προβληματικής και από την άλλη πλευρά ότι η εννοιολογική αποσαφήνιση της *Entfremdung* ως αποξενωτικής αλλοτρίωσης και της *Entäusserung* ως αλλοτρίωσης που εμφανίζεται εδώ με την μεταφραστική ιδιαιτερότητα της απώλειας έκφρασης. Μπορούμε σε αυτό το σημείο να διατηρήσουμε δύο ιδέες, η πρώτη είναι το ζήτημα της ιδιοποίησης της παραγόμενης αντικειμενικότητας που “*εμφανίζεται τόσο πολύ ως αποξένωση ώστε, όσο περισσότερα αντικείμενα παράγει ο εργάτης, τόσο λιγότερα μπορεί να κατέχει*”<sup>589</sup> κάτι που επιβεβαιώνει την χρήση του όρου με την πλήρη σημασία του, δηλαδή, το να παρουσιάζει κάποιος κάτι ξένο ωσάν να ήταν δικό του. Εντούτις εδώ δεν γίνεται λόγος για κάποιον σφετερισμό που συνήθως εμφανίζεται σε θέσεις ισχύος αλλά ακριβώς το αντίθετο καθώς η ιδιοποίηση λαμβάνει χώρα μέσα στην αλλοτρίωση ως αποξένωση, ως απώλεια του αντικειμένου και είναι και το προβληματικό στοιχείο που αναγνωρίζει ο Μαρξ ότι δηλαδή, ο εργάτης μπορεί να οριστεί ως ένα ον το οποίο όντας σε μία σφαίρα ετεροκαθορισμού πρέπει διαρκώς να καταβάλει μία αγωνιώδη

586. *Ο.π.* : σ. 167.

587. Karl Marx “1840” ‘*κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία*’, Επιλογή-Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Επιστημονική Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, Εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σ. 250.

588. *Ο.π.* : σ. 250.

589. *Ο.π.* : σ. 250.

προσπάθεια ώστε όχι μόνο να επιβιώσει αλλά και να έχει εργασία η οποία *“γίνεται ένα αντικείμενο το οποίο ο ίδιος μπορεί να το κυριεύσει μόνο με την μεγαλύτερη προσπάθεια και με τις πιο ακανόνιστες διακοπές”*<sup>590</sup>. Ότι και αν επιτευχθεί από τον διαρκή αυτό μόχθο ποτέ δεν βρίσκεται πραγματικά στα χέρια του εργάτη, ούτε η εργασία του και τα μέσα παραγωγής, ούτε όσα έχει παράξει ενώ έτσι φαίνεται πως στην περίπτωση αυτή μιλούμε για μία συνθήκη στρεβλής ιδιοκτησίας και γι’ αυτό επιλέγεται η χρήση του όρου της ιδιοποίησης η οποία λαμβάνει χώρα μέσα στην αλλοτρίωση ως αποξένωση. Η δεύτερη ιδέα που είναι κυρίαρχη στις παραγράφους αυτές είναι αυτή της αλλοτρίωσης η οποία εμφανίζεται μέσα στην αποξενωμένη εργασία καθώς *“όσο περισσότερα αντικείμενα παράγει ο εργάτης, τόσο λιγότερα μπορεί να κατέχει και τόσο περισσότερο καταλήγει υπό την κυριαρχία του προϊόντος, του κεφαλαίου”*<sup>591</sup>. Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε η αλλοτριωμένη εργασία παράγει μία νέα μορφή κυριαρχίας η οποία ξεκινά μέσα από τις παραγωγικές μονάδες ενώ όπως θα δούμε και στην συνέχεια εξαπλώνεται σε όλο το φάσμα της αστικής κοινωνίας και παίρνει την μορφή μίας κοινωνικής κυριαρχίας επί των υποκειμένων. Έτσι λοιπόν μας εμφανίζεται ακόμη μία πλευρά της αλλοτρίωσης κατά την θεματοποίησή της ως μία *κυριαρχία (Herrschaft)*, αφενός, και την συνάντηση των δύο εννοιών, αφετέρου, καθώς η αλλοτριωμένη εργασία παράγει μία κεφαλαιοκρατική κυριαρχία, μία κυριαρχία του εμπορεύματος αλλά και οι διάφορες εκφάνσεις κυριαρχίας παράγουν συνεχόμενες και ποικίλες αλλοτριώσεις. Η εργατική τάξη για άλλη μία φορά είναι πολλαπλά χαμένη από την στιγμή που αναπτύσσεται αυτού του είδους σχέση με τα παραγόμενα αντικείμενα, διότι ταυτοχρόνως διαμορφώνονται υποτελή υποκείμενα και συνεπώς διαμορφώνεται μία σχέση κυριαρχίας-υποτελείας. Η σχέση αυτή διαμορφώνεται σε ένα πραγματικό επίπεδο και αφορά αρχικά μία απολύτως πρακτική συνθήκη, το ζήτημα της επιβίωσης. Πιο συγκεκριμένα, η υποταγή του εργάτη στα εμπορευματοποιημένα αντικείμενα έρχεται από την καθαρά υλική βάση ότι ο ίδιος βρίσκεται σε μία θέση αδυναμίας που πρέπει να αναζητά διαρκώς την δυνατότητα επιβίωσης και όλη του η ύπαρξη περιορίζεται στο ότι πρέπει να επιβιώνει από κάτι που θα του δωθεί εξωγενώς ακόμη και αν κατά την διαδικασία παραγωγής του περνά από την δική του εργασιακή δραστηριότητα, οι υπόλοιποι καθορισμοί, η ποσότητα, η αξία, η τιμή διαμορφώνονται επίσης από ανεξάρτητες δυνάμεις τις οποίες ακολουθεί για την βασική σωματική του επιβίωση.

Θα μπορούσαμε να διερωτηθούμε, είναι εν τέλει η αλλοτριωμένη εργασία ή η ίδια η αλλοτρίωση μία διαδικασία που παράγει τα άτομα; Η εμφάνιση της αλλοτρίωσης ως κυριαρχίας βρίσκεται στο

---

590. Ο.π : σ. 250.

591. Ο.π : σ. 250.

μαρξικό επιχείρημα διαμορφώνοντας μία κριτική γι' αυτό που συμβαίνει όχι μόνο στις εργοστασιακές μονάδες παραγωγής αλλά μέσα στην ίδια την κοινωνία. Εντός της ιστορικής διαδικασίας που εκτυλίσσεται συναντούμε έναν ανθρωπομορφικό τύπο όπου μπορεί να υπάρξει μόνο σε άμεση συνάρτηση με εμπορευματοποιημένα αντικείμενα τα οποία του δίνονται μέσα από πλαίσια όπου δεσπόζει η έννοια της κυριαρχίας και με τις αντίστοιχες σχέσεις τους όπως θα δούμε στην συνέχεια. Φυσικά στην σκέψη του Μαρξ πάντα συναντούμε την ιδέα ότι πρέπει να βλέπουμε τα πράγματα στην υλικότητά τους και ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να είναι κάτι χωρίς την υλική πραγματικότητα ούτε μπορεί να διαμορφωθεί αποκλειστικά μέσα από ιδέες ή υπερβατικές δυνάμεις, όμως στο σημείο αυτό εντάσσει τον άνθρωπο, ιδίως τον εργάτη στην παθογένεια που δημιουργεί ο κόσμος των εμπορευμάτων του αστικού τρόπου παραγωγής από τον οποίος εξαρτάται για την διατήρηση τους ζωής του σε καθημερινή βάση. Ένα ακόμη στοιχείο διαμόρφωσης των ανθρώπινων όντων είναι το πράττειν τους, που εδώ κυριεύεται από ένα εξειδικευτικό, μηχανοποιημένο μη ελέγξιμο σύστημα μέσα στο οποίο παράγεται η αλλοτριωμένη εργασία και κατ' επέκταση ο συγκεκριμένος τύπος εργάτη όπου εκδηλώνεται ως μία πάσχουσα ύπαρξη που εξαθλιώνεται διαρκώς. Συνεπώς θα μπορούσαμε να απαντήσουμε στο αρχικό μας ερώτημα πως ναι η αλλοτριωμένη εργασία και η αλλοτρίωση ως απώλεια, ως αφαίρεση, ως αποξένωση, ως κυριαρχία παράγει τα άτομα και τις υποκειμενικότητες και ο εργάτης είναι κυρίως το υποκείμενο του καπιταλισμού, ενώ στην συνέχεια θα διανθίσουμε το εν λόγω επιχείρημα παρατηρώντας και άλλες πλευρές του ανθρώπινου βίου. Η αφηρημένη εργασία φαίνεται πως αποτελεί *“αποτέλεσμα και προϋπόθεση της καπιταλιστικής παραγωγής”*<sup>592</sup> όπου μέσω της εξειδίκευσης παράγει έναν άνθρωπο αποκομμένο από το σύνολο των καθορισμών και των δυνατοτήτων του περιορισμένο σε μία μονόπλευρη και *“εποπτική συμπεριφορά”*<sup>593</sup> την οποία αναπτύσσει σε μία πολύ συγκεκριμένη στιγμή της εργασιακής διαδικασίας. Φαίνεται πως ο εργάτης πρέπει να ενσωματωθεί σε ένα κόσμο αλλοτριώσεων που τον αρνείται διαρκώς και τον διαμορφώνει ως υποκείμενο της ιστορικής στιγμής της αστικής κοινωνίας το οποίο κουβαλά μέσα του όλη της την αρνητικότητα.

Σημειώνεται στο κείμενο που εξετάζουμε μία έντονη επαναληπτική τάση της έννοιας της ξενότητας η οποία περιγράφει τον κόσμο που διαμορφώνεται από την αλλοτριωμένη εργασία και την κυριαρχία των εμπορευμάτων επί των υποκειμένων. Μαζί με την ιδέα της αλλοτρίωσης και των σφαιρών εμφάνισης, που έχουν ήδη επισημανθεί, (εξαντικειμενικευμένη εργασία, ιδιοποίηση

592. Georg Lukács, *“Ιστορία και Ταξική Συνείδηση”*, Μετάφραση Γιάννης Παπαδάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας, Απρίλης 1975, σ. 155.

593. *Ο.π.* : σ. 158.

κ.ο.κ) αναπτύσσεται και η ιδέα ότι ο εργάτης πρέπει να επιβιώσει σε ένα κόσμο όλο και περισσότερο ξένο, όλο και λιγότερο δικό του ενώ κάθε τι κοινωνικό βρίσκεται πέραν της δικής του επικράτειας. Αυτό πρόκειται για μία οντολογική παραδοχή η οποία πρέπει να γίνει εδώ ώστε να μπορέσει ο Μαρξ να μας εξηγήσει σφαιρικά τον τρόπο λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την κίνηση της αλλοτρίωσης με αφετηρία “*ότι ο εργάτης φέρεται στο προϊόν της εργασίας του ως ένα ξένο αντικείμενο (als einem fremden Gegenstand)*”<sup>594</sup> ενώ συνεχίζει την σκέψη του με ένα σχήμα διαλεκτικών χιαστών όπου το πρώτο σκέλος κάθε χιαστή αφορά τον εργάτη και την παραγωγική του δραστηριότητα και το δεύτερο αφορά πάντα την απώλεια, την αλλοτρίωση, κάτι που γίνεται ξένο. Επανερχονται εδώ αρκετές ιδέες που είδαμε από την αρχή των μαρξικών κειμένων που εξετάζουμε σχετικά με το πως δομείται ο αστικός κόσμος ο οποίος, πρώτα από όλα, αποτελεί ανθρώπινο δημιούργημα και όχι αποτέλεσμα ενός άκοσμου υπερβατικού όντος. Στην εν λόγω συζήτηση ο Μαρξ έχει κάνει το πέρασμά του από το παράδειγμα της θρησκείας σε αυτό του αντικειμένου και της παραγωγής του από την αστικού τύπου εργασία διατηρώντας πάντα τον παραλληλισμό των δύο παραδειγμάτων. Όπως ακριβώς στην θρησκεία, η αλλοτρίωση εμφανίζεται ως ένα αναδιπλασιασμός των ανθρώπινων ιδιοτήτων σε ένα υπερβατικό, παντοδύναμο και τέλειο ον το οποίο παραμένει ξένο προς τα υποκείμενα τα οποία διάγουν τον βίο τους σε έναν επίσης ξένο και ανεξέλεγκτο κόσμο έτσι και στον καπιταλισμό “*όσο περισσότερο ο εργάτης αναλώνεται στην εργασία, τόσο πιο ισχυρός γίνεται ο ξένος αντικειμενικός κόσμος τον οποίο δημιουργεί απέναντί του*”<sup>595</sup>. Μία δεύτερη ιδέα που συναντούμε ξανά είναι αυτή του εκπτώχευμένου ανθρώπου-εργάτη που συμπορεύεται και ενισχύει με αυτήν της αποξένωσής του καθώς όντας αποκομμένος και περιορισμένος στην ίδια την εργασία του “*τόσο φτωχότερος γίνεται ο ίδιος, ο εσωτερικός κόσμος του τόσο λιγότερο του ανήκει*”<sup>596</sup>. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε πως εδώ γίνεται αναφορά όχι μόνο για έναν κόσμο που αντίκειται εξωτερικά στον εργάτη αλλά για τον εσωτερικό του κόσμο (*seine innere Welt*) όπου παύει όλο και περισσότερο να του ανήκει έτσι ώστε πέρα από τα εμπορευματοποιημένα αντικείμενα τα οποία ακόμη και με τον μεγαλύτερο μόχθο αδυνατεί να κατέχει, πέρα από τη σωματική του δύναμη που είναι αναγκαία για να παράξει εργασία και την οποία πουλά σε τιμές που διαμορφώνονται εξωγενώς, τώρα πλέον χάνει και ότι του έχει απομείνει στην εσωτερικότητά του χάνεται και αυτό. Η συγκεκριμένη απώλεια και αποξένωση φαίνεται πως είναι απότοκο αρκετών στοιχείων που έχουμε παρατηρήσει έως τώρα στον αστικό τρόπο

594. Karl Marx “1840” ‘*κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία*’, Επιλογή-Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Επιστημονική Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, Εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σ. 250.

595. *Ο.π.* : σ. 250-251.

596. *Ο.π.* : σ. 251.

παραγωγής, των νόμων του κεφαλαίου που καθορίζουν την αξία και την τιμή, της απόλυτης εξειδίκευσης και μηχανοποίησης εντός των παραγωγικών μονάδων, της εξαντικειμενίκευσης της εργασίας, της απώλειας των αντικειμένων, της αποστράγγισης και αποστέρησης του βίου του εργάτη όπου *“θέτει την ζωή του στο αντικείμενο· αλλά τώρα πλέον αυτή δεν του ανήκει, ανήκει στο αντικείμενο”*<sup>597</sup> έτσι ώστε *“αυτό που είναι το προϊόν της εργασίας του δεν είναι αυτός”*<sup>598</sup>. Ο παραλληλισμός που γίνεται μεταξύ θρησκείας και κεφαλαιοκρατίας στις γραμμές αυτές έχει μία σημαντική λεπτομέρεια, ότι δηλαδή, στην περίπτωση της θρησκείας γίνεται μία προσέγγιση η οποία προκύπτει από μία ιδεολογική κατεύθυνση, από το αόρατο υπερβατικό που επηρεάζει φυσικά την ζωή και την υλικότητα, ενώ στην περίπτωση της αστικής κοινωνίας η προσέγγιση είναι καθαρά υλιστική και αφορά τον ίδιο τον κόσμο των ανθρώπων που στέκεται απέναντί τους<sup>599</sup> παραγόμενος από την ίδια τους την δραστηριότητα. Όσα περικλείονται σε αυτόν τον κόσμο γίνονται ξένα προς τον εργάτη ενώ *“ο βίος τον οποίο έχει αποδώσει στο αντικείμενο του αντιπαρατίθεται με εχθρικό και ξένο τρόπο”*<sup>600</sup> καταδυναστεύοντας κάθε εξωτερική και εσωτερική του δύναμη. Η έννοια της ξενότητας όπως μπορούμε να συμπεράνουμε αποτελεί το βασικό μοτίβο σε αυτό το σημείο του κειμένου ενώ ταυτοχρόνως παραμένει σταθερή η παρουσία της έννοιας της αλλοτρίωσης (*Entäußerung*) όπου σε συνδυασμό με τις πολλαπλές απώλειες αποκτά πλέον περιεχόμενο και ως απώλεια της έκφρασης, ως αλλοτρίωση του εαυτού με την πλήρη σημασία του. Η αλλοτρίωση ως *αποέκφραση*<sup>601</sup> προσδίδει έμφαση στην εσωτερικότητα η οποία εντάσσεται πλέον στην σφαίρα επιρροής της, αυτή η διαρκής απώλεια του ανθρώπινου εσωτερικού κόσμου στον εργάτη φαίνεται και στο αποτέλεσμα, στο προϊόν της εργασίας του στο οποίο δεν αποτυπώνεται τίποτε από αυτόν, ούτε η σκέψη του, ούτε η τεχνική του ή η δεξιότητά του, ούτε η γνώση του επί της συνολικής παραγωγής, έτσι ώστε *“η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν έχει καμία επίδραση και γι’ αυτό εκδηλώνεται σαν σύστημα οριστικό και τελειωμένο”*<sup>602</sup> αφήνοντάς τον αποκομμένο κυριολεκτικά από τα πάντα. Η ξενότητα λοιπόν διεισδύει στον εργάτη ο οποίος χάνει ακόμη και την ίδια του την προσωπικότητα με αποτέλεσμα η συνθήκη αδυναμίας του να φτάνει πια στην

---

597. Ό.π : σ. 251.

598. Ό.π : σ. 251.

599. Να σημειώσουμε εδώ πως ενώ η θέση του Μαρξ είναι κατά κύριο λόγο βαθιά υλιστική ταυτοχρόνως σε όλο το έργο του υπάρχει μία διαρκής παρουσία της έννοιας της ιδεολογίας και δυνάμεων καθαρά συμβολικών όπως ο φετιχισμός ή η διαμόρφωση μίας ψευδούς συνείδησης κ.ο.κ. Ωστόσο στο συγκεκριμένο απόσπασμα κρατούμε την υλιστική πτυχή ώστε να καταδείξουμε το πέρασμα από την κριτική της θρησκείας στην κριτική της κυριαρχίας των αντικειμένων και να παραμείνουμε συνεπείς στις έννοιες που αναφέρονται.

600. Ό.π : σ. 251.

601. Πρόκειται για δάνειο από την μεταφραστική επιλογή του διδάσκοντος καθηγητή Γιώργου Φαράκλα

602. Georg Lukàcs, *“Ιστορία και Ταξική Συνείδηση”*, Μετάφραση Γιάννης Παπαδάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας, Απρίλης 1975, σ. 167.

καθολική της μορφή καθώς “γίνεται [...] θεατής ανίκανος να επιδράσει πάνω σ’ αυτό που συμβαίνει στην ύπαρξή του, σαν απομονωμένο μόριο μέσα σ’ ένα ξένο σύστημα”<sup>603</sup>, σαν σώμα που του επιτρέπεται να διατηρήσει στο ελάχιστο την οργανική ζωτικότητα του. Ταυτόχρονα και αντιστρόφως με την γενικευμένη αποδυνάμωση του εργάτη ως ανθρώπινης ύπαρξης η εργασία που ο ίδιος παράγει “όχι μόνο γίνεται ένα αντικείμενο, μία εξωτερική ύπαρξη (*äussern Existenz*)”<sup>604</sup>, δεν παραμένει δηλαδή μόνο ως κάτι το ξένο και εκ προοιμίου καθορισμένο αλλά “γίνεται μία αυτοτελής δύναμη απέναντί του”<sup>605</sup>. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε σε αυτό το σημείο μία βαθμιαία ενίσχυση στην ένταση της έννοιας της *δύναμης* (*Macht*) η οποία εκτός από εκτός από *ανεξάρτητη*, ορίζεται και ως *ξένη* (*fremd*) και κορυφώνεται προσδιοριζόμενη ως *αυτοτελής* (*selbstständige Macht*), δηλαδή, ως μία ολοκληρωμένη δύναμη που μπορεί πλέον να λειτουργήσει από μόνη της, αυτεξούσια και αδέσμευτη η οποία παράλληλα ορθώνεται απέναντι και εχθρικά στον εργάτη που βρίσκεται πλέον στο απόγειο τη αποξένωσης και της αδυναμίας του.

#### δ. Ο άνθρωπος ως ον γένους

Ο Μαρξ διανοίγει την συζήτηση των παθολογικών φαινομένων της αλλοτριωμένης εργασίας με μία νέα θεματική μέσω της οποίας μας δίδεται η δυνατότητα να “εξετάσουμε τώρα εγγύτερα την εξαντικειμενίκευση, την παραγωγή του εργάτη και εντός της την αποξένωση (*Entfremdung*), την απώλεια του αντικειμένου”<sup>606</sup> καταδεικνύοντας πάντα το ζήτημα αυτό στους δύο πόλους της εξωτερικότητας και της εσωτερικότητας. Εναρκτήρια θέση αποτελεί η βασική συνθήκη δυνατότητας παραγωγής εργασίας καθώς “ο εργάτης δεν μπορεί να δημιουργήσει τίποτε χωρίς την φύση, χωρίς τον εξωτερικό αισθητηριακό κόσμο”<sup>607</sup>. Εμφανίζεται λοιπόν η έννοια της *φύσης* (*Natur*), που λαμβάνει κεντρικό ρόλο σε πληθώρα ζητημάτων θεωρητικής ανάπτυξης και παραγωγής κριτικής θεωρίας μέσα στα Παρισινά Χειρόγραφα. Προς το παρόν θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στο πως σχετίζεται δραστηριότητα του εργάτη με τον φυσικό κόσμο αφού “είναι το υλικό στο οποίο πραγματοποιείται η εργασία του, στο οποίο είναι δραστήρια, από το οποίο και μέσω του οποίου παράγει”<sup>608</sup>, ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε πληρέστερα τον τρόπο με τον οποίο κάτι που αρχικώς βρίσκεται υπό την διαμορφωτική ενέργεια του εργάτη φτάνει στο σημείο να κυριαρχεί και να ελέγχει την ζωή του σε σωματικό, πνευματικό και ηθικό επίπεδο αλλά και το

603. Ό.π : σ. 168.

604. Karl Marx “1840” ‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’, Επιλογή-Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Επιστημονική Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, Εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σ. 251.

605. Ό.π : σ. 251.

606. Ό.π : σ. 251.

607. Ό.π : σ. 251.

608. Ό.π : σ. 251.

πως η έννοια της αλλοτρίωσης εμπλέκεται σε αυτήν την συνθήκη. Παρατηρώντας αρχικά το ζήτημα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο η φύση αποτελεί την πρώτη ύλη και την συνθήκη δυνατότητας και ανάπτυξης της εργασίας σε ένα πρώτο στάδιο ως επεξεργασίας της φυσικής αντικειμενικότητας η οποία είναι *“το μέσο διαβίωσης της [...] με την έννοια ότι η εργασία δεν μπορεί να ζήσει χωρίς τα αντικείμενα στα οποία ασκείται”*<sup>609</sup> και ως πηγής διατήρησης της ζωής καθώς παρέχει *“τα μέσα διαβίωσης (das Lebensmittel) με την στενότερη έννοια, δηλαδή τα μέσα για την σωματική συντήρηση του ίδιου του εργάτη”*<sup>610</sup> έτσι ώστε συγκροτείται στοιχειωδώς ο ανθρώπινος κόσμος. Σε ένα πιο ειδικό πλαίσιο, αυτό της αστικής κοινωνίας όπου επικρατεί το στοιχείο της ατομικής ιδιοκτησίας και η ανάγκη της δραστηριότητας της ιδιοποίησης, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σημειώνεται μία ολοκληρωτική αλλαγή στον ανθρώπινο κόσμο αλλά και την θέση και την ενέργεια του εργάτη μέσα σε αυτόν. Ο Μαρξ παραθέτει ακόμη έναν διαλεκτικό χιαστή που παρουσιάζει με άμεσο τρόπο την σχέση του εργάτη με τον κόσμο που τον περιβάλλει και την δυναμική που αναπτύσσεται. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει ότι *“όσο περισσότερο ο εργάτης ιδιοποιείται τον εξωτερικό κόσμο, την αισθητηριακή φύση, μέσω της εργασίας του, τόσο περισσότερο στερεί από τον εαυτό του τα μέσα διαβίωσης”*<sup>611</sup> ενισχύοντας την θέση της εμφάνισης της ιδιοποίησης ως αποξένωσης, ως αλλοτρίωσης και στην σχέση με την φυσική πραγματικότητα. Επιβεβαιώνεται εδώ ακόμη ένα στοιχείο που είδαμε πάρα πάνω, ότι δηλαδή, μέσα στα πλαίσια της εξαντικειμενικευμένης εργασίας και του αγώνα του να ιδιοποιηθεί ό,τι μπορεί από την εξωτερική αντικειμενικότητα την οποία παράγει αλλά δεν του ανήκει, ο εργάτης χάνεται διαρκώς από τα προϊόντα του, εξασθενεί η έκφρασή του έτσι ώστε *“ο αισθητηριακός εξωτερικός κόσμος παύει όλο και περισσότερο να είναι αντικείμενο ενεχόμενο την εργασία του”*<sup>612</sup> αλλά κάτι το σχεδόν αγεφύρωτα εξωτερικό το οποίο λαμβάνει από κάποιον άλλον που του ορίζει πόσο και πως θα το επεξεργαστεί εντός της εργοστασιακής μονάδας. Από αυτήν την συνθήκη συνεπάγεται και η απώλεια των φυσικών πραγμάτων και των αντικειμένων παραγωγής με έναν ακόμη τρόπο, αυτό της επιβίωσης καθώς ο κόσμος *“παύει όλο και περισσότερο να είναι μέσω διαβίωσης με την άμεση έννοια, μέσο για την σωματική συντήρηση του εργάτη”*<sup>613</sup> με αποτέλεσμα να μπορεί να συντηρηθεί μόνο στον βαθμό που εργάζεται, αλλά το πώς συντηρείται είναι αντιστρόφως ανάλογο με το πόσο εργάζεται γι’ αυτό κι εδώ παραμένει έμμεσα και άμεσα έννοια της απώλειας. Όπως είδαμε στην περίπτωση της εργασίας, τώρα εμφανίζεται μπροστά μας η συνθήκη δυνατότητας της ύπαρξης του

609. Ο.π : σ. 251.

610. Ο.π : σ. 251.

611. Ο.π : σ. 251.

612. Ο.π : σ. 251.

613. Ο.π : σ. 251.

εργάτη, δηλαδή το να παραμείνει εργάτης διότι μόνο έτσι μπορεί να συνεχίσει “να υπάρξει ως σωματικό υποκείμενο”<sup>614</sup>, όπου επιβεβαιώνεται ακόμη μία φορά πως μέσα σε μία τέτοια ζωή δεν έχει μείνει τίποτε άλλο παρά μόνο ένα *σωματικό υποκείμενο* (*physisches Subjekt*) που είναι περικλειστο σε έναν φαύλο κύκλο συγκεκριμένων προσδιορισμών καθώς ως εργάτης του αστικού τύπου παραγωγής εργάζεται για να διατηρήσει την σωματική του ζωτικότητα ενώ όσο παλεύει σε αυτό το περιοριστικό μοτίβο επιβίωσης τόσο παραμένει αποκλειστικά ένας βιολογικός οργανισμός σηματοδοτώντας “το αποκορύφωμα την υποτέλειάς”<sup>615</sup> του.

Ο προσδιορισμός του εργάτη ως *υποκείμενο* (*Subjekt*) εμφανίζεται για πρώτη φορά μέσα στο κείμενο και θα μπορούσαμε να πούμε πως διαφαίνεται η σκοπιμότητα της εν λόγω αναφοράς ώστε να τονιστεί η διαμορφωτική ισχύς του κόσμου των ανθρώπων επάνω στα άτομα και συγκεκριμένα στην δεδομένη ιστορική στιγμή που εξετάζεται. Ο νεαρός στοχαστής μέσα από την κριτική του δεν περιγράφει αφηρημένες στιγμές από την καθημερινή ζωή της αστικής κοινωνίας ούτε επιλέγει προς αναφορά κάποια στοιχεία της εργατικής τάξης. Αντιθέτως μιλά ουσιωδώς για την διαμόρφωση μίας εξ ολοκλήρου νέας υποκειμενικότητας όπου μόνο αναπαράγει της εργασιακή της δύναμη με αποτέλεσμα να αναπαράγεται συρρικνωμένη μέσα σε μία σφαίρα αντικειμένων και εμπορευμάτων. Συνεπώς ο Μαρξ στοχάζεται πάνω στην αναπαραγωγή της ζωής και τον σχηματισμό του υποκειμένου ως απόρροια του αστικού τρόπου παραγωγής και της διαμόρφωσης της νέας κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, ενώ μας παρουσιάζει το παρόν ζήτημα μέσα από ακόμη μία συστάδα διαλεκτικών χιαστών που το πρώτο σκέλος αφορά την δραστηριότητα του εργάτη της εργοστασιακής μονάδας και το δεύτερο αφορά πάλι μία απώλεια,

“[...] όσο περισσότερο ο εργάτης παράγει, τόσο λιγότερο έχει να καταναλώσει, όσο περισσότερες αξίες δημιουργεί τόσο πιο απαξιωμένος και πιο ανάξιος γίνεται, όσο πιο μορφοποιημένο το προϊόν του, τόσο πιο δύσμορφος γίνεται ο εργάτης, όσο πιο πολιτισμένο το αντικείμενο του, τόσο πιο βάρβαρος γίνεται ο εργάτης, όσο πιο ισχυρή η εργασία, τόσο πιο ανίσχυρος ο εργάτης, όσο πιο πνευματώδης η εργασία, τόσο πιο αφυής και υποτελής της φύσης γίνεται ο εργάτης”<sup>616</sup>

Μπορούμε να παρατηρήσουμε στις γραμμές αυτές την κλιμάκωση της έντασης των εκφάνσεων της απώλειας που ξεκινά από την αδυναμία πρόσβασης σε προϊόντα προς κατανάλωση και ολοκληρώνεται με την πνευματική αδυναμία, με την απώλεια του νου (*αφυής* : *geistloser*) και της δυνατότητας της σκέψης. Επιστρέφει το μοτίβο των πολλαπλών απωλειών εξωτερικά και εσωτερικά ενώ η διαδοχική τους παράθεση δεν αφορά μία απλή καταγραφή νέων στοιχείων αλλά

614. Ο.π : σ. 251.

615. Ο.π : σ. 251.

616. Ο.π : σ. 251-252.



μία συμπτυκνωμένη περιγραφή του σχηματισμού του υποκειμένου και πιο ειδικά του εργάτη ως υποκειμένου. Κατ'αυτόν τον τρόπο η αλλοτριωμένη εργασία διαμεσολαβεί στην σχέση του ανθρώπου με την φύση και την εντάσσει σε μία καθόλα προβληματική διάσταση ενώ η αλλοτρίωση θα μπορούσαμε να πούμε πως μας παρουσιάζεται εδώ ως ένα ενεργό στοιχείο κατά την συγκρότηση του υποκειμένου της αστικής κοινωνίας. Αυτή η θέση περί διαμόρφωσης του υποκειμένου εντός του κόσμου του και από τον κόσμο του δεν διακατέχεται από δογματικότητα ούτε συναντάται μόνο στις αστικού τύπου κοινωνίες. Αντιθέτως πρέπει να διερευνήσουμε στην σκέψη του Μαρξ τις ρίζες των επιχειρημάτων περί της έντονης διαμορφωτικής ισχύος που ασκείται στα ανθρώπινα όντα από το περιβάλλον τους. Στην συνέχεια θα αναζητήσουμε το πως συνδέονται, συνδυάζονται και συμπορεύονται οι έννοιες του ανθρώπου, της φύσης και της εργασίας ώστε να υποστηρίξουμε με έναν πιο ολοκληρωμένο τρόπο την θέση της παρούσας συζήτησης.

Σε αρκετά σημεία των *Παρισινών Χειρογράφων* ο νεαρός στοχαστής εμφανίζει στο κείμενό του ενδιαφέρον σχετικά με την σχέση του ανθρώπου με την φύση αλλά και την θέση του εντός της δίνοντάς μας την δυνατότητα να διερευνήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος τα θεμέλια ανάπτυξης του παρόντος θεωρητικού οικοδομήματος. Η έναρξη της σκέψης του Μαρξ στο σημείο αυτό σηματοδοτείται από αυτό που αποτελεί διακριτικό γνώρισμα του ανθρώπου, ότι δηλαδή “είναι ένα ον γένους”<sup>617</sup> (*Gattungswesen*) το οποίο “φέρεται προς εαυτόν ως το παροντικό, ζωντανό γένος, επειδή φέρεται προς εαυτόν ως ένα καθολικό και ως εκ τούτου ως ελεύθερο ον”<sup>618</sup>, δηλαδή, πρώτα και πριν από όλα ανήκει στο ανθρώπινο είδος το οποίο δεν είναι δοσμένο από κάποια υπερβατική αρχή αλλά ο ίδιος “καθιστά θεωρητικά και πρακτικά αντικείμενό του το γένος”<sup>619</sup> έτσι ώστε αυτοτίθεται μέσω της ίδιας του της πράξης. Το ότι ακριβώς ο άνθρωπος είναι ένα ον γένους μας δείχνει πως ανήκει σε κάτι το καθολικό (*universellen*)<sup>620</sup>, ένα είδος ανάμεσα στα άλλα το οποίο “ζει από την ανόργανη φύση”<sup>621</sup> διατηρώντας τον βίο γένους (*Gattungsleben*) του. Ωστόσο “όσο πιο καθολικός είναι ο άνθρωπος σε σύγκριση με το ζώο, τόσο πιο καθολικό είναι το πεδίο της ανόργανης φύσης από την οποία ζει”<sup>622</sup>, κάτι που μας δείχνει πως ως ον γένους όπου θέτει ως αντικείμενο της

---

617. *Ο.π.* : σ. 253.

618. *Ο.π.* : σ. 253.

619. *Ο.π.* : σ. 253.

620. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε εδώ πως χρησιμοποιείται ο όρος *universell* και όχι ο όρος *allgemein*. Και στις δύο περιπτώσεις μπορεί να εμφανιστεί η έννοια της *καθολικότητας*, στο συγκεκριμένο σημείο γίνεται χρήση του πρώτου όρου ώστε να γίνει ακόμη πιο σαφής η θέση του ανθρώπου εντός του κόσμου καθώς η δεύτερη θα μπορούσε να δίνει την σημασία ένταξης σε κάτι το γενικό.

621. *Ο.π.* : σ. 253.

622. *Ο.π.* : σ. 253-254.

δραστηριότητάς του την ίδια του την ύπαρξη, έχει την δυνατότητα να την μορφοποιεί μαζί με τον υπόλοιπο κόσμο, τα υλικά και έμβια στοιχεία του τα οποία από την μία πλευρά *“αποτελούν θεωρητικά ένα τμήμα της ανθρώπινης συνείδησης”*<sup>623</sup> και από την άλλη πλευρά *“αποτελούν και πρακτικά ένα τμήμα του ανθρώπινου βίου και της ανθρώπινης δραστηριότητας”*<sup>624</sup> όπου βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την επιβίωσή του και *“τα οποία πρέπει να προπαρασκευάσει για απόλαυση και χώνευση”*<sup>625</sup>, ξεπερνώντας το στάδιο της συλλογής όσων βρίσκονται στον φυσικό κόσμο προς βρώση. Έτσι λοιπόν *“σωματικά ο άνθρωπος ζει μόνο από τα φυσικά προϊόντα”*<sup>626</sup> όπως και τα υπόλοιπα έμβια όντα, με την διαφορά ότι έχει την δυνατότητα να τα στοχαστεί και να τα αναδιαμορφώσει αναπτύσσοντας ακόμη και επιστήμη ή τέχνη. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε στις γραμμές αυτές ότι ο Μαρξ περιγράφει την συνύπαρξη της συνείδησης και της πράξης διότι αφενός αναφέρει πως η ανθρώπινη συνείδηση αντλεί την ύπαρξή της και αναπτύσσεται από την υλικότητα των πραγμάτων, από την άμεση επαφή με τον φυσικό κόσμο, ο οποίος περιέχει *“τα πνευματικά μέσα διαβίωσης”*<sup>627</sup> (*geistige Lebensmittel*) και αφετέρου τονίζει την δυνατότητα της πράξης, το συνειδητό ανθρώπινο πράττειν όπου μεταμορφώνει την φυσική υλικότητα και παράγει μορφές προερχόμενες από την διαμεσολάβηση της εργασίας. Τα πάντα λοιπόν συνδέονται και περνούν μέσα από το φίλτρο του θεωρητικού και του πρακτικού πόλου, συνεπώς, ο άνθρωπος ως καθολικό ον παρουσιάζει μία πολλαπλότητα στον τρόπο ύπαρξής του καθώς εξελίσσεται στις ποικίλες διαστάσεις των δύο αυτών πόλων ενώ παράλληλα είναι οι διαστάσεις αυτές, στην αλληλεπίδρασή τους, είναι ο ίδιος το θεωρητικό μαζί με το πρακτικό. Ο συγκερασμός που μόλις είδαμε αλλά και η υλική βάση του φυσικού κόσμου που τον τροφοδοτεί είναι ακριβώς τα στοιχεία που κάνουν το ανθρώπινο ον ένα καθολικό ον του οποίου *“η φύση είναι το ανόργανο σώμα του [...] με το οποίο πρέπει να παραμείνει σε διαρκή [δυναμική] διαδικασία για να μην πεθάνει”*<sup>628</sup> αναπαράγοντας την βιοτική του δραστηριότητα. Αναπτύσσεται εδώ το ζήτημα της εξάρτησης του ανθρώπου από την φύση, της εσωτερικής τους συνοχής και της συνέχειας της φύσης από τον άνθρωπο καθώς όπως είδαμε η σύνδεση των δύο πόλων δεν συμβαίνει μα αφηρημένο τρόπο μέσω της πρακτικής διαδικασίας του ανθρώπου για την παραγωγή του βίου του, την εργασία του ενώ αυτός ο *“σωματικός και πνευματικός βίος”*<sup>629</sup> δεν συμβαίνει και δεν

---

623. Ο.π : σ. 254.

624. Ο.π : σ. 254.

625. Ο.π : σ. 254.

626. Ο.π : σ. 254.

627. Ο.π : σ. 254.

628. Ο.π : σ. 254.

629. Ο.π : σ. 254.

αναπτύσσεται παράλληλα με την φύση αλλά “είναι η φύση [που] συναρτάται με τον εαυτό της”<sup>630</sup>. Συγκεκριμένα αυτό συμβαίνει “διότι ο άνθρωπος είναι ένα τμήμα της φύσης”<sup>631</sup> (*Teil der Natur*). Γι’ αυτό η φύση εκφράζεται μέσα από τον άνθρωπο και ο άνθρωπος εκφράζεται εντός της φύσης, διότι αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ενώ έχει την ικανότητα, σε αντίθεση με το ζώο που “είναι άμεσα ένα και το αυτό με την βιοτική δραστηριότητα του”<sup>632</sup>, να ενισχύσει την εν λόγω έκφραση “της βούλησης και της συνείδησής του”<sup>633</sup> μέσω της επεξεργασίας, της ανασυγκρότησης και του επαναπροσδιορισμού της έτσι ώστε “αυτή η παραγωγή είναι ο δικός του έμπρακτος (*Werkstätiges*) βίος γένους”<sup>634</sup>.

Ο τρόπος με τον οποίο επιβεβαιώνεται ο άνθρωπος είναι η αναδιαμόρφωση του φυσικού κόσμου, η επεξεργασία της υλικής βάσης της φύσης, ένα ζήτημα που αναπτύσσεται, με συμπληρωματικό τρόπο σε όσα έχουμε ήδη αναφέρει, στο *Τρίτο Τετράδιο των Παρισινών Χειρογράφων*. Εδώ συνεχίζεται η κατανόηση του ανθρώπου εντός της φύσης ως “ο πραγματικός, ο ενσώματος και στεκούμενος στην σταθερή στρογγυλή γη άνθρωπος”<sup>635</sup>, ένα ον που είναι φύση αλλά ταυτοχρόνως είναι τμήμα της και περιβάλλεται από αυτήν. Ο τρόπος με τον οποίο επιβεβαιώνεται ο άνθρωπος είναι η αναδιαμόρφωση του φυσικού κόσμου, η επεξεργασία της υλικής βάσης της φύσης, ένα ζήτημα που αναπτύσσεται, με συμπληρωματικό τρόπο σε όσα έχουμε ήδη αναφέρει, στο *Τρίτο Τετράδιο των Παρισινών Χειρογράφων*. Η διαμόρφωση του κόσμου του γίνεται εφικτή καθώς ο άνθρωπος αντλεί κάθε δυνατότητά του από τη γη, το υλικό του υπόστρωμα, “εισπνέοντας και εκπνέοντας όλες τις φυσικές δυνάμεις του”<sup>636</sup> επαναπροσδιορίζοντας τα υλικά αντικείμενα. Η σημασία αυτού του επαναπροσδιορισμού μέσω της εργασίας, όπως είδαμε προηγουμένως, εμφανίζεται στις γραμμές που θα συναντήσουμε ευθύς αμέσως με μία νέα οπτική καθώς περιγράφεται μέσα από το ζήτημα των ανθρώπινων ζωτικών δυνάμεων, πιο συγκεκριμένα ο Μαρξ αναφέρει ότι ο άνθρωπος

“[...] θέτει τις πραγματικές αντικειμενικές ουσιώδεις δυνάμεις του μέσα από την αλλοτρίωσή του ως ξένα αντικείμενα, τότε το θέτειν δεν είναι υποκείμενο· είναι η υποκειμενικότητα ουσιωδών δυνάμεων η δράση των οποίων συνεπώς πρέπει να είναι και αυτή αντικειμενική. Το αντικειμενικό ον δρα αντικειμενικά, και δεν θα δρούσε αντικειμενικά εάν δεν βρισκόταν το αντικειμενικό στον ουσιώδη

---

630. *Ο.π.* : σ. 254 .

631. *Ο.π.* : σ. 254.

632. *Ο.π.* : σ. 254.

633. *Ο.π.* : σ. 254.

634. *Ο.π.* : σ. 255.

635. *Ο.π.* : σ. 298.

636. *Ο.π.* : σ. 298.

*προορισμό του. Δημιουργεί, θέτει μόνο αντικείμενα διότι τίθεται μέσω αντικειμένων, διότι είναι εκ γενετής φύση*<sup>637</sup>

Στο σημείο αυτό συμπυκνώνονται πολλά νέα στοιχεία που εμπλουτίζουν την σκέψη για την σχέση του ανθρώπου με την φύση σε άμεση συνάφεια με την εργασία του. Πρώτα από όλα εμφανίζεται η έννοια του *θέτειν* (*Setzen*) που στην ουσία είναι η πράξη του να θέτει ο άνθρωπος κάτι μέσα στην πραγματικότητα, το αντικείμενό του κάνοντας μία προσθήκη στον κόσμο του ή με άλλα λόγια “*η εξωτερικότητα έχει τεθεί από τον ‘πραγματικό άνθρωπο’, ως συνέπεια της δικής του δραστηριότητας*<sup>638</sup>”. Αυτό ακριβώς είναι η *αντικειμενική δράση* (*gegenständliche Action*) όταν η ανθρώπινη δυναμική εντάσσεται σε μία εμπράγματη διάσταση και το ανθρώπινο ον γίνεται “*η απόδειξη και η ζωντανή επέκταση*<sup>639</sup>” της φύσης μέσα σε ένα πλαίσιο αλληλεπίδρασης. Συναντούμε πάλι το ζήτημα της *αλλοτρίωσης* (*Entäußerung*) ως εξωτερίκευσης, δηλαδή, πρόκειται για μία διαδικασία έκφρασης των *πραγματικών* (*wirklichen*), *αντικειμενικών* (*gegenständlichen*), *ουσιωδών δυνάμεων* (*Wesenskräfte*) του ανθρώπου οι οποίες δεν αποτελούν απλώς νοητικές ή συναισθηματικές εκφράσεις ενός υποκειμένου αλλά είναι η παραγωγή μορφής και περιεχομένου στην πρωταρχική φυσική ύλη και η εναπόθεσή της ως αντικειμένου με συγκεκριμένη μορφή και καθορισμούς εντός του κόσμου. Έτσι λοιπόν ο άνθρωπος θέτει την πραγματικότητα και τον εαυτό του ως έκβαση της ίδιας του της δραστηρικής διαδικασίας, με την αλλοτρίωση να λαμβάνει εδώ τον ρόλο της ενέργειας κατά την έναρξη της σχέσης ανθρώπινου όντος και φύσης, ενώ κατ’ αυτόν τον τρόπο τονίζεται και το ζήτημα της σχεσιακότητας υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας καταδεικνύοντας ότι “*δεν υπάρχει διχοτόμηση ενός από την μία πλευρά δημιουργικού υποκειμένου και από την άλλη πλευρά, μίας εξωτερικής/παθητικής αντικειμενικότητας*<sup>640</sup>” ενώ το υποκείμενο δεν λαμβάνει οποιονδήποτε προσδιορισμό παντοδυναμίας ή κυριαρχίας. Από αυτή την θέση μπορούμε να συμπεράνουμε πως ούτε η φύση εδώ νοείται ως μία μεμονωμένη παθητικότητα, αφενός, ή ένα δημιούργημα ενός υπερβατικού όντος το οποίο περιέχει τους παντοδύναμους νόμους του, τους οποίους το υποκείμενο πρέπει να υπομένει και να υπακούει αφετέρου. Αντιθέτως “*υποκείμενο και αντικείμενο είναι μία δραστήρια ενοποιημένη δυαδικότητα*<sup>641</sup>” έτσι ώστε η φύση εδώ μετασχηματίζεται σε ένα πεδίο όπου μπορούν να εκδηλωθούν και να ανθίσουν δυνατότητες και δυνάμεις, παρέχει πληθώρα φαινομένων και η υποκειμενικότητα εκδηλώνει πληθώρα αντιδράσεων

637. *Ο.π* : σ. 299.

638. Νίκος Φούφας, “*Ο άνθρωπος ως φυσικό ον : φύση και αλλοτρίωση στα Φιλοσοφικά-Οικονομικά Χειρόγραφα του 1844 του Μαρξ*”, Άρθρο, Περιοδικό *Ουτοπία*, Ιούλιος – Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2021, Τεύχος , σ. 71.

639. *Ο.π* : σ. 70.

640. *Ο.π* : σ. 71.

641. *Ο.π* : σ. 71.

και ενεργειών σε αυτά. Με αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώνεται ο άνθρωπος και ως σχεσιακό ον σε ένα πρώτο επίπεδο με τον αντικειμενικό κόσμο στον οποίο μετέχει, αυτός είναι ο *ουσιώδης προσδιορισμός* (*Wesensbestimmung*) του να πράττει ως αντικειμενικό ον διότι “*το θέτειν δεν εκπίπτει από την ‘καθαρή δραστηριότητά’ του*”<sup>642</sup>, δηλαδή, από κάτι το αφηρημένο αλλά από την ίδια του την δυναμική επί του πραγματικού ενώ “*το αντικειμενικό προϊόν* (*gegenständliches Product*) *του επιβεβαιώνει απλώς την αντικειμενική δραστηριότητά του*”<sup>643</sup> (*gegenständliche Tätigkeit*). Κατ’αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται ο άνθρωπος και ό,τι τον περιβάλλει ως μία ολότητα, “*μία πρακτική ζώσα σχέση*”<sup>644</sup> που παρουσιάζεται μέσα από μία διαλεκτική κίνηση των τριών δυναμικών μερών, άνθρωπος – αντικειμενική δραστηριότητα – φύση, στα οποία κάθε δράση ενεργοποιεί μία αμφίδρομη επιρροή, πρόκειται “*για μία αλληλοδιείσδυση και μία σχέση παράλληλων διαμεσολαβήσεων*”<sup>645</sup>, συνεπώς και η αντικειμενικότητα μορφοποιεί την υποκειμενικότητα έτσι ώστε αποκλείεται από το σχήμα οτιδήποτε το αφηρημένο, το μονότροπο ή το υπερβατικό με αποτέλεσμα να δομείται σφαιρικά.

Μέσα σε αυτήν την διαδραστική ενότητα “*ο άνθρωπος είναι άμεσα φυσικό ον*” (*Der Mensch ist unmittelbar Naturwesen*) διότι πέραν της παρουσίας και εκδήλωσης των διαφόρων επιπέδων δυνάμεων που διαθέτει κατά την άμεση και διαρκή συνάρτηση του με την φυσική αντικειμενικότητα, “*αυτές οι δυνάμεις υπάρχουν εντός του ως καταβολές και ικανότητες, ως ορμές*”<sup>646</sup> γι’ αυτό ακριβώς λαμβάνει εδώ το χαρακτηριστικό γνώρισμα ως *ενεργό φυσικό ον* (*tätiges Naturwesen*). Μπορούμε να παρατηρήσουμε στο σημείο αυτό ότι ο Μαρξ αιτιολογεί και εξηγεί την εκδήλωση όλων των φυσικών δυνάμεων αλλά και τον προσδιορισμό του ανθρώπου ως φυσικού όντος μέσα από *καταβολές* (*Anlagen*<sup>647</sup>), *ικανότητες* (*Fähigkeiten*) και *ορμές* (*Triebe*). Γίνεται λόγος για στοιχεία που απομακρύνονται από μία απόλυτη υπαγωγή στις εκφάνσεις της συνείδησης, καθώς ο άνθρωπος, πέραν της πνευματικής τους δραστηριότητας, είναι ένα *αισθητηριακό* (*sinnliches*), ένα *πάσχον*<sup>648</sup> (*leidendes*) ον. Πέραν της διαμορφωτικής ικανότητάς του προς την εξωτερικότητα ο άνθρωπος είναι *ενσώματος* (*leibliches*). Ένας βιολογικός οργανισμός όπου “τα

642. Karl Marx “1840” ‘*κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία*’, σ. 299.

643. *Ο.π* : σ. 299.

644. Νίκος Φούφας, “*Ο άνθρωπος ως φυσικό ον : φύση και αλλοτρίωση στα Φιλοσοφικά-Οικονομικά Χειρόγραφα του 1844 του Μαρξ*”, σ. 74 .

645. *Ο.π* : σ. 73.

646. Karl Marx “1840” ‘*κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία*’, σ. 299.

647. Ο όρος που χρησιμοποιείται εδώ λαμβάνει κατά κύριο λόγο το νόημα της *διάθεσης*, μίας *τάσης* προς εκδήλωση, ωστόσο θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν γίνεται η χρήση του όρου *Veranlagung* (*προδιάθεση*) ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε σκέψη προς μία λανθάνουσα ουσιοκρατία.

648. *Ο.π* : σ. 299.

αντικείμενα των ορμών του υπάρχουν έξω από τον ίδιο, ως αντικείμενα ανεξάρτητα από αυτόν”<sup>649</sup> και καθώς ο ίδιος κατανοείται ως ένα σύνολο καθορισμών και δυνάμεων που διαρκώς αναπτύσσονται, μεταμορφώνονται και εξελίσσονται, πρέπει κάπως να διατηρείται σε μία κίνηση ως ζωντανός και δρών από όσα βρίσκονται στην εξωτερική αντικειμενικότητα, τα “αντικείμενα των αναγκών του”<sup>650</sup> (*Gegenstände seines Bedürfnisses*), από τα οποία εξαρτάται. Όπως παρατηρήσαμε πάρα πάνω η φύση αποτελεί το υλικό υπόστρωμα της ανθρώπινης ύπαρξης και γι’αυτόν ακριβώς το λόγο περιέχει μέσα της και την πρώτη ύλη διατήρησης της ζωής “για την ενεργοποίηση και την επιβεβαίωση των ουσιωδών δυνάμεων”<sup>651</sup> του ανθρώπου. Στο σημείο έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε, πρώτον, την έννοια της ενεργοποίησης (*Betätigung*) που είναι εφικτή αποκλειστικά και μόνο μέσω της επαφής με την εξωτερικότητα διότι το ενεργείν κάθε έμβιου όντος τροφοδοτείται από την πρώτη ύλη του φυσικού κόσμου, και δεύτερον, την έννοια της επιβεβαίωσης (*Bestätigung*) που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εξωτερίκευση των ποικίλων φυσικών δυνάμεων του ανθρώπινου όντος ενώ δεν αφορά μόνο την επιβεβαίωση της ζωτικότητάς του αλλά και το σύνολο των καθορισμών του ως “ένα ενσώματο, φύσει δυναμικό, ζωντανό, πραγματικό, αισθητηριακό, αντικειμενικό ον”<sup>652</sup>. Στο ζήτημα της φύσης συναντούμε έννοιες που παρ’ότι σε κάθε άλλη στιγμή των *Παρισινών Χειρογράφων* λαμβάνουν καθόλα αρνητικό περιεχόμενο, εδώ παρουσιάζονται στα πλαίσια της δημιουργία μιας καταφατικής συνθήκης στην σχέση του ανθρώπου με την εξωτερικό κόσμο. Μπορεί να παρατηρηθεί πως σε αυτό το σχήμα ενυπάρχει και μία υπόνοια εξάρτησης του ανθρώπου από τη φύση καθώς “έχει πραγματικά, αισθητηριακά αντικείμενα ως αντικείμενο της ουσίας του”<sup>653</sup> (*Gegenstand seines Wesens*), μία συνθήκη που δεν φαίνεται να λαμβάνει αρνητική χροιά για τον Μαρξ στην εν λόγω θεματική ενότητα, αντιθέτως πρόκειται για ένα φυσικό επόμενο, μία θεμιτή αναγκαιότητα η οποία επιβεβαιώνει τον άνθρωπο ως κομμάτι της φύσης σε κάθε πτυχή του ανεξαιρέτως. Η αναγκαιότητα εξάρτησης από φυσικό κόσμο έγκειται στο ότι μόνο αυτός μπορεί να αποτελέσει την εναρκτήρια βάση “την βιοτικής εκδήλωσης”<sup>654</sup> του ανθρώπινου όντος, αλλά και στο ότι αυτή η εκδήλωση μπορεί να γίνει μόνο εντός του φυσικού κόσμου. Μας παρουσιάζεται λοιπόν η έννοια της βιοτικής εκδήλωσης (*Lebensäusserung*), μίας έκφρασης και εξωτερίκευσης με απολύτως θετικό πρόσημο αφού είναι η μόνο οδός ώστε ένα ον να επιβεβαιώσει πως είναι ζωντανό. Είναι μία στιγμή όπου

649. *Ο.π.* : σ. 299 .

650. *Ο.π.* : σ. 299.

651. *Ο.π.* : σ. 299.

652. *Ο.π.* : σ. 299.

653. *Ο.π.* : σ. 299.

654. *Ο.π.* : σ. 299.

αυτή η ζωή και η εκδήλωσή της δεν επισκιάζονται από το πέπλο της παθογένειας αλλά αναδεικνύονται από την δυναμική, τις δυνατότητες και την ισχύ της εξέλιξης. Θα μπορούσαμε να πούμε λοιπόν, πως παρουσιάζεται εδώ μία θετική πλευρά της αλλοτρίωσης, έτσι όπως την συναντήσαμε και στον νεαρό Έγελο, αφού δηλώνει την έκφραση και εκδίπλωση της ζωτικότητας και της ενεργού δυναμικότητας του ανθρώπινου όντος. Συγκροτείται κατ'αυτόν τον τρόπο το ζήτημα της φυσικής ανάγκης (*natürliches Bedürfnis*) η οποία “είναι κατανοητή από τον νεαρό Μαρξ, ως απόδειξη της ύπαρξης του ανθρώπου και ως ένα μέσο εκπλήρωσης της ύπαρξής του μέσα στη φύση”<sup>655</sup>, ούτως ώστε γίνεται μία καταφατική νοηματοδότηση της ανάγκης, μίας ακόμη έννοιας όπου στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας βρίσκεται στην σφαίρα της παθογένειας και της διάλυσης κάθε στοιχείου ζωτικότητας. Εδώ παρ'όλ'αυτά η ανάγκη δηλώνει το πώς ξεδιπλώνεται ο άνθρωπος στην εξωτερικότητα, αρχικά με την συλλογή όσων υπάρχουν ήδη σε αυτήν και στην συνέχεια πώς με την εργασία του, την διαμορφωτική του δύναμη, μπορεί να παράξει νέα αντικειμενικότητα με συγκεκριμένους καθορισμούς. Η παραγωγή που αναπτύσσεται μέσα σε αυτήν την συνθήκη καθορίζεται απολύτως από “το έυρος της άμεσης ανάγκης του”<sup>656</sup> του ανθρώπου, όπως μας ενημερώνει ο νεαρός Μαρξ στις σημειώσεις του για τον James Mill<sup>657</sup>. Δεν γίνεται λόγος εδώ για μαζική παραγωγή ή για την δημιουργία εμπορευμάτων, αλλά για το ότι κάθε στοιχείο που παράγεται μέσω της παρέμβασης της εργασίας είναι απόρροια της εκδήλωσης της ανθρώπινης χρείας, “ο άνθρωπος παράγει συνεπώς σ'αυτήν την κατάσταση όχι περισσότερο από αυτό που χρειάζεται άμεσα”<sup>658</sup> ενώ το μόνο κέρδος το οποίο μπορεί να έχει είναι η όσο το δυνατόν καλύτερη διατήρηση της ζωής του. Πρόκειται για την εξωτερίκευση και εκδήλωση των δυνάμεών του στην πολλαπλότητα τους χωρίς να ελέγχονται οτιδήποτε το ξένο, το μόνο μέτρο που υπάρχει είναι η ίδια η ανάγκη, δηλαδή, για τον άνθρωπο “το όριο της ανάγκης του είναι το όριο της παραγωγής του”<sup>659</sup>. Επιπροσθέτως θα μπορούσαμε να μιλήσουμε εδώ για μία θετικά νοηματοδοτημένη εξαντικειμενίκευση μέσα στο φυσικό είναι, ένα καθοριστικό στοιχείο σύστασης του ανθρώπινου όντος, η κίνηση προς το έξω, η σύνδεση με αυτό και οι αρμονική συνύπαρξη και σχέση των δύο στοιχείων, φύσης και όντος ενισχύουν την σημασία της ύπαρξης στην υλικότητά της.

655. Νίκος Φούφας, “Ο άνθρωπος ως φυσικό ον : φύση και αλλοτρίωση στα Φιλοσοφικά-Οικονομικά Χειρόγραφα του 1844 του Μαρξ”, σ. 78.

656. Karl Marx “1840” ‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’, σ. 338.

657. Ό.π : σ. 323-342, “Αποσπάσματα από το βιβλίο του James Mill “*Éléments D'Économie Politique*” (Παρίσι 1844).

658. Ό.π : σ. 338.

659. Ό.π : σ. 338.

Το ζήτημα της σχέσης περικλείει όλα όσα παρατηρήθηκαν κατά την συγκρότηση του ανθρώπου ως φυσικού, ως κοσμικού όντος, με την ακριβή σημασία της λέξης, με δυνάμεις και διαθέσεις που πηγάζουν από την ίδια την υλικότητα καθώς “ένα ον το οποίο δεν έχει της φύσης του έξω από το ίδιο, δεν είναι ένα φυσικό ον, δεν μετέχει στην ουσία της φύσης”<sup>660</sup>, δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο αφηρημένα. Για να μιλούμε όμως για σχέση και διάδραση δεν είναι δυνατόν η κίνηση να συμβαίνει προς μία κατεύθυνση γιατί “ένα ον το οποίο δεν είναι αυτό το ίδιο αντικείμενο για ένα τρίτο ον, δεν έχει κανένα ον ως αντικείμενό του”<sup>661</sup>, είναι κάτι το απόκοσμο και εξωπραγματικό διότι κάθε ον είναι συνυφασμένο με την αντικειμενικότητα γύρω του, διαφορετικά, “ένα μη αντικειμενικό ον είναι ένα μη ον” (*Ein ungegenständliches Wesen ist ein Unwesen*). Η σκέψη που παρουσιάζει εδώ ο Μαρξ δεν αποτελεί μία δογματική θέση αλλά μία παρατήρηση που συχνά λησμονούμε, ότι δηλαδή κάθε τι που σκεπτόμαστε, αισθανόμαστε, ονομάζουμε ή πράττουμε συμβαίνει πάντα ‘σε σχέση με’ κάτι άλλο, μία ανάγκη, ένα υλικό, ένα φαινόμενο ή ένα άλλο άτομο και αυτή ακριβώς η σχέση δημιουργεί μία ένα δυνατότητα ή μία νέα πραγματικότητα. Δεν θα ήταν εφικτό να μιλήσουμε για “το μοναδικό ον”<sup>662</sup> (*das einzige Wesen*), το ον που δεν ανήκει πουθενά, δεν αισθάνεται, δεν παρουσιάζει καμία εκδίπλωση των δυνάμεών του, ακόμη και στην συζήτηση για ένα παντοδύναμο πέραν του κόσμου όντος χρησιμοποιούμε στοιχεία της ανθρωπινότητάς, έτσι όπως μπορεί να γίνει αντιληπτή με υλικό τρόπο, καθώς το επέκεινα είναι ο κόσμος του, αισθήματα όπως το καλό και το κακό παίρνουν μέρος στην διάδρασή του, ανάγκες όπως η προσφορά ή το τελετουργικό τρέφουν ‘την ύπαρξή’ του, άλλα επίσης αφανή όντα είναι η κοινωνία του και με έναν υπεραισθητό τρόπο δημιουργούνται οι σχέσεις του, ωστόσο ακόμη και μέσα σε αυτά τα πλαίσια δεν είναι εφικτό να ενταχθεί στον αισθητηριακό κόσμο καθώς παραμένει ένα ον “μοναχικό και μόνο”<sup>663</sup> (*einsam und allein*), ταυτοχρόνως, απουσιάζει η δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ των στοιχείων που μπορούν να συνθέσουν ένα σύνολο επί του πραγματικού, συνθήκη που το καθιστά “απλώς νοητό [...] φανταστικό ον, ένα ον της αφαίρεσης”<sup>664</sup> (*nur gedachtes, eingebildetes Wesen, ein Wesen der Abstraktion*). Οι σχέσεις και οι σχέσεις των σχέσεων διαδραματίζονται σε απολύτως υλική βάση, σε μία ρυθμική κίνηση αλληπάλληλων αλληλοδιεισδύσεων στοιχείων και όντων, ανθρώπου και φύσης δημιουργώντας μία αντιστοιχία ενεργειών όπου όσο ο άνθρωπος εξωτερικεύεται, εκφράζεται και εξαντικειμενικεύεται μέσα στο πραγματικό, παράλληλα και με τον ίδιο τρόπο το πραγματικό φυσικοποιεί τον άνθρωπο. Μπορούμε να διακρίνουμε την διαλεκτική

660. Ο.π : σ. 299 .

661. Ο.π : σ. 299.

662. Ο.π : σ. 300.

663. Ο.π : σ. 300.

664. Ο.π : σ. 300.



δυναμική του σχήματος όχι σε ένα αποκλειστικά θεωρησιακό επίπεδο, αλλά σε μία βάση πραγματική, πρακτική, ενεργητική, εμπειρική και ζωντανή, υπερβαίνοντας την “*πρωταρχική σχέση αναγκαιότητας*”<sup>665</sup>, επιτυγχάνοντας μία “*σχέση πραγμάτωσης*”<sup>666</sup> και επιβεβαιώνοντας την καταφατικότητα της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Η παρουσίαση της σκέψης του Μαρξ για το ανθρώπινο ον και την σχέση με τον φυσικό κόσμο, αρχικά μας απαντά στο αν εν τέλει η αντικειμενικότητα γενικά και το παραγόμενο αντικείμενο ειδικά είναι δυνατόν να παράξουν τον άνθρωπο ως υποκείμενο. Μέσα από όσα είδαμε μπορούμε να συμπεράνουμε πως η ανθρώπινη υποκειμενικότητα σε κάθε στάδιο διαμόρφωσής της είναι συμφυής με την αντικειμενικότητα. Έπειτα, ένα σημείο που είναι σημαντικό να κρατήσουμε είναι η θετική νοηματοδότηση εννοιών, που η χρήση τους σε κάθε άλλο σημείο των κειμένων που εξετάζουμε συμβαδίζουν με στοιχεία καταστροφής και φθοράς, από την έννοια της ανάγκης και της εξαντικειμενίκευσης έως την έννοια της αισθητηριακότητας και παθητικότητας του ανθρώπου ως όντος που δέχεται-προσλαμβάνει ερεθίσματα φαινομένων, δηλαδή, την εννόηση του ανθρώπου ως “*περιπαθούς όντος*”<sup>667</sup> (*leidenschaftliches Wesen*) όπου έννοια του πάθους (*Die Leidenschaft, die Passion*) λαμβάνει καθόλα δυναμικό ρόλο ως κινητήριος δύναμη της εξωτερίκευσης, με άλλα λόγια, “*είναι η ουσιώδης δύναμη του ανθρώπου η οποία αγωνίζεται ενεργητικά για το αντικείμενό του*”<sup>668</sup> είναι η πηγή της έκφρασής του. Τέλος το να θέσουμε μία βάση για το ανθρώπινο ον, το να το προσδιορίσουμε ακολουθώντας την μαρξική σκέψη που μας παρουσιάζεται εδώ μπορεί να αποδειχθεί βοηθητική στην κατανόηση των συνθηκών που περιγράφονται στην στιγμή της αστικής κοινωνίας. Γίνεται έτσι εφικτό να να αντιληφθούμε πληρέστερα την έννοια της αλλοτρίωσης, που στην παρούσα συζήτηση υπάρχει μόνο ως καταφατική έκφραση ενώ στον αστικό τρόπο παραγωγής μεταβάλλεται σε απώλειά της. Στην συνέχεια του κειμένου μας, θα αναζητήσουμε επιπλέον στοιχεία της κριτικής του νεαρού Μαρξ στην διάρθρωση του συγκεκριμένου οικονομικό-κοινωνικού συστήματος με τις έντονες πτωτικές διαδικασίες που το χαρακτηρίζουν, διατηρώντας ως κεντρικό μας μέλημα την διερεύνηση των εκφάνσεων της αλλοτρίωσης.

665. Νίκος Φούφας, “Ο άνθρωπος ως φυσικό ον : φύση και αλλοτρίωση στα Φιλοσοφικά-Οικονομικά Χειρόγραφα του 1844 του Μαρξ”, σ. 75.

666. Ο.π : σ. 75.

667. Karl Marx “1840” ‘*κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία*’, σ. 300.

668. Ο.π : σ. 300.

ε. Η ιδιαιτερότητα της αλλοτριωμένης εργασίας

Θα επανέλθουμε τώρα στον χώρο και τον χρόνο της αστικής κοινωνίας και του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής και θα συνεχίσουμε την αναζήτηση της αλλοτρίωσης μέσα στην ζοφερή πραγματικότητα της εργατικής τάξης που, όπως είδαμε, χάνει την δύναμη της και την ίδια της την ζωτικότητα παράγοντας μία ανοίκεια αντικειμενικότητα καθώς υποτάσσεται όλο και περισσότερο στο απρόσωπο κεφάλαιο. Ύστερα από τα στοιχεία που τέθηκαν στο κεφάλαιο για την φύση και το υποκείμενο, φαίνεται πως μέσα στον κόσμο της αστικής οικονομίας ο άνθρωπος εκπίπτει σε μία αρνητικά φορτισμένη ζωτικότητα καθώς υπονομεύεται και καταστρέφεται η φυσική του διάσταση ενώ ταυτοχρόνως διαστρεβλώνεται κάθε ανθρώπινη πτυχή του. Έχουμε ήδη αναφέρει πως στην αστική κοινωνία ο άνθρωπος βρίσκεται μέσα σε έναν ξένο και εχθρικό κόσμο πολλά στοιχεία του οποίου παράγει ο ίδιος ο εργάτης με την εργασία του. Το πρόσημο που λαμβάνει εδώ η αλλοτρίωση είναι σαφώς αρνητικό και θα προσπαθήσουμε να την βρούμε στην παρούσα θεματική “στην ίδια την πράξη της εργασίας”<sup>669</sup> καθώς “η αποξένωση δεν φαίνεται μόνο στο αποτέλεσμα”<sup>670</sup> της, δηλαδή, στην απώλεια των αντικειμένων, την διαμόρφωση αναγκών και στην διάρθρωση της αστικής κοινωνίας στο σύνολό της, αλλά ξεκινά μέσα στις μονάδες παραγωγής και καλύπτει όλο το φάσμα της ζωής των εργατών. Αυτός ο ξένος κόσμος που θέτει τον εργάτη στην αφάνεια, σε μία ύπαρξη που επισκιάζεται ακόμη και από τα αντικείμενα παραγωγής του ξεκινά από το ότι ο εργάτης “ο ίδιος αποξενώνεται στην ίδια την διαδικασία της παραγωγής”<sup>671</sup>, ένα σημείο με μεγάλη σημασία καθώς τονίζεται για ακόμη μία φορά το ζήτημα της σχεσιακότητας και πιο συγκεκριμένα, της σχέσης του εργάτη με εργασιακή του δραστηριότητα. Αυτή ακριβώς η σχέση είναι εμφανίζεται ως εσωτερική αιτία της γενικευμένης αποξένωσης της αστικής κοινωνίας γιατί εμφανίζεται “η ίδια η παραγωγή να είναι ενεργός αλλοτρίωση”<sup>672</sup> και κατ’ επέκταση η έννοια της σχέσης να συνδυάζεται πια με την έννοια της απώλειας. Ο συγκερασμός σχέσης και απώλειας, δύο ουσιαστικά ετερόκλιτων εννοιών, θα παρουσιαστεί ξανά στην τωρινή συζήτηση σε σχήματα σχέσεων απώλειας αλλά και απώλειας των σχέσεων όχι μόνο σε ότι αφορά τα παράγωγα της εργασίας και των ανθρώπινων δυνάμεων αλλά ευρέως στο φάσμα των διάφορων τύπων σχέσεων επαναφέροντας στο προσκήνιο την έννοια της αποξένωσης (*Entfremdung*). Η αστικού τύπου εργασία προσδιορίζεται έτσι από την έννοια της αλλοτρίωσης (*Entäusserung*) καταδεικνύοντας την άσκηση επίδρασής της με διττό τρόπο, πρώτον εξωτερικά ως “η αλλοτρίωση της δραστηριότητας”

669. Ο.π : σ. 252.

670. Ο.π : σ. 252.

671. Ο.π : σ. 252.

672. Ο.π : σ. 252.

(*die Entäusserung der Tätigkeit*) και δεύτερον εσωτερικά ως “*η δραστηριότητα της αλλοτριώσης*”<sup>673</sup> (*die Tätigkeit der Entäusserung*) και παρουσιάζοντας τον χαρακτήρα της εργασίας στο σύνολο των στιγμών της και των πολλαπλών αλλοτριώσεων της.

Η απώλεια σχεσιακότητας δημιουργεί ένα σχήμα αντιθέτων όπου στον ένα πόλο βρίσκεται ο εργάτης και στον άλλο η εργασία έτσι όπως διαμορφώνεται εντός των παραγωγικών μονάδων της αστικής κοινωνίας. Η αντίθεση έγκειται στο ότι “*η εργασία είναι για τον εργάτη εξωτερική, δηλαδή, δεν ανήκει στην ουσία του*”<sup>674</sup>, η αποξένωση από την πραγματικότητα δηλαδή μπορεί να παρατηρηθεί αν κοιτάξουμε στο εσωτερικό του ίδιου του εργάτη ως όντος που “*δεν εισπράττει κατάφαση στην εργασία του αλλά αρνείται το εαυτό του*”<sup>675</sup>, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από την δραστηριότητα του επί της εξωτερικής υλικότητας, σε αντίθεση με όσα είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ώστε μοιάζει να εγκαταλείπει τον εαυτό του. Η συνολική παρατήρηση τη αποξένωσης δεν είναι εμφανής μόνο σε αυτό που αφήνει ο εργάτης ως απόρροια της εργασίας του στα χέρια του κεφαλαίου αλλά στην ίδια την *παύση* του εαυτού του εντός της παραγωγικής διαδικασίας καθώς “*δεν αναπτύσσει καμία ελεύθερη σωματική και πνευματική ενέργεια*”<sup>676</sup>, είναι σαν να μην εκδηλώνει τίποτε από μέσα προ τα έξω όσο εμπλέκεται και υποχρεώνεται να εξαρτηθεί από την μηχανική αυτή εργασία, εμφανίζεται έτσι ακόμη ένας λόγος που η αλλοτριώση στην σκέψη του νεαρού Μαρξ λαμβάνει το περιεχόμενο της απώλειας έκφρασης. Η μοναδική σχέση που μπορούμε να διαπιστώσουμε σε ένα τέτοιο πλαίσιο είναι η σχέση των εννοιών της *εργασίας* και της *αλλοτριώσης* (*Entäusserung & Entfremdung*), ως απώλειας έκφρασης και ως αποξένωσης, από την στιγμή που “*ο εργάτης νιώθει εαυτόν έξω από την εργασία και στην εργασία νιώθει εκτός εαυτού*”<sup>677</sup> αυτές οι δύο έννοιες εμπλέκονται διαλεκτικά και αιτιακά. Ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται εργασία και αλλοτριώση μας δίνει ακόμη μία φορά ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει την σκέψη του Μαρξ, ότι δηλαδή ακόμη και στο επίπεδο των εννοιών είναι παρούσα η σχεσιακότητα, πρόκειται για μία ενεργή διαδικασία, που εκδηλώνεται μέσα σε ένα λειτουργικό σύστημα και έχει ισχυρή διαμορφωτική επιρροή από την ανάπτυξη της προσωπικότητας του εργάτη έως την διάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων όπως θα δούμε στην συνέχεια. Το ζήτημα της αλλοτριωμένης εργασίας ως διαδικασίας εκτός από τις εξωτερικές της εκφάνσεις της, την απώλεια της σχέσης με το προϊόν ή την απώλεια έκφρασης των ανθρώπινων στοιχείων πνευματικών και πρακτικών, εισχωρεί και

673. Ο.π : σ. 252.

674. Ο.π : σ. 252.

675. Ο.π : σ. 252.

676. Ο.π : σ. 252.

677. Ο.π : σ. 252.

στον εσωτερικό κόσμο του εργάτη ο οποίος “νιώθει εαυτόν έξω από την εργασία και στην εργασία νιώθει εκτός εαυτού”<sup>678</sup>, γίνεται ξένος ως προς το εσωτερικό της πράξης της εργασίας και του ίδιου του εαυτού. Η αλλοτρίωση του εργάτη εκδηλώνεται συνεπώς με διττό τρόπο και χαρακτηρίζεται ως χωρισμός, πρώτον από τον εαυτό του και δεύτερον από το ανθρώπινο πράττειν του. Η ξενότητα έχει και εδώ ισχυρή παρουσία από την στιγμή που ο εργάτης “είναι σε οικεία (*Zu Hause*) κατάσταση όταν δεν εργάζεται, και όταν εργάζεται είναι σε ανοίκεια (*nicht zu Haus*) κατάσταση”<sup>679</sup>, και μας δίνει ακόμη μια ενδιαφέρουσα οπτική, ότι δηλαδή, εντός της μονάδας παραγωγής βρίσκεται σε ένα μέρος άγνωστο επί της ουσίας, κάθε τι γύρω του είναι ξένο αλλά και αδύνατον να γνωσθεί ενώ μέσα σε αυτό πρέπει να λειτουργήσει σύμφωνα με τους δοσμένους κανόνες “συνεπώς η εργασία του δεν είναι αυτόβουλη αλλά αναγκαστική, καταναγκαστική εργασία”<sup>680</sup> (*Zwangsarbeit*) για την ημερήσια τυπική επιβίωση. Εντός των συνθηκών παραγωγής της εποχής της αστικής κοινωνίας η εργασία παρουσιάζει μία διασπαστική και νοσηρή ισχύ εφόσον διαδραματίζονται συνεχείς ρήξεις μεταξύ των εργατών και των στοιχείων του βίου τους με αποτέλεσμα μία ολόκληρη τάξη ανθρώπων να βρίσκεται χωρίς δικό της τόπο ενώ ο καταναγκασμός (*Zwang*) της έγκειται σε αυτήν την αναγκαιότητα επιβίωσης η οποία για να καλυφθεί πρέπει να βρίσκεται σε μία διαρκή αγώνα κάτω από τις ξένες δυνάμεις που υψώνονται γύρω της, διότι σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση η “η εργασία αποφεύγεται σαν πανούκλα”<sup>681</sup>.

Στο κεφάλαιο για τον βίο του εργάτη είδαμε τα πρώτα στοιχεία που περιγράφουν την γενική παθογένεια που χαρακτηρίζει την επιβίωση της τάξης των εργατών εντός της αστικής κοινωνίας, εν συνεχεία θα παρουσιαστούν επιπλέον πτυχές αυτής της κατάστασης διατηρώντας την ματιά μας στραμμένη στο εσωτερικότης αλλοτριωμένης εργασίας. Όπως αναφέρθηκε προ ολίγου η εξωτερική εργασία (*Die äusserliche Arbeit*) που ασκεί ο εργάτης κατά την διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής αποτυπώνει έναν και μόνο σκοπό για τον ίδιο, την ικανοποίηση της βιοτικής του ανάγκης και είναι σκόπιμη εδώ η χρήση του ενικού αριθμού διότι δεν μιλούμε για την κάλυψη ενός πλέγματος αναγκών αλλά μόνο για την ανάγκη της αναπλήρωσης σωματικής ενέργειας, την τροφή. Ο μαζικός τρόπος παραγωγής, της πληθώρας βιομηχανικών ειδών-εμπορευμάτων που καθορίζονται από τις “εκλεπτυσμένες ανάγκες”<sup>682</sup> (*die Raffinierung der Bedürfnisse*) της αστικής τάξης, όπως μας ενημερώνει ο νεαρός στοχαστής στο τετράδιο του *Τρίτου Χειρογράφου*, αποκλείει όλο και

---

678. Ο.π : σ. 252.

679. Ο.π : σ. 252.

680. Ο.π : σ. 252.

681. Ο.π : σ. 253.

682. Ο.π : σ. 286.

περισσότερο την πρόσβαση στον εργάτη που τα παράγει. Αυτό δεν τον αποξενώνει μόνο από το αντικείμενο αλλά και από τις ίδιες της ανθρώπινες ανάγκες του στο σύνολο τους. Αυτή η ελάχιστη επιβίωση κάνει την εργασία να “είναι μία εργασία της αυτοθυσίας και της εξάντλησης”<sup>683</sup>, δηλαδή, ο εργάτης παράγει την άρνηση του εαυτού του. Η ίδια η ανάγκη λοιπόν αποτελεί πια συγκροτητικό στοιχείο της φιγούρας του εργάτη ο οποίος παραδίδεται σε μία “ζωώδη αποκτήνωση”<sup>684</sup> (*die viehische Verwüdrung*) σε μία φθορά της ύπαρξής του όπου δεν μπορεί να υπάρξει έστω και ένα στοιχείο *αυτενέργειας* (*Selbsttätigkeit*) και προσδιορισμού των αναγκών από τον ίδιο. Ακόμη και η θυσία του εαυτού την οποία εκδηλώνει δεν παράγει καμία απολύτως κατάφαση για τον εαυτό της και δεν ενεργοποιείται αυτοβούλως. Αξίζει να σταθούμε στο στοιχείο της *αυτοθυσίας* (*Selbstaufopferung*) πρώτον για να διευκρινίσουμε ότι δεν χρησιμοποιείται στο κείμενο ως συνώνυμο της αυταπάρνησης για κάποιον υψηλό σκοπό ή για το κοινό καλό αλλά με την έννοια της απόλυτης στέρησης των στοιχείων της ζωής και του ίδιου του εαυτού. Μέσα από αυτό μπορούμε να δούμε εκτενέστερα στην περιστολή και την μεταστροφή των αναγκών στον αστικό πολιτισμό αλλά και της διαμόρφωσης του εργάτη ως ατόμου που κινείται πια στο πλαίσιο μίας επιβολής μίας “αφηρημένης απλότητας της ανάγκης”<sup>685</sup>. Σε αντίθεση με την σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο του ως αισθητηριακό ον, όπως είδαμε στο προηγούμενο μέρος του κειμένου μας, εδώ ο εργάτης χάνοντας σταδιακά την ανθρωπινότητά του παύει να εξωτερικεύεται μέσα στον κόσμο εξαιτίας των αναγκών του και συνεπώς παύει να υπάρχει στον βαθμό κατά τον οποίο εκφράζει τις ανάγκες αυτές ή να διαμορφώσει την εξωτερική πραγματικότητα λόγω των αναγκών αυτών μέσω των ζωτικών δυνάμεών του. Στην αστική τάξη πραγμάτων το μόνο που απομένει στον εργάτη είναι η διαβίωση, στην αφαίρεσή της και όχι στο σύνολό της, είναι η στιγμή που “το ζωώδες γίνεται ανθρώπινο και το ανθρώπινο ζωώδες (*Thierische*)”<sup>686</sup>, μία μεταμόρφωση και ταυτοχρόνως ένας περιορισμός του ανθρώπου-εργάτη που “γνωρίζει πλέον μόνο την ανάγκη της βρώσης”<sup>687</sup> την οποία

---

683. Ο.π : σ. 253.

684. Ο.π : σ. 286.

685. Ο.π : σ. 286.

686. Ο.π : σ. 252.

687. Σε αυτό το σημείο του κειμένου δίδεται το παράδειγμα της Ιρλανδίας, Ιστορικό πλαίσιο : Πρόκειται για τον ιρλανδικό “Μεγάλο Λιμό της πατάτας” 1845-1852 (*The Great Famine/An Gorta Mór* ή *Drochshaol* στα ιρλανδικά *κακή ζωή*). Η πατάτα αποτελούσε το βασικό είδος καλλιέργειας της Ιρλανδίας και σε πολλές περιοχές μπορούμε να μιλήσουμε και για αποκλειστική καλλιέργεια. Υπολογίζεται ότι χάθηκαν περίπου 1,9 εκατομμύρια ζωές από την πρώτη φορά που χτύπησε ο περονόσπορος πατάτας (ασθένεια που καταστρέφει άμεσα το φυτό) το 1845 έως το τέλος του λιμού το 1851/52, επίσης ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού έφυγε από την χώρα με πλοία μετανάστευσης κυρίως προς την αμερικανική ήπειρο. Η απώλεια τροφής ήταν τόσο μεγάλη που αναφέρεται πως οι άνθρωποι έφταναν σε σημείο να βράζουν ανθούς από το φυτό Ελαιοκράμβη για να τραφούν. Ένα ακόμη στοιχείο που ενίσχυε την δεινή κατάσταση πείνας είναι ότι κατά την περίοδο του λιμού στο Δουβλίνο δεν υπήρχε αποχετευτικό σύστημα με αποτέλεσμα οι συνθήκες διαβίωσης να είναι άθλιες ενώ αναπτύσσονταν ασθένειες με υψηλό πυρετό που σε συνδυασμό με την έλλειψη τροφής αύξαναν κατακόρυφα την θνησιμότητα. Άλλοι τομείς της οικονομίας και το

θα καλύψει πάλι εντός του καταναγκασμού και της στέρησης αφού η πρόσβαση στην τροφή του καθορίζεται από τον πενιχρό μισθό της ξένης εργασίας του. Παρουσιάζεται εδώ μία πτυχή της αλλοτρίωσης όπου ήδη από το εσωτερικό της εργασίας παράγει εξασθενημένα όντα, κάτι που αποτυπώνεται όχι μόνο σε ένα θεωρητικό επίπεδο απώλειας της έκφρασης αλλά στα γεγονότα της απτής πραγματικότητας της ζωής των εργατών που περιστέλλεται στις εξαντλητικές εργασιακές του εργοστασίου. Ο αστικός πολιτισμός, έτσι όπως τον παρατηρεί στις ημέρες του ο Μαρξ, μπορούμε να πούμε πως παραμερίζει τον εργάτη και το μόνο στοιχείο που εναποθέτει σε αυτόν είναι η μαζική παραγωγή, η υπαγωγή “της δραστηριότητάς του στην πλέον αφηρημένη μηχανική κίνηση”<sup>688</sup> με αποτέλεσμα να βρίσκεται σε μία κατάσταση που του απαγορεύει να διαμορφωθεί να εξελιχθεί, ένας “τελείως αμόρφωτος άνθρωπος”<sup>689</sup> υποτελής του ξένου κόσμου.

Για άλλη μία φορά παρατηρούμε την αλλοτρίωση του εργάτη και από τον τρόπο που ο ίδιος εκλαμβάνεται από τον κόσμο γύρω του, “η μηχανή βολεύεται με την αδυναμία του ανθρώπου”<sup>690</sup>, το μηχανοποιημένο αυτό σύστημα και η επιστήμη του, όπως είδαμε και σε προηγούμενη συζήτησή μας, η πολιτική οικονομία, υπαγορεύουν το ‘δέον είναι’ του εργάτη “υποβιβάζοντας την ανάγκη του στην άκρως αναγκάια και αξιοθρήνητη συντήρηση του σωματικού βίου” και “υπολογίζοντας τον όσο το δυνατόν ενδεή βίο [*dürftige Leben*] (την ύπαρξη) ως μέτρο”<sup>691</sup> ώστε να διαμορφωθεί ένας

---

εμπόριο μπήκαν στην δίνη της καταστροφής ιδίως ένα βασικό στοιχείο της Ιρλανδικής βιομηχανίας, η βιομηχανία απόσταξης που έχασε ένα μεγάλο μέρος της πρώτης ύλης παραγωγής αλκοόλ που ήταν η πατάτα. Η κατάσταση επιβαρύνθηκε ραγδαία και εξαιτίας της οικονομικής πολιτικής θέσης που έλαβε η Μεγάλη Βρετανία απέναντι στην Ιρλανδία και την άνοδο των φόρων στα σιτηρά. [Πληροφορίες : Tim Pat Googan, “*The Famine Plot*”, *England’s role in Ireland’s great tragedy*, ed. Palgrave Macmillan, November 2012, p. 25-115 ]

Το παράδειγμα της Ιρλανδίας στο Τρίτο Χειρόγραφο : Ο νεαρός Μαρξ χρησιμοποιεί την εικόνα της πείνας στην Ιρλανδία, γεγονός που συμβαίνει κατά την περίοδο συγγραφής των Χειρογράφων και έχει συγκλονίσει ολόκληρη την Ευρώπη, με σκοπό να παραλληλίζει τις συνθήκες πείνας του ιρλανδικού λαού με την κατάσταση των βιομηχανικών εργατών σε όλες τις χώρες που έχουν αναπτύξει αυτό το είδος μαζικής παραγωγής. Η απόλυτη φτώχεια, η πείνα και οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης όπου ακόμη και “απλούστερη ζωώδης καθαριότητα παύουν να είναι ανάγκη για τον εργάτη” είναι μία κατάσταση που επικρατεί σε όλα τα αστικά κέντρα της Ευρώπης. Έτσι λοιπόν οι εργάτες στην καθημερινότητά τους βρίσκονται ακριβώς στην ίδια κατάσταση πείνας και ανθρώπινης αποσύνθεσης όπως ακριβώς και σε έναν λιμό γι’ αυτό “η Αγγλία και η Γαλλία έχουν ήδη σε κάθε βιομηχανική πόλη μία μικρή Ιρλανδία”. [Ο.π : σ. 286-287].

688. Ο.π : σ. 287, παράφραση.

689. Εδώ γίνεται ο παραλληλισμός της κατάστασης του εργάτη ως ατόμου με αυτήν ενός παιδιού : “Η απλοποίηση της μηχανής, της εργασίας χρησιμοποιείται για να γίνει εργάτης ο άνθρωπος που είναι ακόμη στην ανάπτυξη, ο τελείως αμόρφωτος άνθρωπος -το παιδί- όπως ο εργάτης έχει γίνει ένα εγκαταλελειμμένο παιδί”. Σκοπός αυτού του συσχετισμού είναι να τονιστεί η εξαρτητική σχέση του εργάτη με το σύστημα που τον κυριεύει, όπως ακριβώς ένα παιδί που βρίσκεται υπαγόμενο στην ξένη βούληση και ισχύ σε όσων βρίσκονται σε μία ανώτερη βαθμίδα ιεραρχίας. Ακόμη πιο σημαντικός είναι ο χαρακτηρισμός του εργάτη ως *εγκαταλελειμμένο παιδί* (*verwahrlostes Kind*), ότι δηλαδή, όπως ένα παιδί μόνο και παραμελημένο έτσι και ο εργάτης θα ακολουθήσει κάθε προσταγή, κάθε ξένη δύναμη ώστε να επιβιώσει, ακόμη και ο κόσμος γύρω του τον αντιμετωπίζει ως αδύναμο και ανίκανο να πάρει αποφάσεις για τον εαυτό του. [ Ο.π : σ. 287].

690. Ο.π : σ. 287.

691. Ο.π : σ. 287.

προκαθορισμένος αμετακίνητος κανόνας αποδιάρθρωσης κι παράλυσης του εργάτη. Δεν γίνεται λόγος μόνο για ένα πρόγραμμα εργασίας μη βιώσιμο για τον εργάτη αλλά για την αλλοίωση των ιδίων του των αισθήσεων, θα μπορούσαμε να πούμε πως κάτι τέτοιο αποτελεί ακόμη ένα φαινόμενο της αλλοτρίωσης η οποία μπορεί να κατανοηθεί εδώ ως μία διαστρέβλωση και ακόμη περισσότερο διάλυση των ανθρώπινων αισθήσεων, ως μία απώλεια σχέσης της σωματικότητας του ανθρώπου με την εξωτερική του πραγματικότητα. Συμπληρώνεται έτσι η φιγούρα του εργάτη ως αφηρημένου όντος αφού το ζήτημα της αφαίρεσης εμφωλεύει στην ολότητά του δεδομένου ότι το αστικό σύστημα στα πρώτα βήματά του *“καθιστά τον εργάτη ένα ον αναίσθητο και άνευ αναγκών, όπως καθιστά την δραστηριότητά του μία καθαρή αφαίρεση από κάθε δραστηριότητα”*<sup>692</sup>, μέσα από πρακτική και θεωρητική δομή που αποκλείει ένα μέρος της κοινωνίας όχι μόνο ταξικά αλλά και από το είδος των ανθρώπων. Από την θεωρητική και εφαρμοσμένη οικονομία ο *αστεακός βίος*<sup>693</sup> (*das Stadtleben*) περικλείει δύο κόσμους αυτόν του πλούτου (*des Reichthums*) και αυτόν της απάρνησης (*des Entsagens*), της στέρησης (*des Darbens*) και της φειδούς<sup>694</sup> (*der Ersparung*), η έννοια της ζωής, το ζήτημα των αναγκών και της συγκρότησης του ανθρώπου ως υποκειμένου λαμβάνουν ένα τελείως διαφορετικό και θα μπορούσαμε να πούμε αντιθετικό περιεχόμενο σε αυτές τις δύο σφαίρες πραγματικότητας της αστικής κοινωνίας. Το ζήτημα των αναγκών συμπορεύεται με την έννοια της πολυτέλειας (*Luxus*) της οποίας το περιεχόμενο μεταβάλλεται ανάλογα με την σφαίρα επιρροής της, στον ένα πόλο υπάρχει ανάγκη για πολυτέλεια με την ακριβή σημασία του όρου, για ό,τι είναι ευχάριστο αλλά όχι απαραίτητο για την διατήρηση της ζωής, μία συνθήκη που διαβεβαιώνεται από οικονομική άνεση που υπερβαίνει κατά πολύ τον μέσο όρο του βιοτικού επιπέδου της αστικής κοινωνίας, στον άλλο πόλο όπου και ανήκουν οι εργάτες κάθε ανάγκη και πιο συγκεκριμένα *“οτιδήποτε υπερβαίνει την πλέον αφηρημένη ανάγκη [...] φαίνεται πολυτέλεια”*<sup>695</sup>, δηλαδή, όποια ανάγκη παρεκκλίνει από την ελάχιστη σωματική συντήρηση θεωρείται περιττή, όπως περιττή θεωρείται και η ανθρώπινη κατάσταση γενικώς.

Συνεπώς η ανθρώπινη ουσία, όπως την είδαμε στην συζήτηση μας για την φύση, τείνει όχι απλώς να φθίνει αλλά να καταργείται μέσα στον εξευγενισμένο αστικό πολιτισμό που με όλη την αισθητική του, την ραγδαία εξέλιξη της επιστήμης και ιδίως της μηχανικής ταυτοχρόνως λειτουργεί καταστροφικά για την ζώσα σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του, την σωματικότητά

692. Ο.π : σ. 287.

693. Ο.π : σ. 263, *Δεύτερο Χειρόγραφο*, εννοείται η ζωή στις βιομηχανικές πόλεις και γενικά στον αστικό τρόπο παραγωγής σε αντίθεση.

694. Ο.π : σ. 287.

695. Ο.π : σ. 287.

του έως την ίδια την εγκατάλειψη της σχέσης αυτής. Γίνεται λόγος για την απώλεια των ανθρώπινων αισθήσεων που φαίνεται να επηρεάζει και τους δύο πόλους με μία σημαντική διαφορά ότι στον κόσμο του πλούτου από την μία πλευρά δημιουργείται μία υπερπληθώρα αναγκών και μία πρακτική αλόγιστης κατανάλωσης ενώ από την άλλη πλευρά στον κόσμο της ανέχειας ο άνθρωπος δεν έχει λόγο πια για το τι είναι ανάγκη, για το πως ορίζεται η επιβίωση, του επιβάλλεται ως μία προδεδομένη αρχή από την “*επιστήμη της ασκητικής*” (*die Wissenschaft der Ascese*) έτσι ώστε αυτή η τάξη να συσσωρεύει κάθε ανθρώπινο δεινό βιώνοντας την άρνηση των αναγκών της. Είναι η στιγμή που παραγνωρίζεται ο ίδιος ο άνθρωπος από τον προσδιορισμό του ως πάσχον ον εφόσον μεταξύ του ίδιου και της ανάγκης του διαμεσολαβεί πλέον η απάρνηση της ζωής έτσι όπως αποδίδεται “*το αληθινό ιδεώδες*”<sup>696</sup> (*ihr wahres Ideal*) της συγκροτημένης θεωρίας της αστικής οικονομίας η οποία αποτελεί πλέον “*μία πραγματικά ηθική επιστήμη*”<sup>697</sup> (*eine wirklich moralische Wissenschaft*) καθώς στο περιεχόμενό της ορίζει τους αποδεκτούς κοινωνικούς κανόνες τους οποίους πρέπει να ακολουθεί ο εργάτης. Δεν γίνεται εδώ λόγος για κανόνες ενέργειας και διαμόρφωσης του χαρακτήρα εντός του κοινωνικού, αυτό έρχεται ως απόρροια του ουσιαστικού κανόνα που εκφράζεται ως προσταγή στον εργάτη όχι μόνο ως προς την παραγωγή, ότι δηλαδή πρέπει να παράγει, αλλά και στην ίδια την επιβίωσή του. Ο εργάτης έτσι απομακρύνεται από το ανθρώπινο πράττειν ως συγκροτητικό στοιχείο της ύπαρξής του όσο “*η καπιταλιστική αλλοτρίωση τον καταδικάζει σε μία ύπαρξη αντίθετη προς την ουσία του*”<sup>698</sup>, ότι δηλαδή, η μόνο πράξη που πρέπει να αναπτύσσει είναι αυτή της αλλοτριωμένης και ξένης εργασίας της βιομηχανικής παραγωγής. Το ιδεώδες που αναπτύσσεται εδώ είναι ένα στοιχείο αναφοράς, που θα παρουσιαστεί εκτενώς και στο μετέπειτα έργο του Μαρξ και λαμβάνει έναν διττό ρόλο, από την μία πλευρά όπως είπαμε αυτόν της προστακτικότητας και από την άλλη πλευρά αυτόν της ηθικής που εδώ μπορεί να χαρακτηριστεί ως “*η στρέβλωση των σκοπών οι οποίοι είναι εγγενείς στην ανθρώπινη ουσία*”<sup>699</sup> ενώ παρουσιάζεται ως *αυταπάρνηση* (*Selbstentsagung*) με την ακριβή σημασία του όρου ως παραίτηση από την ζωή και “*απάρνηση του βίου και όλων των ανθρώπινων αναγκών*”<sup>700</sup>. Συμβαίνει μία διαστρέβλωση της ανθρώπινης πραγματικότητας σε διανοητικό-ηθικό και πρακτικό επίπεδο όπου μπορεί να συγκριθεί με το πεδίο της θρησκείας, ένα παράδειγμά που ο Μαρξ επαναφέρει αρκετά

---

696. *Ο.π.* : σ. 287.

697. *Ο.π.* : σ. 287.

698. Κώστας Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός “Οντολογία και αλλοτρίωση”*, Τόμος Ι, Μτφρ Βασίλης Τομανάς, πρόλογος Ρεϋμόν Αρόν μτφρ Χριστίνα Σταματοπούλου, Επιμέλεια Χριστίνα Σταματοπούλου, ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, Αθήνα 2009 σ, σ. 69.

699. *Ο.π.* : σ. 70.

700. Karl Marx “1840” ‘*κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία*’, σ. 287.



συχνά εντός των συγκεκριμένων συλλογισμών, συνεπώς θα μπορούσαμε να πούμε πως αυτός ο ασκητισμός, που εμφανίζεται ως πρόταγμα των αστικών θεωριών, παρουσιάζει μία έμφυτη σκοπιμότητα που είναι η εσωτερίκευση του από την τάξη των εργατών κάτι που εν τέλει επιβεβαιώνεται. Οι εργάτες μέσα στην αστική πραγματικότητα βρίσκονται στο τελευταίο άκρο της ζωής και όπως έχουμε ήδη αναφέρει δεν έχουν δυνατότητα επιλογής μέσα στον κόσμο, παρά μόνο η ανέκφραστη ζωή “*ασκητικών αλλά παραγωγικών δούλων*”<sup>701</sup> (*der ascetische aber producirende Sklave*) μία εσωτερίκευση της άρνησης και της κυρίαρχης αντινομίας παραγωγής πλούτου αφενός και απώλειας του βίου αφετέρου. Η διάβρωση αυτή αποτυπώνεται στην ίδια την σκέψη<sup>702</sup> του εργάτη καθώς του παρουσιάζεται ένας κόσμος που “είναι η ‘καρικατούρα’ της πραγματικής ανθρωπότητας”<sup>703</sup>, αλλά να τονιστεί πρόκειται για μία προβληματική πραγματικότητα όχι κάτι μόνο το αφηρημένο και θεωρησιακό.

Περιγράφεται ένας κόσμος μέσα στον οποίο η αλλοτρίωση (*Entfremdung*), ως διαδικασία αποξένωσης από τις ανθρώπινες δυνάμεις παράγει, την αποκτήνωση της εργατικής τάξης και ως απώλεια της έκφρασης (*Entäußerung*) την πλήρη και κυριολεκτική απανθρωποίησή της. Έχουν τεθεί εξωγενώς της κανόνες μέσα στους οποίους η ίδια περιγράφεται με την πιο εργαλειοποιημένη μορφή καθώς δεν γίνεται αναφορά σε ανθρώπους νοούμενους ως τέτοιους αλλά σε μία ομάδα αναλώσιμων παραγωγικών στοιχείων της βιομηχανίας, η έμπρακτη εφαρμογή της αποξενωμένης εργασίας όπου η ύπαρξή της διαιρείται σε δύο στιγμές, η πρώτη διαδραματίζεται και τοποθετείται εντός του εργοστασίου και των εξαντλητικών ωρών υπερεργασίας και η δεύτερη στο όριο της κοινωνίας στην “*αποχέτευση του πολιτισμού*”<sup>704</sup> (*der Gossenablauf der Zivilisation*), υπαρκτή και εμφανής μόνο για τον εαυτό της στην ολική αποσύνθεση (*Verfaulung*) της, υπαρκτή και σίγουρα αφανής για όσους διάγουν μία ζωή στους “*πρόσειλους δρόμους*”<sup>705</sup> των μεγαλουπόλεων. Η αλλοτρίωση εδώ έγκειται σε ένα καθοριστικό στοιχείο της ζωής αυτής την ολοκληρωτική μετάπτωση των αναγκών της εργατικής τάξης, έτσι μπορεί να χαρακτηριστεί, όχι μόνο ως απώλεια αναγκών, αλλά και ως απότοκο της επιβεβλημένης απαγόρευσης στου εργάτες να βιώσουν τον κόσμο προσδίδοντάς του στοιχεία και καθορισμούς που πηγάζουν από την επιθυμία τους και όχι

701. Ό.π : σ. 287, παράφραση, “*ασκητικός αλλά παραγωγικός δούλος*”.

702. Τα στοιχεία αυτά είναι συναφή στην σκέψη του Μαρξ σχετικά με την διαμόρφωση της ιδεολογίας. Όπως αναφέρεται στο *Μαρξ και μαρξισμός “Οντολογία και αλλοτρίωση”* Τόμος 1, στην σελίδα 70 “*ο άνθρωπος που στοχάζεται στο εσωτερικό αυτού του παραμορφωμένου κόσμου έχει κατ’ ανάγκην ψευδή συνείδηση του εαυτού του*”. Στο Τρίτο Χειρόγραφο το οποίο παρατηρούμε στην οαρούσα συζήτηση δεν γίνεται άμεση αναφορά στην έννοια της ιδεολογίας.

703. Κώστας Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός “Οντολογία και αλλοτρίωση”*, σ. 70.

704. Karl Marx “1840” *‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’*, σ. 286.

705. Ό.π : σ. 286.

από την μηχανοποιημένη εργασία τους, με άλλα λόγια η αλλοτρίωση εμφανίζεται ως απουσία της κατάφασης στην ανθρώπινη εμπειρία, ως μία διαρκής διαδικασία αρνήσεων. Ένα ακόμη δείγμα αποξένωσης εμφανίζεται και στο χάσμα που δημιουργείται ανάμεσα στους εργάτες και στις εκδηλώσεις του πολιτισμού του αστικού γίνεσθαι αφενός και την διαμορφωμένη κουλτούρα του κεφαλαίου που οδηγεί μία τεράστια μερίδα ανθρώπων σε συνθήκες βαρβαρότητας. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η αλλοτρίωση είναι ο ίδιος ο κόσμος των εργατών, αυτός ο ανεστραμμένος κόσμος (ένα δάνειο από το ζήτημα της θρησκείας) είναι δυνατόν να υπάρχει μόνο ως αλλοτριωμένος κόσμος και ταυτοχρόνως οι εργάτες βιώνουν αυτόν τον αλλοτριωμένο κόσμο ως απολύτως εξαρτημένοι εντός του και ως αναπόσπαστο κομμάτι του. Η αλλοτρίωση μέσα στον κόσμο, έως τώρα, συνοψίζεται στην ισχυρή παρουσία της στην *“σχέση του εργάτη προς το προϊόν της εργασίας του ως αντικείμενο ξένο που έχει μία δύναμη πάνω του”*<sup>706</sup>, στην *“σχέση του εργάτη προς την ίδια την δραστηριότητά του ως μία ξένη μη ανήκουσα σε αυτόν [...] ως δεινό”*<sup>707</sup> και στην χαμένη πλέον σχέση του ανθρώπου ως όντος γένους και πάσχοντος όντος με την φύση, στην πρώτη σχέση όπως έχουμε αναφέρει συναντήσαμε την αλλοτρίωση από το αντικείμενο, στις υπόλοιπες όμως μπορούμε να διακρίνουμε πως ο νεαρός Μαρξ μας παρουσιάζει μία αλλοτρίωση σε μία πιο εσωτερική διάσταση που φτάνει έως την αποξένωση από την σωματικότητα και την απώλεια έκφρασης των ιδίων των σωματικών φαινομένων μέσα από τις επώδυνες εμπειρίες που προσφέρονται από τον ανεξάρτητο αστικό μηχανισμό και βιώνονται από το προλεταριάτο. Πρόκειται για ένα πλαίσιο διαμόρφωσης του εργάτη ως αστικού υποκειμένου αλλά και της αλλοτρίωσης του ως υποκειμένου, ή θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέσα στην αστική πραγματικότητα ο εργάτης είναι ένα αλλοτριωμένο υποκείμενο και υπάρχει ως υποκείμενο στον ίδιο βαθμό που υπάρχει ως αλλοτριωμένος. Η θέση στην οποία βρίσκεται ο εργάτης πηγάζει αφενός από την δομή της αστικής παραγωγής, από την θεωρητική συγκρότηση αυτού του τύπου οικονομίας και αφετέρου από την αλλοτριωμένη δραστηριότητα του εργάτη και την εσωτερίκευση των ιδεωδών αρχών για μία ζωή στερήσεων και αρνήσεων, ένα σύνολο που θεμελιώνει την κυρίαρχη συνθήκη του αστικού κόσμου την *“φυγή της σκέψης έξω από την πράξη”*<sup>708</sup>. Συνεπώς, πέραν των εξωτερικών αλλοτριωτικών παραγόντων που μεταμορφώνουν των εργάτη με αποτέλεσμα να *“παρουσιάζεται σαν το θεμελιωδώς διασπασμένο ον”*<sup>709</sup>, αυτή η αλλοτρίωση περνά μέσα από τα δικά του χέρια από την αποξενωμένη εργασία του που γεννά την αυτοαλλοτρίωσή του

---

706. Ο.π : σ. 253.

707. Ο.π : σ. 253.

708. Κώστας Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός “Οντολογία και αλλοτρίωση”*, σ. 71.

709. Ο.π : σ. 70.

με αποτέλεσμα όχι απλώς να παρουσιάζεται αλλά και να είναι αυτό το ριζικά κατακερματισμένο ον.

Κάνοντας μία σύντομη σύνοψη μπορούμε να πούμε πως είδαμε μέσα στην αλλοτριωμένη εργασία μία σειρά από μορφές που μπορεί να λάβει η έννοια της αλλοτρίωσης στο πλαίσιο της αστικής βιομηχανίας, εν συντομία να αναφέρουμε πως η “αποξενωμένη εργασία αποξενώνει τον άνθρωπο 1. από την φύση και 2. από τον εαυτό του”<sup>710</sup>. Αυτές οι δύο κορωνίδες αλλοτρίωσης αναλύονται στην αποξένωση του ανθρώπου “από την ίδια την ενεργό δραστηριότητά του”<sup>711</sup> η οποία παρουσιάζεται πρώτον στο εσωτερικό της εργασίας της βιομηχανικής παραγωγής και δεύτερον στην σχέση του με το παραγόμενο προϊόν. Το αποτέλεσμα που εξάγεται από την αποξένωση σε αυτά τα δύο σημεία είναι ότι “η αποξενωμένη εργασία υποβιβάζει σε μέσο την αυτενέργεια, την ελεύθερη δραστηριότητα”<sup>712</sup> προκαλώντας την περιστολή των καθολικών ανθρώπινων δυνάμεων στο πεδίο της αναπαραγωγής του βίου, θέτοντας συνεχώς περιορισμούς σε κάθε δυνατότητα έκφρασης ούτως ώστε ο βίος γένους (στοιχείο που είδαμε στο ζήτημα της σχέσης του ανθρώπου με την φύση) να παίρνει την πλέον “αφηρημένη και αποξενωμένη μορφή του”<sup>713</sup> (*in seiner abstrakten und entfremdeten Form*). Ο συνδυασμός των στοιχείων που είδαμε έως τώρα φανερώνουν τον άνθρωπο εβρισκόμενο σε μία συνολική αλλοτρίωση “από το ίδιο το σώμα του, όπως και την φύση έξω από αυτόν, όπως την πνευματική του ουσία του, την ανθρώπινη ουσία του”<sup>714</sup>, το ερώτημα που μπορεί να αναδυθεί, ύστερα από την σύμπτυξη των διαστάσεων της αλλοτρίωσης, είναι ότι εκτός από τον άνθρωπο ή τον εργάτη ως μεμονωμένα πεδία παρατήρησης, τι συμβαίνει κατά την *διάδραση των αλλοτριωμένων ατόμων εντός του κοινωνικού*, ποια είναι η ενεργός κοινωνική πραγματικότητα; Το επόμενο θέμα το οποίο προκύπτει από την ανακεφαλαίωση μας δείχνει μία ακόμη βαθμίδα στην κλιμάκωση της σκέψης του Μαρξ πάντα μέσα από το πρίσμα της αλλοτρίωσης.

#### στ. Η αλλοτριωμένη εργασία και οι αστικού τύπου διανθρώπινες σχέσεις

Ο αλλοτριωμένος άνθρωπος της αστικής κοινωνίας που καθορίζεται από την σχέση του με τα αντικείμενα, τις συμπιεσμένες υλικές ουσιώδεις δυνάμεις του και τις περικεκομμένες ανάγκες, εισέρχεται στο σημείο αυτό σε μία νέα διάσταση. Η άμεση συνέπεια (*unmittelbare Konsequenz*) του

710. Karl Marx “1840” ‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’, σ. 254.

711. Ο.π : σ. 254.

712. Ο.π : σ. 255.

713. Ο.π : σ. 254.

714. Ο.π : σ. 256.

πραγματικά ανεστραμμένου κόσμου που έχει διαμορφωθεί είναι “η αποξένωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο”<sup>715</sup> (*Entfremdung d[es] Menschen von d[em] Menschen*) εκδηλώνοντας μία μορφή της αλλοτρίωσης η οποία, όπως θα δούμε, στο εννοιολογικό της περιεχόμενο παρουσιάζει έναν μάλλον ταυτόχρονο συνδυασμό ως αποξένωση και ως απώλεια της έκφρασης. Μέσα σε μία τόσο συνοπτική πρόταση μπορούμε να παρατηρήσουμε πως ο Μαρξ θέτει εξ αρχής το ζήτημα της αλλοτρίωσης ως πεδίο επεξήγησης των σχέσεων που πραγματοποιούνται και αναπτύσσονται ανάμεσα στους ανθρώπους, από την μία πλευρά, και διευρύνει την έννοια της σχέσης και το ζήτημα της σχεσιακότητας, στο επίπεδο της σύνδεσης και του συσχετισμού των ανθρώπων μεταξύ τους, των όντων του ίδιου γένους. Αυτή η εξέλιξη της αλλοτρίωσης είναι μία σημαντική στιγμή στην σκέψη του νεαρού στοχαστή διότι γίνεται το εργαλείο που επιτρέπει την εμβάθυνση στις κοινωνικές-διανθρώπινες σχέσεις. Άλλο ένα σημαντικό στοιχείο του συλλογισμού αυτού είναι ότι η αλλοτρίωση των σχέσεων, όπως και στα προηγούμενα επίπεδα, θεμελιώνεται και αποδεικνύεται μέσα από την έννοια της εργασίας, του συγκεκριμένου τύπου εργασίας, δηλαδή, δεν γίνεται λόγος για τις σχέσεις σε ένα αφηρημένο πλαίσιο, αλλά για την διάδραση που έχουν οι δρώσες υπάρξεις και υποκειμενικότητες την δεδομένη ιστορική στιγμή του αστικού πολιτισμού. Η ένταξη των σχέσεων στο ιστορικό πλαίσιο της αστικής κοινωνίας είναι αφενός ακόμη ένας τρόπος ώστε να ασκηθεί κριτική στην συνολική δομή της εφόσον εντός της παρατηρείται η απόλυτη αποξένωση, η νοσηρότητα της ζωής και η άρνηση αναπαραγωγής του βίου γένους σε όλες του τις πτυχές και αφετέρου μία αναγκαιότητα καθώς δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγος για έναν αφηρημένο έξω-ιστορικό άνθρωπο και για την σχεσιακότητα αφηρημένων μορφών. Αντιθέτως, πρέπει να δούμε την υλικότητα των σχέσεων, την στιγμή που “ο άνθρωπος αντιπαρατίθεται στον εαυτό του”<sup>716</sup> (*der Mensch sich selbst gegenübersteht*) όπου “τότε βρίσκεται απέναντί του ο άλλος άνθρωπος”<sup>717</sup> σε έναν πραγματικό ενεργό συσχετισμό. Θα παρατηρήσουμε τώρα δύο σημαντικές προτάσεις του *Πρώτου Χειρογράφου* όπου παρουσιάζουν με ένα εξαιρετικά συνεκτικό τρόπο αυτήν τη αποξένωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο εκκινώντας από την γενεσιουργό αιτία της έως το φαινόμενό της, το κοινωνικό της αποτύπωμα :

α. “Εν γένει, η πρόταση ότι ο άνθρωπος είναι αποξενωμένος από την ουσία γένους του σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι αποξενωμένος από τον άλλο άνθρωπο, όπως ο καθένας από αυτούς είναι αποξενωμένος από την ανθρώπινη ουσία.”

715. Ο.π : σ. 256.

716. Ο.π : σ. 256, γίνεται η χρήση του ρήματος *gegenüberstehen* μπορούμε να το ερμηνεύσουμε και “ όταν ο άνθρωπος αντιμετωπίζει τον εαυτό του”.

717. Ο.π : σ. 256.

β. “*Η αποξένωση του ανθρώπου, εν γένει κάθε σχέση την οποία έχει ο άνθρωπος με τον εαυτό του, πραγματοποιείται και εκφράζεται μόνο στην σχέση που έχει ο άνθρωπος με τον άλλο άνθρωπο*”<sup>718</sup>

Στην πρώτη πρόταση τίθεται το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης μορφής σχέσεων που αναπτύσσεται, δηλαδή, όταν γίνεται λόγος για συσχετισμό ανθρώπων στην κοινωνία του κεφαλαίου αφορά επί της ουσίας σχέσεις μεταξύ αποξενωμένων. Κάθε άτομο έχει υποστεί την αλλοτρίωση σε όλους τους τομείς που προαναφέρθηκαν και η καθολίκευση αυτή συμπεκνώνεται στην αποξένωση των ανθρώπων από το γένος τους και την επιβίωση του. Έτσι λοιπόν το ανθρώπινο ον είναι μία αλλοτρίωση, μία αποξένωση μία αδυναμία έκφρασης που συναντά άλλες αντίστοιχες αλλοτριώσεις. Η συνθήκη αυτή δεν αναπτύσσεται με αφηρημένο τρόπο, όπως άλλωστε και κάθε μορφή αλλοτρίωσης που αναφέρεται στα τετράδια των *Παρισινών Χειρογράφων*, έχει έναν συγκεκριμένο υλικό πυρήνα, την δραστηριότητα της εργασίας, η οποία με την ενίσχυση της παρούσας θεματικής φαίνεται να παρεισδύει σε όλες ανεξαιρέτως τις πτυχές της ζωής. Φαίνεται για άλλη μία φορά πως στην σκέψη του Μαρξ το δυσάρεστο επακόλουθο των πολλαπλών αλλοτριώσεων που φτάνει έως το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων ξεκινά από την εργασία που έχει μεταβληθεί σε μία προβληματική δραστηριότητα. Η γενίκευση της νοσηρής δύναμης που έχει η αλλοτριωμένη εργασία επιβεβαιώνεται στο ότι η ίδια η δραστηριότητα μπορεί να επεξηγήσει της πτυχές του ανθρώπου και του βίου του και εκτός του κλειστού συστήματος της βιομηχανικής παραγωγής, δηλαδή, πέρα από την στιγμή της εργασιακής δραστηριότητας η εργασία αφήνει το αποτύπωμά της εισερχόμενη στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Συμβαίνει μία ακόμη διεύρυνση της έννοιας της αλλοτρίωσης, εκτός του τυπικού συσχετισμού των ατόμων μέσα στο περιβάλλον της εργασίας ή των εμπορευματικών συναλλαγών και περνά μέσα στην ουσιαστική επικοινωνία, την διαμόρφωση των συναισθημάτων και των κοινών στοιχείων μεταξύ των ανθρώπων, με άλλα λόγια οι ξένες αλλοτριωτικές δυνάμεις που παράγει η εργασία μεταμορφώνουν την ίδια την σχεσιακότητα των μελών της αστικής κοινωνίας. Η δεύτερη πρόταση θέτει την βάση για την κατανόηση του ανθρώπου όχι ως ατομικής ύπαρξης αλλά ως όντος καθορισμένου, διαμορφωμένου και ενεργού μέσα σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων. Πιο συγκεκριμένα, ο Μαρξ εκφράζει την θέση του ως προς την σύλληψη του ίδιου του ανθρώπου, όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενη συζήτηση, η αλλοτριωμένη εργασία παράγει ένα υποκείμενο το οποίο εν τέλει χάνει την σχέση με τον εαυτό του, επίσης δίδεται εδώ μία ενίσχυση στην σκέψη αυτή, δεδομένου ότι δεν είναι εφικτό να αναγνωριστεί οποιαδήποτε αναφορά σε ένα αφηρημένο υποκείμενο ιδωμένο στην

718. *Ο.π* : σ. 256, οι δύο προτάσεις ανήκουν στην ίδια σελίδα έχουν παρατεθεί ακριβώς με την σειρά που αναγράφονται στο παρόν κείμενο.

αυτοσχεσία του. Συνεπώς για την κατανόηση αυτής της αυτοσχεσίας πρέπει πρώτα από όλα να συλληφθεί και να κατανοηθεί η σχέση με τα άλλα υποκείμενα και αντιστρόφως στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους αντανakλάται η εσωτερική σχέση με τον εαυτό. Έτσι ο άνθρωπος γίνεται κατανοητός μέσα από το πλέγμα σχέσεων με τους άλλους ανθρώπους πέραν της σχέσης με την εξωτερική αντικειμενικότητα ή την ατομική δραστηριότητα και ενεργό ζωή. Στην δεδομένη στιγμή ο άνθρωπος που συγκεντρώνει ένα σύνολο αρνητικών διαστάσεων κατά των συσχετισμό του με τα στοιχεία έξω του είναι ο εργάτης, εξού και η τρίτη συμπερασματική πρόταση που μας δίδεται στο κείμενο, ότι *“στην σχέση λοιπόν της αποξενωμένης εργασίας κάθε άνθρωπος αντιμετωπίζει τον άλλο άνθρωπο σύμφωνα με το μέτρο και την σχέση στην οποία βρίσκεται ο ίδιος ο εργάτης”*<sup>719</sup>, καθώς είναι ο κατεξοχήν διαμορφωμένος από την εργασία άνθρωπος. Κάλο είναι να συγκρατήσουμε ότι γίνεται λόγος για μία τελείως πρακτική δραστηριότητα. Όπως δεν μιλούμε για ένα αφηρημένο υποκείμενο, έτσι και η συνάντηση και ο συσχετισμός των υποκειμενικοτήτων δεν γίνεται με αφηρημένο τρόπο, αντιθέτως η σχέση δημιουργείται και συμβαίνει εντός ενός συστήματος. Στην προκειμένη περίπτωση είναι η αστική κοινωνία, που αποτελεί αναγκαίο πεδίο συγκρότησης και καθορισμού της ενώ δεν μπορεί να νοηθεί εκτός του. Μέσα στα *Παρισινά Χειρόγραφα* συναντούμε συχνά την έννοια της αφαίρεσης, αλλά ως απόρροιας των πραγματικών υλικών καταστάσεων που είναι η μοναδική συνθήκη δυνατότητας εκδήλωσής της, συνεπώς δεν είναι εφικτό να παρατηρήσουμε στην σκέψη του νεαρού Μαρξ, ότι η σχέση μπορεί να νοηθεί πέραν και εκτός της πραγματικής, υλικής και πρακτικής δραστηριότητας του ανθρώπινου όντος και πιο συγκεκριμένα, για την παρούσα συζήτηση, του αστικού υποκειμένου. Ο άνθρωπος βιώνει αφαιρέσεις αλλά νοείται ως ένα αντικειμενικό, ενεργό και πάσχον ον, όπως λοιπόν αντιμετωπίζεται στην υλικότητά του, έτσι, και οι σχέσεις που δημιουργεί πρέπει να ιδωθούν στην υλικότητά τους, δεν μπορούν, δηλαδή, να αφαιρεθούν από τον προσδιορισμό τους ως πρακτικές σχέσεις, κάτι τέτοιο θα ήταν απολύτως ασύμβατο με την μαρξική σκέψη. Ένα ακόμη στοιχείο που μπορούμε να παρατηρήσουμε ώστε να συλλάβουμε την σχεσιακότητα με μη αφηρημένο τρόπο, είναι ότι η έννοια της σχέσης στις γραμμές που εξετάζουμε, βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την ανθρώπινη ουσία, μορφές της οποίας συναντήσαμε από το ζήτημα των ουσιαδών δυνάμεων του ανθρώπινου όντος έως την αποξένωση από αυτήν μέσα στην αστική κοινωνία. Κάτι τέτοιο μας δείχνει, πρώτα από όλα, ότι η ουσία δεν αφορά κάτι το παγιωμένο ή το υπερβατικά δοσμένο, αλλά κινείται και μεταβάλλεται μαζί με την πραγματική εμπειρία του ανθρώπου, καθώς διανύει το πέρασμα των στιγμών της ιστορίας, έτσι ακριβώς συμβαίνει και με το περιεχόμενο και την μορφή της έννοιας της σχέσης. Οι

---

719 . Ο.π : σ. 256.

δύο έννοιες είναι αλληλοσχετιζόμενες και διαλεκτικά συνυφασμένες αφού η ουσία, για την οποία γίνεται λόγος εδώ, είναι διαρκώς κινούμενη και μεταβαλλόμενη κατά την συνάρτηση ενός όντος με κάτι άλλο ή με κάποιο άλλο. Ταυτόχρονη μεταβολή συμβαίνει και στο πεδίο της σχέσης.

Εν συνεχεία τίθεται από τον Μαρξ ένα ερώτημα καταλυτικής σημασίας ώστε να εισέλθουμε πλέον στην αναγνώριση της μορφή των σχέσεων μέσα στην αστική κοινωνία, αυτή η “αποξενωμένη, αλλοτριωμένη εργασία”<sup>720</sup> (*entfremdete, entäusserte Arbeit*), που παράγει ξένα προϊόντα, που “αντιπαράκειται ως ξένη δύναμη”<sup>721</sup> (*als fremde Macht*) στον εργάτη, αυτή η εξαναγκαστική δραστηριότητα (*erzwungne Thätigkeit*) που δεν ανήκει στον εργάτη, “τότε σε ποίον ανήκει;”<sup>722</sup> (*wem gehört sie dann?*). Αν λοιπόν όλα τα στοιχεία της εργασίας είναι έξω από τον εργάτη και ξένα προς αυτό αναγκαστικά πρέπει να ανήκουν “σε ένα άλλο ον”<sup>723</sup> (*Einem andern Wesen*), γι’ αυτόν τον λόγο γίνεται και ένας ακόμη παραλληλισμός με το ζήτημα της θρησκείας καθώς και στις δύο περιπτώσεις αυτή η ετερότητα κρατά στα χέρια της τις τύχες της ανθρωπότητας, με την διαφορά ότι τα μέσα παραγωγής και τα παράγωγά της δεν βρίσκονται στην κυριαρχία ενός υπερβατικού όντος, εξάλλου “οι θεοί από μόνοι τους δεν ήταν ποτέ εργατοδεσπότες”<sup>724</sup> (*Arbeitsherrn*), η ξενότητα μεταβάλλεται στο αστικό πλαίσιο, ο ξένος θεός γίνεται ο ξένος άνθρωπος, το άυλο απρόσιτο γίνεται μία απρόσιτη υλικότητα. Όπως είχαμε δει και στο κεφάλαιο για το κείμενο της *Εισαγωγής* ο πραγματικό κόσμος είναι ο ανθρώπινος γι’ αυτό και πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι, “το ξένο ον στο οποίο ανήκει η εργασία και το προϊόν της εργασίας [...] μπορεί να είναι μόνο ο ίδιος ο άνθρωπος”<sup>725</sup>. Αυτή ακριβώς η οικειοποίηση παρουσιάζει την πρώτη επιβεβαίωση της αποξένωσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο, αυτή την φορά τον άλλο άνθρωπο. Αφού λοιπόν ο άλλος άνθρωπος κατέχει όσα δεν κατέχει ο εργάτης, έτσι και οι ξένες δυνάμεις που ενεργοποιούνται στην αλλοτριωμένη εργασία βρίσκονται υπό τον έλεγχό του, κάτι που σκιαγραφείται στο σημείο αυτό με έναν νέο διαλεκτικό χιαστή που παρουσιάζει την συνθήκη διαμόρφωσης της σχέσης του εργάτη και του κατέχοντος το σύνολο της παραγωγής, μέσα από τον συγκεκριμένο τύπο εργασίας, καθώς “όταν η δραστηριότητά του είναι γι’ αυτόν βάσανο, τότε θα πρέπει να είναι [...] απόλαυση (*Genuß*) και βιοτική χαρά ενός άλλου”<sup>726</sup>, έτσι “μόνο ο ίδιος ο

---

720 . Ο.π : σ. 256.

721 . Ο.π : σ. 256.

722 . Ο.π : σ. 256.

723 . Ο.π : σ. 256

724 . Ο.π : σ. 256.

725 . Ο.π : σ. 257.

726 . Ο.π : σ. 257 .

άνθρωπος μπορεί να είναι ξένη δύναμη πάνω στον άνθρωπο”<sup>727</sup>, με άλλα λόγια πρόκειται για την τυραννική εξουσία του ανθρώπου στον άνθρωπο. Αυτή η ενικότητα που χρησιμοποιείται εδώ στο κοινωνικό μεταφράζεται ως η διευρυμένη ξενότητα, που στέκεται απέναντι στην τάξη των εργατών και κινείται από μία άλλη τάξη, την αστική. Διαμορφώνεται με ριζικό τρόπο την ταξική σχέση, η οποία μπορεί να εκληφθεί περισσότερο ως αντίθεση, εντός του κοινωνικού. Σε πολλά σημεία της μαρξικής σκέψης συναντούμε τον άνθρωπο ως το ον που μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσα από την υλική του δραστηριότητα, την πρακτική σχέση του με την εξωτερική αντικειμενικότητα αλλά και με την σχέση του με τον εαυτό του. Η τελευταία συμβαίνει μέσα σε μία πολύ συγκεκριμένη διαδικασία, δηλαδή, “*ότι η σχέση του ανθρώπου προς εαυτόν γίνεται γι’ αυτόν αντικειμενική (gegenständlich), πραγματική (wirklich) μόνο μέσα από τη σχέση του προς τον άλλο άνθρωπο*”<sup>728</sup>, γίνεται ενεργή και ζώσα, δεν βρίσκεται μόνο στην σφαίρα μίας νοητικής αντίληψης αλλά πραγματοποιείται. Οι προσδιορισμοί που έχουν αποδοθεί ήδη στην “*εξαντικειμενευμένη εργασία ως ένα αντικείμενο ξένο εχθρικό, ισχυρό και ανεξάρτητο*”<sup>729</sup> περνούν τώρα στο ζήτημα της σχέσης και μάλιστα θέτουν το υπόβαθρο της, την συγκροτική της αρχή. Έτσι λοιπόν το αντικείμενο δραστηριοποίησης του εργάτη ως ξένο από αυτόν θα βρίσκεται απέναντί του ενώ συνεπάγεται ότι “*ο κύριος (Herr) αυτού του αντικείμενου είναι ένας άλλος, ξένος, εχθρικός, ισχυρός και ανεξάρτητος από αυτόν άνθρωπος*”<sup>730</sup>, σημειώνοντας την ίδια ακριβώς εντασιακή κλιμάκωση των όρων που παρατηρήθηκε και στην συζήτηση για την σχέση του εργάτη με το αντικείμενο παραγωγής του και την απώλεια αυτού. Επίσης συμβαίνει η ενίσχυση της έννοιας της κυριαρχίας όπου έως τώρα είχαμε δει την δράση της ως κυριαρχία των αντικειμένων επί των εργατών. Τώρα εμφανίζεται η κυριαρχία του ανθρώπου, συγκεκριμένα του αστού, η ενέργεια της οποίας εκδηλώνεται με διττό τρόπο αφού ασκείται επάνω στον εργάτη, αφενός, και επάνω στο αντικείμενο, αφετέρου. Συμπληρώνεται έτσι το επιχείρημα που αποτελεί κεντρικό στοιχείο των *Παρισινών Χειρογράφων* ότι ο εργάτης βρίσκεται σε ένα σημείο όπου “*φέρεται προς την ίδια την δραστηριότητα ως μία ανελεύθερη [...] ως μία υπηρετική δραστηριότητα*”<sup>731</sup>, ενώ η πλευρά που στέκεται απέναντί του ασκεί την τυραννία της δραστηριότητας, μία συνθήκη που πέρνα και διαμορφώνεται μέσα στην σφαίρα της σχεσιακότητας. Είναι σημαντικό να σταθούμε στο σημείο αυτό καθώς μας αποκαλύπτεται πως εν τέλει ο εργάτης, όχι μόνο ενεργεί σε ένα πλαίσιο ανελευθερίας στο οποίο ο ίδιος καθορίζεται ως ένα δουλικό ον, αλλά όσο περισσότερο σχετίζεται

727 . Ο.π : σ. 257.

728 . Ο.π : σ. 257.

729 . Ο.π : σ. 257.

730 . Ο.π : σ. 257.

731 . Ο.π : σ. 257.



και βιώνει κάτι τέτοιο τόσο περισσότερο συσχετίζει την δραστηριότητα και συσχετίζεται με αυτήν ωσάν να είναι υπηρεσία. Εκτός λοιπόν από την πρακτική αλλοτρίωση από την ανθρώπινη δραστηριότητα και την πληθώρα δυνατοτήτων της, εκτός από την πρακτική αλλοτρίωση-αποξένωση από την εργασιακή δραστηριότητα και το περιεχόμενό της, εδώ φαίνεται να σημειώνεται ακόμη μία διαστρέβλωση της έννοιας της δραστηριότητας ως προς το τι αντιλαμβάνεται ο εργάτης με την έννοια αυτή καθώς η σχέση του με την πραγματική εμπειρία της εργασίας της αστικής κοινωνίας έχει αποκλειστικά την μορφή καταναγκασμού. Συσχετίζεται προς αυτήν μόνο ως μια υπηρετική δραστηριότητα, έτσι ώστε για τον εργάτη κάθε δραστηριότητα στην οποία έχει πρόσβαση και με την οποία μπορεί να σχετιστεί είναι μία υπηρεσία και συνεπώς η έννοια της δραστηριότητας για τον εργάτη γίνεται συνώνυμο της απώλειας ελευθερίας και της μετατροπής του σε υπηρέτη. Εφόσον ο άνθρωπος γίνεται κατανοητός εντός των ενεργών σχέσεων, του όπου μέσα στο εν λόγω πλαίσιο διαμεσολαβούνται από την εργασία, τότε *κάθε αυτοαποξένωσή του (Jede Selbstentfremdung)* δεν συμβαίνει μόνο σε ένα ατομικό ή προσωπικό επίπεδο αλλά “εμφανίζεται στη σχέση την οποία αποδίδει στον εαυτό και στη φύση ως προς άλλους ανθρώπους διαφορετικούς από αυτόν”<sup>732</sup>, πρόκειται δηλαδή για μία αναλογία, μία συγκριτική σχέση δύο αντίθετων, στην προκειμένη περίπτωση, μερών. Αντιστοίχως λοιπόν και η αστική τάξη που έχει ιδιοποιηθεί κάθε πτυχή της εργασίας κατανοεί και αντιμετωπίζει την δραστηριότητα ως πηγή κέρδους. Ως εκ τούτου η έννοια της δραστηριότητας αποκτά διπλό περιεχόμενο, δηλαδή, είναι υπηρετική για όσους την υφίστανται, για τους εργάτες, και κυριαρχία για όσους κατέχουν τα μέσα της, και την ίδια στιγμή την κατανοούν ως τέτοια. Στον δεύτερο πόλο της σχέσης, του *εργατοδεσπότη (Arbeitsherrn)*, το κέρδος αυξάνεται όσο η εργασία είναι κυριαρχία για τον ίδιο και δουλεία για τους άλλους, με άλλα λόγια, “η σχέση του εργάτη προς την εργασία γεννά την σχέση του κεφαλαιοκράτη προς την ίδια”<sup>733</sup>. Η σχέση συνοψίζεται, στο πρώτο μέρος που βρίσκεται ο εργάτης, ο οποίος βιώνει την απόλυτη αλλοτρίωση, μέσω της βίαιης απομάκρυνσής του από την δραστηριότητα και την ζωή, και στο δεύτερο μέρος που βρίσκεται ο κεφαλαιοκράτης, το μη εργαζόμενο και ξένο καρπώνεται το αποτέλεσμα της εργασίας. Το αποτέλεσμα της σχέσης αυτής, χαρακτηρίζει την δυσαρμονία και την αντιφατικότητα ολόκληρης της δομής της αστικής κοινωνίας.

Με την επεξεργασία των στιγμών της αλλοτριωμένης εργασίας μπορέσαμε να δούμε ποια είναι στην πραγματικότητα η σχέση του αστικού υποκειμένου με τον κόσμο που το περιβάλλει, πως

732 . Ο.π : σ. 256.

733 . Ο.π : σ. 257.

ενεργεί, τι παθαίνει (ως πάσχον ον) και πώς διαμορφώνεται η θέση του μέσα στην ιστορία. Ωστόσο είναι εμφανές πως για τον Μαρξ το ζήτημα της σχέσης είναι διαρκώς κινούμενο και δυναμικό ενώ πάνω στην μορφή της σχέσης αποτυπώνεται κάθε εξελικτική στιγμή, κάθε αλλαγή, έτσι ώστε, μπορεί να προσδιοριστεί ένα συγκεκριμένο ιστορικό-κοινωνικό γίνεσθαι με ένα επίσης συγκεκριμένο οικονομικό σύστημα, όπως αυτό της αστικής κοινωνίας όπου οι σχέσεις των ανθρώπων επισκιάζονται από τον ανταγωνισμό και την εχθρότητα κάτι που απορρέει από τον τρόπο που η αλλοτριωμένη εργασία κυριαρχεί τα πάντα. Πρέπει παρ'όλ'αυτά να αναζητήσουμε ποιο είναι αυτό το στοιχείο που ενισχύει και ενισχύεται από από την δομή της εργασίας, της οικονομίας και την μορφή των σχέσεων, ποιο είναι το δεδομένο που συμβάλει ώστε αυτό το σύστημα να παγιωθεί, να παρεισφρήσει εντός των ατόμων και να γίνει εν τέλει ένας τρόπος αντίληψης της πραγματικότητας; Ο Μαρξ στο σημείο αυτό δίνει το βασικό στοιχείο αυτής της αναζήτησης συνοψίζοντας τα στοιχεία της αστικής πραγματικότητας που έχουμε δει έως τώρα, δηλαδή ότι *“η ατομική ιδιοκτησία είναι λοιπόν το προϊόν, το αποτέλεσμα, η αναγκαία συνέπεια της αλλοτριωμένης εργασίας, της εξωτερικής σχέσης του εργάτη προς τη φύση και τον εαυτό του”*<sup>734</sup> κάνοντας έτσι μία εννοιακή μετάβαση στον συλλογισμό του. Το πέρασμα από την κατηγορία της αλλοτριωμένης εργασίας σε αυτήν της *ατομικής ιδιοκτησίας (Privateigentum)* δεν συμβαίνει από κάποια λογικό-θεωρητική αυθαιρεσία, αντιθέτως μπορεί να αιτιολογηθεί πρώτον από την επιθυμία ανάδειξης του άμεσου συσχετισμού των δύο εννοιών και της αλληλεπίδρασής τους και δεύτερον από την ανάγκη του στοχαστή να διαχωρίσει την θέση του από το επιχείρημα που επικρατεί και ιδίως πηγάζει από την θεωρητική βάση του αστικού συστήματος το οποίο υποστηρίζει ότι *η έννοια της αλλοτριωμένης εργασίας (dem Begriff der entäusserten Arbeit)* αποτελεί *“ένα αποτέλεσμα της κίνησης της ατομικής ιδιοκτησίας”*<sup>735</sup>. Πιο συγκεκριμένα η θέση που εμφανίζεται στο κείμενο σχετικά με την πρόσληψη και την εξήγηση του ζητήματος της ατομικής ιδιοκτησίας είναι η εξής :

*“Η ατομική ιδιοκτησία προκύπτει λοιπόν αναλύοντας στην έννοια της αλλοτριωμένης εργασίας, δηλαδή, του αλλοτριωμένου ανθρώπου, της αποξενωμένης εργασίας, του αποξενωμένου βίου, του αποξενωμένου ανθρώπου”*<sup>736</sup>

Πρόκειται για μία δήλωση αντίθεσης προς την οικονομική επιστήμη της εποχής που λαμβάνει για ακόμη μία φορά μία χαρακτηριστική έννοια του εν λόγω οικονομικού συστήματος ως προ-δεδομένη αρχή. Έχουμε ήδη επιβεβαιώσει ότι στην σκέψη του Μαρξ, η έννοια της εργασίας, ο

734 . Ο.π : σ. 258, (*Das Privateigentum ist also das Produkt, das Resultat, die notwendige Konsequenz d[er] entäusserten Arbeit, des äusserlichen Verhältnisses des Arbeiters zu der Natur und zu sich selbst.*).

735. Ο.π : σ. 258.

736. Ο.π : σ. 258.

τρόπος εκδήλωσής της και οι εξελικτικές μεταβολές της, θέτει την βάση ανάλυσης όλων των υπόλοιπων στοιχείων της ανθρώπινης πραγματικότητας. Συνεπώς, δεν είναι δυνατή η αποδοχή της ατομικής ιδιοκτησίας, ως αρχής, για την διαμόρφωση ενός συστήματος, ιδίως ως απόλυτης αρχής και αιτίας διαμόρφωσης μίας ολόκληρης κοινωνικής διαδικασίας. Αν μπορούσε να γίνει δεκτό κάτι τέτοιο τότε θα είχαμε μία επιστροφή σε σκέψεις περί υπερβατικότητας. Δεν είναι λοιπόν ο απόλυτος νόμος, εν προκειμένω της ατομικής ιδιοκτησίας, που κινεί τις ιστορικές διαδικασίες και μεταβολές, αλλά η μορφή της εργασίας, η οποία επηρεάζει και την μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας. Σκοπός λοιπόν δεν είναι να διερωτηθούμε μόνο το ‘τι’ είναι η ατομική ιδιοκτησία, αλλά το πώς παρουσιάζεται μέσα στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, όχι το περιεχόμενό της ως μία γενική θεωρησιακή έννοια αλλά την υλική εφαρμογή της, το πως εμφανίζεται, μέσα στο συγκεκριμένο κοινωνικό-οικονομικό και ιστορικό πλαίσιο. Ιδωμένη υπό αυτό το πρίσμα η ατομική ιδιοκτησία δεν αποτελεί την εναρκτήρια βάση της αλλοτρίωσης αλλά την επικύρωση της και όλων των αλλοτριωτικών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα στον αστικό τρόπο παραγωγής. Για να δούμε με περισσότερη προσοχή την θέση του Μαρξ μπορούμε να συγκρατήσουμε τις τρεις βασικές στιγμές της δομής του συλλογισμού. Πρώτον έχουμε την έννοια της *εργασίας* ως δραστήριας εκδήλωσης των ανθρώπινων δυνατοτήτων ή φυσικών δυνάμεων, δεύτερον την έννοια της *αλλοτριωμένης εργασίας* ως την τροπή που παίρνει η εργασία μέσα στο βιομηχανικό σύστημα επηρεάζοντας κάθε πλευρά της ανθρώπινης πραγματικότητας όπως αναφέρεται στις θεματικές και τρίτον η έννοια της *ατομικής ιδιοκτησίας* ως έννοιας επαναπροσδιορισμένης μέσα στον νέο τρόπο παραγωγής, δηλαδή, όχι ως η έννοια σε ένα γενικό πλαίσιο ιστορίας αλλά στην συγκεκριμένη στιγμή της “στο τελευταίο σημείο κορύφωσης της ανάπτυξης της ατομικής ιδιοκτησίας”<sup>737</sup>, ένα από τα πρώτα αποτελέσματα της εποχής που ξεκινά για τον δυτικό κόσμο. Συνεπώς το *σημείο κορύφωσης* (*Kulminationspunkt*) βρίσκεται μέσα στον αποξενωμένο κόσμο της κεφαλαιοκρατίας. Η ατομική ιδιοκτησία “είναι το προϊόν της αλλοτριωμένης εργασίας”<sup>738</sup> (*das Produkt der entäusserten Arbeit*), διότι, από την εργασία έχουν τεθεί οι συνθήκες εξαθλίωσης της τάξης των εργατών και ευεργεσίας της αστικής τάξης, της οποίας ιδιοκτησία είναι τα μέσα παραγωγής, έτσι ώστε, η ατομική ιδιοκτησία, φτάνει στο σημείο να είναι “το μέσο (*das Mittel*) μέσα από το οποίο αλλοτριώνεται η εργασία, η πραγματοποίηση αυτής της αλλοτρίωσης”<sup>739</sup> (*die Realisation dieser Entäusserung*). Είναι, με άλλα λόγια, ακόμη ένας τρόπος με τον οποίο η αλλοτρίωση αποκτά την ολοκληρωμένη υπόστασή της στο πραγματικό. Να σημειώσουμε ότι αυτές οι τρεις στιγμές-πόλοι δεν αναφέρονται

737. *Ο.π.* : σ. 258.

738. *Ο.π.* : σ. 258.

739. *Ο.π.* : σ. 258.

γενικά ως ανεξάρτητα στοιχεία, αλλά πρόκειται αρχικά για την ταξινόμηση τους σύμφωνα με το στάδιο εξέλιξης που παρουσιάζουν και με το πώς το κάθε επίπεδο σχετίζεται με το επόμενο ενώ στην συνέχεια, όταν τα τρία στοιχεία βρίσκονται στην πιο πρόσφατη μορφή τους (η μορφή που έχουν την στιγμή που τα παρατηρεί ο στοχαστής, ως έννοιες της εποχής του), πλέον είναι εμφανείς οι μεταξύ τους επηρεασμοί τότε “*αυτή η σχέση μετατρέπεται σε σχέση αλληλεπίδρασης (Wechselwirkung)*”<sup>740</sup> έτσι ώστε να μην είναι εφικτή η προσφυγή σε απόλυτους νόμους και κανόνες λειτουργίας ενός οικονομικό-κοινωνικού συστήματος που δεν επιδέχεται ανάλυση και κριτική.

Η θέση ότι η ατομική ιδιοκτησία είναι το απότοκο και το επιστέγασμα της αλλοτριωμένης εργασίας έρχεται τώρα να στηρίζει και ακόμη ένα άλλο ζήτημα που αφορά την θέση της δραστηριότητας του υποκειμένου. Όταν η κυρίαρχη πεποίθηση είναι ότι βάση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας είναι η ατομική ιδιοκτησία και αναγκαία διαδικασία για την επίτευξή της είναι η εργασία τότε ολόκληρο το αστικό σύστημα “*δεν δίνει στην εργασία τίποτα, ενώ δίνει στην ατομική ιδιοκτησία τα πάντα*”<sup>741</sup>. Με λίγα λόγια δηλώνει πως ότι και να γίνεται στην σφαίρα της εργασίας, όποια και αν είναι η μορφή της, η λειτουργία της, η επίδρασή της σε όσους την ασκούν είναι η αναγκαία συνθήκη για να εκπληρωθεί ο κανόνας της ατομικής ιδιοκτησίας. Συμβαίνει λοιπόν αυτό που συναντήσαμε και στην αρχή του *Πρώτου Χειρογράφου*, η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν είναι τίποτα, η εργασία στην εσωτερική της λειτουργία είναι αυτή που ορίζεται από τον απόλυτο νόμο της κεφαλαιοκρατίας και ο εργάτης που βιώνει όλα την παθογένειά της είναι απλώς μία αναλώσιμη μορφή, ένα εργαλείο και μηχανή, μία αφαίρεση που απλώς συμβάλει στην επίτευξη των αστικών στόχων. Ο αυχμηρός τρόπος που “*οι νόμοι της αποξενωμένης εργασίας*”<sup>742</sup> (*die Gesetze der entfremdeten Arbeit*) έχουν τεθεί, στην πραγματικότητα παραμερίζει και ακυρώνει τον ζωντανό πόλο της δραστηριότητας της εργασίας, διότι τον υποβιβάζει σε παραγωγικό όργανο, αντί δηλαδή να προκρίνεται η ζωντανή-δραστήρια υποκειμενικότητα και η εργασία μέσα σε ένα πλαίσιο δημιουργικότητας, δίδεται μεγαλύτερη σημασία στην ιδεολογική έκφραση της ατομικής ιδιοκτησίας. Από την στιγμή λοιπόν που η εργασία έχει μετατραπεί αποκλειστικά σε μέσο πραγματοποίησης της ατομικής ιδιοκτησίας τότε και η αμοιβή της εργασιακής δραστηριότητας υπάρχει στον βαθμό που μπορεί να ακολουθήσει την κίνησή της, έτσι ο Μαρξ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι “*ο εργατικός μισθός και η ατομική ιδιοκτησία είναι ταυτόσημα*”<sup>743</sup> (*daß Arbeitslohn und Privateigenthum identisch sind*). Φυσικά σε μία τέτοια

740. Ο.π : σ. 258 .

741. Ο.π : σ. 258, (*giebt sie der Arbeit nichts und dem Privateigenthum Alles*).

742. Ο.π : σ. 258.

743. Ο.π : σ. 258.

περίπτωση δεν αναλύεται από την θεωρία του αστικού συστήματος για ποια ατομική ιδιοκτησία μιλούμε, ποια ατομική ιδιοκτησία μπορεί να φτάσει ο εργατικός μισθός, απλώς δηλώνεται ότι όσο περισσότερο ο εργάτης δουλεύει μέσα στην αλλοτριωμένη εργασία ακόμη και αν όλη η υπόλοιπη ζωή του είναι ένα απανθρωποποιητικό βίωμα, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο θα προσεγγίσει έστω κάτι που εντάσσεται στην έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας γι' αυτό και *“η εργασία δεν εμφανίζεται ως αυτοσκοπός αλλά ως υπηρέτης του μισθού”*<sup>744</sup> (*als der Diener des Lohns*). Με λίγα λόγια απαιτείται μία πολύ συγκεκριμένη προσπάθεια για μία γενικότητα. Η απροσδιοριστία της ατομικής ιδιοκτησίας σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα της αλλοτριωμένης εργασίας έχει ως συνέπεια ότι η εξαγωγή του εργατικού μισθού βρίσκεται μονίμως υπό το καθεστώς της καταναγκαστικής εργασίας ώστε ακόμη και *“μία τεράστια αύξηση του εργατικού μισθού [...] δεν θα ήταν λοιπόν τίποτε άλλο από μία καλύτερη μισθοδότηση δούλων”*<sup>745</sup> καθώς δεν προβλέπει την αλλαγή των αλλοτριωτικών συνθηκών εργασίας ούτε την μεταβολή ή την ανατροπή της ίδιας της σχέσης της μισθωτής εργασίας και του σκληρού ταξικού διαχωρισμού που επιφέρει.

Ο Μαρξ κάνει σαφή την αντίθεση του, σχετικά με τον ρόλο που λαμβάνει η ατομική ιδιοκτησία ως γενεσιουργός αιτία ολόκληρου του αστικού συστήματος, με μία ακόμη περιεκτική πρόταση,

*“Ο εργατικός μισθός είναι μία άμεση συνέπεια της αποξενωμένης εργασίας και η αποξενωμένη εργασία είναι η άμεση αιτία της ατομικής ιδιοκτησίας. Όταν καταπέσει λοιπόν η μία πλευρά πρέπει να καταπέσει και η άλλη”*<sup>746</sup>

Πρώτα από όλα γίνεται διαχωρισμός των εννοιών ώστε να γίνει κατανοητή η χρονική τους εμφάνιση αλλά και το ουσιαστικό του περιεχόμενο, συνεπώς έχουμε αφενός τον εργατικό μισθό ως *άμεση συνέπεια (unmittelbare Folge)*, ως αποτέλεσμα της αλλοτριωμένης εργασίας και αφετέρου την αποξενωμένη εργασία ως *άμεση αιτία (unmittelbare Ursache)* ο λόγος που λαμβάνει χώρα η ατομική ιδιοκτησία της αστικής κοινωνίας. Ένα δεύτερο σημείο που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι η αναφορά περί της πτώσης και των δύο πλευρών του σχήματος που καθορίζονται τα αίτια και οι συνέπειες της αλλοτριωμένης εργασίας, μοιάζει εδώ σαν να γίνεται μία πρώτη αναφορά στην αναγκαιότητα άρσης της παθογένειας και των εκμεταλλευτικών σχέσεων εντός της. Πρόκειται για το πρόταγμα μίας *“πολιτικής μορφής της εργατικής χειραφέτησης”*<sup>747</sup> της αποδέσμευσης με την ακριβή σημασία του όρου, των εργατών, ώστε αν κάτι τέτοιο γίνει εφικτό

744. Ο.π : σ. 258.

745. Ο.π : σ. 258, (*Eine gewaltsame Erhöhung des Arbeitslohns [...] wäre also nichts als eine bessere Saiolarirung d[es] Sklaven*). Η θέση που αναπτύσσει εδώ ο Μαρξ θα διαφοροποιηθεί αρκετά στο μετέπειτα έργο του. Προς το παρόν την διατηρούμε ώστε να μπορέσουμε να ακολουθήσουμε τον συλλογισμό.

746. Ο.π : σ. 259.

747. Ο.π : σ. 259.

μιλούμε για την ριζική αλλαγή του κόσμου, την ανατροπή του υποστρώματος της αστικής κοινωνίας, “διότι στην χειραφέτηση τους περιέχεται η γενική ανθρώπινη χειραφέτηση”<sup>748</sup> (*in ihrer Emanzipation die allgemein menschliche enthalten ist*), μία σκέψη που είδαμε κατά την συζήτησή μας επάνω στο κείμενο της *Εισαγωγής*. Αυτό που εξάγεται λοιπόν από τα σημεία αυτά είναι ότι η εργασία είναι ο θεμελιώδης λίθος πάνω στον οποίο βασίζεται κάθε αλλοτρίωση και οι ιεραρχικές σχέσεις εκμετάλλευσης που αυτή διαμορφώνει, συνεπώς η αλλοτρίωση βρίσκεται μέσα στην εργασία, ο αρχικός τύπος αλλοτρίωσης είναι στο εσωτερικό της, ή για να το θέσουμε διαφορετικά, η εργασία αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση της αλλοτρίωσης. Οτιδήποτε εμφανίζεται κατόπιν της αστικά διαμορφωμένης εργασίας είναι κάτι το αιτιακό, έχει προκληθεί από το συγκεκριμένο είδος σχέσης εργασίας καθώς “η συνολική ανθρώπινη υποτέλεια ενέχεται στην σχέση του εργάτη προς την παραγωγή”<sup>749</sup> όλα όσα έπονται “είναι απλώς τροποποιήσεις και συνέπειες αυτής της σχέσης”<sup>750</sup> (*Modifikationen und Konsequenzen dieses Verhältnisses sind*).

Έτσι λοιπόν όσα φαινόμενα και να αναλύσουμε στον χώρο και τον χρόνο της αστικής κοινωνίας πάντα θα μας οδηγούν πίσω στις ρίζες των σχέσεων της αλλοτριωμένης εργασίας. Σύμφωνα με την σκέψη του Μαρξ εδώ πρέπει να δούμε δύο αντιθετικούς πόλους, από την μία πλευρά “η γενική ουσία της ατομικής ιδιοκτησίας” (*Das allgemeine Wesen des Privateigentums*) όπως παρουσιάστηκε πιο πάνω και από την άλλη πλευρά “η αληθινά ανθρώπινη και κοινωνική ιδιοκτησία”<sup>751</sup> (*wahrhaft menschlichen und sozialen Eigentum*). Την πραγμάτωση της πρώτης την είδαμε διεξοδικά μαζί με την λειτουργία της αλλοτριωμένης εργασίας, η δεύτερη περίπτωση ωστόσο είναι αυτή που θα πραγματωθεί μόνο με την χειραφέτηση της εργατικής τάξης και μαζί της ολότητας της κοινωνίας. Πρόκειται για μία άρση ύστερα από την οποία η αστική κοινωνία θα χάσει την θέση της ώστε να αναδυθεί η ανθρώπινη κοινωνία. Δεν γίνεται λόγος για μία τυπική αλλαγή συστήματος αλλά για την ίδια την αποκατάσταση της χαμένης σχέσης του ανθρώπου με τον άνθρωπο, την κατάργηση της σύλληψης της κοινωνίας “ως αφηρημένου κεφαλαιοκράτη”<sup>752</sup>. Από όλα τα στοιχεία και τα επίπεδα έντασής τους μέσα στην αστική κοινωνία, ο Μαρξ καταλήγει, “Η αλλοτριωμένη εργασία μάς αναλύθηκε σε δύο τμήματα, τα οποία αλληλοκαθορίζονται ή τα οποία αποτελούν απλώς διαφορετικές εκφράσεις μίας και της αυτής σχέσης : η ιδιοποίηση εμφανίζεται ως

---

748. Ο.π : σ. 259.

749. Ο.π : σ. 259.

750. Ο.π : σ. 259.

751. Ο.π : σ. 259.

752. Ο.π : σ. 259.

αποξένωση, ως αλλοτρίωση και η αλλοτρίωση ως ιδιοποίηση, η αποξένωση ως αληθινή πολιτογράφηση”<sup>753</sup>

Ο Μαρξ περιγράφει συνοπτικά την κίνηση του αστικού συστήματος. Κάθε ιδιοποίηση ή η συνεχής προσπάθεια ιδιοποίησης είναι αποκλειστικά αλλοτριωτική και αποξενωτική σε όλες τις σημασίες που μπορούν να λάβουν οι έννοιες, είτε πρόκειται για την εργασία, είτε για τον αντικείμενο της εργασίας είτε για τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων. Αντιστρόφως το ίδιο ισχύει και για την αλλοτρίωση ενώ η αποξένωση ενισχύεται ακόμη περισσότερο χαρακτηριζόμενη ως πολιτογράφηση (*Einbürgerung*), ένας ασυνήθιστος παραλληλισμός, με ενδιαφέρουσα σημασία αφού αποδίδεται το ζήτημα της αποξένωσης του ανθρώπου ως κύριο χαρακτηριστικό όσων βρίσκονται μέσα στην αστική κοινωνία. Είναι κυριολεκτικά και αληθινά μία πολιτογράφηση καθώς για να ορίζεται κάποιος ως πολίτης, για να οριστεί η ύπαρξή του μέσα στο αστικό γίγνεσθαι βασική προϋπόθεση είναι η αλλοτρίωσή του. Εντός του κοινωνικού πλαισίου, που παρατηρεί ο νεαρός στοχαστής, είναι αδύνατον να μην περνά κάποιος μέσα από το φίλτρο της αλλοτρίωσης, ο αστικός πολίτης είναι ένας αλλοτριωμένος άνθρωπος.

Κατά την περιγραφή των σχημάτων και των συνθηκών που επικρατούν στην αστική κοινωνία παρατηρούμε ότι ανέρχονται συνεχώς τρεις καθοριστικές έννοιες από τις οποίες και μέσα στις οποίες αναπτύσσονται όλα τα υπόλοιπα ζητήματα. Πρόκειται για την εργασία, την αλλοτρίωση και την σχέση, οι τρεις όροι ιδωμένοι από τον νεαρό Μαρξ υπό το πρίσμα της ζωής του προλεταριάτου. Είναι σημαντική η επισήμανση του υποκειμένου αναφοράς, δηλαδή του εργάτη και της σχέσης του με την αλλοτριωμένη εργασία. Επί της ουσίας, “*η σχέση της αλλοτριωμένης εργασίας με τον εαυτό της*”<sup>754</sup> (*das Verhältniß der entäusserten Arbeit zu sich selbst*), δείχνει ότι, κάθε μία από τις έννοιες αυτές αναλύεται και επεξηγείται ως βίωμα στην υλικότητά της, με αποκορύφωμα την ατομική ιδιοκτησία την “*υλική, συνοψισμένη έκφραση της εκποιημένης εργασίας*”<sup>755</sup>, δηλαδή, δεν υπάρχει μόνο ως μία αποκλειστικά λογικό-θεωρητική δομή. Έτσι στις τελευταίες γραμμές του *Πρώτου Χειρογράφου* συμβαίνει μία σύμπτυξη της πληθώρας των θεματικών που συναντήσαμε, με οδηγό πάντα τις τρεις αυτές έννοιες, στην κίνηση τους και στην αποτύπωσή τους στις πραγματικές ανθρώπινες σχέσεις. Οι τρεις έννοιες όπως έχουμε παρατηρήσει αρκετές φορές δεν κινούνται αυθαίρετα μέσα στο κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο, ούτε εφαρμόζονται ως απόλυτες κατά συνθήκη, αντιθέτως συγκεκριμενοποιούνται στην δεδομένη ιστορική στιγμή και αλληλοσχετίζονται σε κάθε έκφασή τους. Πιο ειδικά, όταν μιλούμε για εργασία στην αστική

753. *Ο.π.* : σ. 259.

754. *Ο.π.* : σ. 259-260.

755. *Ο.π.* : σ. 260.

κοινωνία εννοούμε την αλλοτριωμένη εργασία, όταν μιλούμε για αλλοτρίωση εννοούμε την απορρέουσα είτε αντικειμενική είτε υποκειμενική<sup>756</sup> αλλοτρίωση από την συγκεκριμένη μορφή της βιομηχανικής εργασίας, τέλος όταν μιλούμε για σχέσεις εννοούμε όλες τις σχέσεις που θεμελιώνονται πάνω στις δύο βασικές σχέσεις και οι οποίες εντάσσονται σε ένα διττό διαλεκτικό σχήμα, μία αμφίδρομη σχέση, όπου, το πρώτο μέρος του σχήματος αφορά “τη σχέση του εργάτη προς την εργασία και προς το προϊόν της εργασίας του και προς τον μη εργάτη”<sup>757</sup> και το δεύτερο “την σχέση του μη εργάτη προς τον εργάτη και το προϊόν της εργασίας του”<sup>758</sup>. Όπως είναι εμφανές, είτε μιλούμε θεωρητικά σχετικά με τις έννοιες, είτε μιλούμε απολύτως υλιστικά και κοινωνικά για τις σχέσεις ως γεγονός εντός της συγκεκριμένης κοινωνικό-ιστορικής στιγμής, η παρατήρησή μας αφορά την σχέση αντιθέτων. Έτσι ακριβώς δομείται και το αστικό σύστημα βασιζόμενο στις σχέσεις εργασίας όπου είναι εν γένει αντιθετικές. Δεδομένου ότι η ουσιαστική αστική κοινωνική σχέση είναι η αντίθεση εργάτη και μη εργάτη-καφελαιοκράτη, οτιδήποτε άλλο συνεπάγεται είναι και αυτό αντιθετικό, κάθε προκείμενη της σχέσης παίρνει την θέση της απέναντι στην άλλη. Συμπερασματικά, όταν η μία βρίσκεται σε κατάσταση παθογένειας ή άλλη βρίσκεται σε κατάσταση ευμάρειας, όταν μία χαρακτηρίζεται από ανέχεια η άλλη χαρακτηρίζεται από ευπορία κ.οκ. Στο τέλος του *Πρώτου Χειρογράφου* γίνεται μία σύνοψη των βασικών τύπων αντιθετικής σχέσης εργασίας και των μορφών αλλοτρίωσης που τις χαρακτηρίζουν, οι προτάσεις που σχηματίζονται είναι οι εξής :

- α. “[...] οτιδήποτε εμφανίζεται στον εργάτη ως δραστηριότητα της αλλοτρίωσης, της αποξένωσης, στον μη εργάτη εμφανίζεται ως κατάσταση της αλλοτρίωσης, της αποξένωσης”
- β. “[...] η πραγματική, πρακτική συμπεριφορά του εργάτη στην παραγωγή και προς το προϊόν (ως θυμική κατάσταση) εμφανίζεται στο αντιπαρατιθέμενο προς αυτόν μη εργάτη ως θεωρητική συμπεριφορά”
- γ. “[...] ο μη εργάτης πράττει ενάντια στον εργάτη όλα όσα πράττει ο εργάτης απέναντι στον εαυτό του, αλλά δεν πράττει ενάντια στον εαυτό του αυτό που πράττει ενάντια στον εργάτη”<sup>759</sup>

Στην πρώτη πρόταση εμφανίζεται η έννοια της αλλοτρίωσης νοηματοδοτημένη με δύο διαφορετικά περιεχόμενα, κάτι που συμφωνεί απόλυτα με το αντιθετικό σχήμα σχέσης στο οποίο είναι ενταγμένη. Από την μία πλευρά, που αφορά τον εργάτη, έχουμε την “δραστηριότητα της

756. Οι προσδιορισμοί υποκειμενική και αντικειμενική αλλοτρίωση αποτελούν δάνειο από την σκέψη του Γκέοργκ Λούκατς και μπορούμε να τους συναντήσουμε στο έργο του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, που έχει χρησιμοποιηθεί ως έργο αναφοράς εντός του κειμένου.

757. *Ο.π.* : σ. 260, μη εργάτης (*Nichtarbeiter*) εννοείται επακριβώς του αντίθετο του εργάτη όπου είναι ο αστός.

758. *Ο.π.* : σ. 260.

759. *Ο.π.* : σ. 260.



αλλοτρίωσης, της αποξένωσης”<sup>760</sup> (*Tätigkeit der Entäußerung, der Entfremdung*), δηλαδή, κάτι το ενεργό που αφορά την κίνηση του βίου του, η αλλοτρίωσή του είναι κάτι το ζωντανό και όπως έχουμε ήδη αναφέρει κάτι που περνά μέσα στο πράττειν του ως αλλοτρίωση από τον κόσμο του και ως αυτοαλλοτρίωσή του, συνεπώς για τον εργάτη είναι βίωμα ζωής, η ενεργός πραγματική και πρακτική εμπειρία του. Από την άλλη πλευρά, αυτή του μη εργάτη (αστού), έχουμε την “κατάσταση της αλλοτρίωσης, της αποξένωσης” (*Zustand der Entäußerung, der Entfremdung*), ότι δηλαδή, η αλλοτρίωση είναι το πως έχουν τα πράγματα στην αστική κοινωνικό-οικονομική συνθήκη, κάτι το σταθερό και αμετάβλητο, είναι απλώς το δεδομένο αποτέλεσμα του τρόπου παραγωγής και της οικονομίας. Ο εργάτης πρέπει να αντιμετωπίσει την αλλοτρίωση στην καθημερινή του επιβίωση, ο μη εργάτης την λαμβάνει ως στατιστικό γεγονός. Για να έχει ο ίδιος κέρδος αναγκαστικά κάποιος πρέπει όχι απλώς να μην έχει κέρδος αλλά να έχει και μία απώλεια, που στην πραγματικότητα είναι γενικευμένη και συνεχής. Στην δεύτερη πρόταση ενισχύεται ο συλλογισμός της πρώτης καθώς το βίωμα του εργάτη, η καθημερινή πρακτική του και οι αντιδράσεις του στις σκληρές προσλαμβάνουσες του ξένου κόσμου που έχει γύρω του, όλα όσα βάλλεται σε ένα απολύτως υλικό επίπεδο, για τον μη εργάτη είναι κάτι το απολύτως θεωρητικό, δεν βασίζεται σε κανένα δεδομένο της προσωπικής του εμπειρίας ενώ δεν βρίσκεται ούτε στο ελάχιστο στην πραγματικότητά του. Στην τρίτη πρόταση συναντούμε για ακόμη μία φορά έναν διαλεκτικό χιαστή που συγκεντρώνει την μορφή της εργασιακής σχέσης, ο μη εργάτης ως κάτοχος των μέσων παραγωγής και του κεφαλαίου ορίζει και θέτει τις αλλοτριωτικές συνθήκες της βιομηχανικής παραγωγής που ο εργάτης εντάσσεται ως της αναγκαστική συνθήκη επιβίωσης του και πράττοντας αλλοτριωμένη εργασία πράττει και την αυτοαλλοτρίωσή του. Έτσι ό,τι συμβαίνει στον εργάτη το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει στον κεφαλαιοκράτη, η μία πλευρά ζει στην επιβεβλημένη αδυναμία και η άλλη πράττει την επιβολή της δύναμής της.

Βλέπουμε όλο και περισσότερο την έντονη η συνάφεια του ζητήματος της αλλοτρίωσης με αυτό των διανθρώπινων σχέσεων. Ήδη από την αρχή της παρούσας συζήτησης μας βλέπουμε τις συνεχείς αναφορές του νεαρού Μαρξ για τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων. Μέσα από τις τρεις τελευταίες προτάσεις του πρώτου χειρογράφου έγινε ακόμη πιο ξεκάθαρη η σύλληψη του σχετικά με την έννοια των σχέσεων οι οποίες πλέον θεμελιώνονται στην μορφή των σχέσεων εργασίας. Εκτός λοιπόν από την ανθρώπινη αποξένωση στον τομέα της παραγωγής, “*η μισθωτή εργασία δεν παράγει μονάχα εμπορεύματα [...] παράγει και αναπαράγει [...] και τις ίδιες της κοινωνικές σχέσεις*

---

760. Ο.π : σ. 260.

του καπιταλισμού”<sup>761</sup>, είναι η αλλοτρίωση, που παράγεται με καθαρά πρακτικό τρόπο και αποτυπώνεται στην αρχή κάθε κίνησης που χαρακτηρίζεται ως κοινωνική. Η αλλοτρίωση του εργάτη πέρα από τις άθλιες συνθήκες όπου έχει κληθεί να αντιμετωπίσει για την διατήρησή της ζωής του, πέρα από την χαμένη σχέση με τον εαυτό του, την βούληση και την νόηση του, αποτυπώνεται στην εκμετάλλευση που ασκεί επάνω του ο μη εργαζόμενος κεφαλαιοκράτης καθώς τον χρησιμοποιεί και τον εργαλειοποιεί<sup>762</sup> αποκλειστικά για χρησιμοθηρικούς σκοπούς κέρδους και πλεονάσματος. Την στιγμή λοιπόν που, όπως μας υπενθυμίζουν οι πρώτες σελίδες του *Δεύτερου Χειρογράφου*, “ο εργάτης παράγει το κεφάλαιο, το κεφάλαιο παράγει αυτόν, αυτός παράγει εαυτόν και [...] είναι το προϊόν της συνολικής κίνησης”<sup>763</sup>, την ίδια αυτή στιγμή οι σχέσεις μπαίνουν σε μία σφαίρα που αντιμετωπίζονται και αυτές ως προϊόντα της συνολικής κίνησης καθώς “ο κοινωνικός κρίκος παρουσιάζεται στους ανθρώπους ως κάτι το εξωτερικό, σαν κάτι το διαχωρισμένο (αποξενωμένο) από τα άτομα που διαμορφώνουν σχέσεις”<sup>764</sup>, έτσι εκτός από αντιθετικές οι σχέσεις των ανθρώπων μπορούμε να πούμε πως παρουσιάζονται και ως ξένες προς τα ίδια τα άτομα. Αυτό μας δείχνει πως “η κοινωνική σχέση γενικά έχει γίνει κάτι ανεξάρτητο από τα άτομα”<sup>765</sup>, ελεγχόμενο από τις ξένες δυνάμεις του κεφαλαίου που, όπως έχει ήδη αναφερθεί, καθορίζουν τις τύχες των ανθρώπων ατομικά και πλέον και σε ένα συλλογικό κοινωνικό επίπεδο έτσι ώστε μπορούμε να πούμε πως εξάγεται “ο ορισμός του κεφαλαίου σαν μίας αποξενωμένης κοινωνικής σχέσης”<sup>766</sup>. Επανέρχεται εδώ ο συλλογισμός πως η συνθήκη της βιομηχανικής παραγωγής δεν παραμένει εντός του εργοστασίου αλλά εξαπλώνεται σε ολόκληρο το κοινωνικό γίγνεσθαι, αυτή τη φορά όμως αφορά την σχέση μεταξύ των δρώντων και κατόχων της παραγωγής όπου, όπως μας ενημερώνει ο Μαρξ στο τέλος του *Δεύτερου Χειρογράφου*, “αποκλείονται αμοιβαία” (*Schliessen sich wechselseitig aus*) και αυτό γιατί “ο εργάτης γνωρίζει το κεφαλαιοκράτη, και αντίστροφα ο κεφαλαιοκράτης τον εργάτη, ως της ανυπαρξία του (*als sein Nichtdasein*)”<sup>767</sup>, ως αυτό που δεν είναι ο καθένας για τον εαυτό του “ενώ επιδιώκει να αποσπάσει από τον άλλον την ύπαρξή του”<sup>768</sup>, διατηρώντας έτσι την αντίθεση. Αυτό που βιώνει ο κεφαλαιοκράτης σχετικά με την εργασία είναι ότι αυτή αποτελεί κεφάλαιο με την έννοια ότι “αναλύεται (*zerfallend*) στον εαυτό του και στους

761. Λούτσιο Κολέτι, “Για τον Νεαρό Μαρξ”, μετάφραση Πέτρος Παπασαραντόπουλος, *Εκδόσεις Οδυσσέας*, Σεπτέμβριος 1977. σ. 80.

762. δάνειο από την σκέψη του Γκέοργκ Λουκατς.

763. Karl Marx “1840” ‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’, σ. 261.

764. Λούτσιο Κολέτι, “Για τον Νεαρό Μαρξ”, σ. 82, παράφραση.

765. *Ο.π.* : σ. 82.

766. *Ο.π.* : σ. 83.

767. Karl Marx “1840” ‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’, σ. 266.

768. *Ο.π.* : σ. 266.

τόκους του, και αυτοί πάλι σε τόκους και σε κέρδος”<sup>769</sup>, δηλαδή, στο κόστος (*Kosten*) που συνεπάγεται με την κατοχή των μέσων παραγωγής, η οποία εμπεριέχει την πληρωμή των μισθών, και στο κέρδος (*Gewinn*) που αυτά αποφέρουν από την υπεργασία των εργατών και από την μαζική παραγωγή. Από την πλευρά του εργάτη παρ’όλ’αυτά, “η εργασία αναλύεται στον εαυτό της και στον εργατικό μισθό”<sup>770</sup>, δηλαδή, στον εργάτη που είναι επί της ουσίας ο συγκροτητικός και λειτουργικός της όρος, η κινητήριος δύναμή της έτσι ώστε “είναι ο ίδιος κεφάλαιο”<sup>771</sup> και στον εργατικό μισθό (*Arbeitslohn*) την τιμή δηλαδή που λαμβάνει ο εργάτης ως εμπόρευμα (*Ware*). Ο εργατικός μισθός λοιπόν αποτελεί συστατικό στοιχείο της διαμόρφωσης της σχέσης εργάτη και κεφαλαιοκράτη η οποία χαρακτηρίζεται στο σύνολό της ως μία “εχθρική και αμοιβαία αντίθεση”<sup>772</sup> (*Feindlicher wechselseitiger Gegensatz*) διότι ο εργατικός μισθός αποτελεί για τον κεφαλαιοκράτη “μία θυσία του κεφαλαίου” (*ein Opfer des Kapitals*) του, ενώ για τον εργάτη τη θυσία της ζωής του σε όλα της τα επίπεδα. Ο κεφαλαιοκράτης από την μία πλευρά έχοντας ρυθμιστικό ρόλο στην παραγωγή μπορεί να προσφέρει ως προς τον μισθό όλο και λιγότερα και να ενισχύει το κέρδος του όλο και περισσότερο, ενώ από την άλλη ο εργάτης που όπως και να έχει πληρώνεται πενιχρά για τις ήδη δυσχερείς συνθήκες εργασίας του. Πολλές φορές μάλιστα αναγκάζεται να λάβει ακόμη λιγότερα ώστε να παραμείνει εντός της ενεργού εργασίας για να διατηρήσει στο ελάχιστο τη ζωή του, είναι σχεδόν αδύνατον να βρεθεί σε οποιαδήποτε συνθήκη κέρδους. Θα μπορούσαμε επιπροσθέτως να πούμε πως η αντιθετική αυτή κατάσταση δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο ανάμεσα στην τάξη των εργατών και την αστική τάξη αλλά παρεισφρέει και στο εσωτερικό των τάξεων και στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων που βρίσκονται σε αυτές. Από την πλευρά των κεφαλαιοκρατών, παρατηρείται ανταγωνισμός με σκοπό την ενίσχυση του κέρδους και τον όλο και μεγαλύτερο έλεγχο της αγοράς, είναι ένας καθαρός ανταγωνισμός του κεφαλαίου, από την άλλη πλευρά ωστόσο συμβαίνει ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών που εκδηλώνεται περισσότερο ως μία μάχη επιβίωσης κατά την οποία ο καθένας προσπαθεί να προσαρμόζεται περισσότερο από κάθε άλλον στην ξένη θέληση και απαίτηση του κεφαλαίου ώστε να ενταχθεί όσο το δυνατόν γρηγορότερα στον τομέα της παραγωγής και να κρατηθεί ζωντανός. Σημειώνεται έτσι η απόλυτη διαστρέβλωση των σχέσεων και η ουσιαστική έννοια της κοινωνίας και του κοινωνικού γίνεσθαι, οι σχέσεις ανθρώπων έχουν μετατραπεί αποκλειστικά σε “κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής”<sup>773</sup>.

---

769. Ο.π : σ. 266.

770. Ο.π : σ. 266.

771. Ο.π : σ. 266.

772. Ο.π : σ. 266.

773. Λούτσιο Κολέτι, “Για τον Νεαρό Μαρξ”, σ. 84.

Ο απόλυτος ανταγωνισμός μέσα στην αστική κοινωνία εκτός από την υλική εκδήλωσή, την πραγμάτωσή του στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, βρίσκει υποστήριξη και στην θεωρητική έκφραση της αστικής οικονομίας, την οικονομική επιστήμη η οποία, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει σε αρκετά σημεία, προάγοντας με ένα απόλυτο τρόπο ως *“αρχή (Prinzip) της την εργασία”*<sup>774</sup> και ως πλήρωση της ανθρώπινης δραστηριότητας την ατομική ιδιοκτησία στην καθόλα γενικευμένη μορφή της, επί της ουσίας *“αναπτύσσει πολύ πιο μονόπλευρα, και γι’αυτόν τον λόγο εντονότερα και συνεπέστερα την εργασία ως τη μοναδική ουσία του πλούτου”*<sup>775</sup> (*die Arbeit als das einzige Wesen des Reichthums entwickelt*). Δημιουργείται κατ’αυτόν τον τρόπο ένας πραγματικός σκοπός που καλύπτει ολόκληρο το κοινωνικό είναι και διαστρεβλώνει ακόμη περισσότερο την έννοια της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η αφηρημένη αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας ενισχύεται τώρα με την ποσοτικοποίηση της ως *πλούτος (Reichthum)*, την ιδέα δηλαδή ότι τα άτομα πρέπει να αποκτούν όσο περισσότερα στοιχεία που εντάσσονται στην έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας μπορούν, ούτως ώστε, να πετύχουν τον εν λόγω σκοπό. Όσον αφορά τους εργάτες αυτή η συνθήκη μετατρέπει την εργασία τους ως μία αναγκαιότητα για την επίτευξη της ατομικής ιδιοκτησίας και τους ίδιους ως τα υποκείμενα που υποχρεωτικά πρέπει να επιτελούν την διαδικασία, είναι τα εργαλεία της. Ο εργάτης ως άνθρωπος γίνεται απλώς *“η ατομική ιδιοκτησία στην ενεργό μορφή της”*<sup>776</sup> κάτι το μη ανθρώπινο αλλά και συγκροτητικό στοιχείο της. Με άλλα λόγια *“καθιστά τον άνθρωπο ουσία (της) και ταυτόχρονα τον άνθρωπο ουσία ως μία ουσία”*<sup>777</sup>, η απόλυτη εκμηδένισή του. Ό,τι συμβαίνει με την ατομική ιδιοκτησία τι ίδιο ακριβώς παρατηρούμε και στην περίπτωση του πλούτου<sup>778</sup> μέσα στην *“διχασμένη πραγματικότητα της βιομηχανίας”*<sup>779</sup> (*Die zerrissene Wirklichkeit der Industrie*), δηλαδή, αναδεικνύεται σε θεωρητικό επίπεδο μία *“γενική ουσία του πλούτου”*<sup>780</sup> (*das allgemeine Wesen des Reichthums*) η οποία είναι άμεσα συνυφασμένη με την ατομική ιδιοκτησία. Το μόνο που μπορεί να δείξει ως έννοια είναι απλώς η ανάγκη για συσσώρευση στοιχείων ατομικής ιδιοκτησίας πάλι στην γενικότητά τους, ωστόσο, καθορίζεται σχεδόν απόλυτα ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να επιτευχθεί και είναι ακριβώς ο ίδιος με αυτόν

774. Karl Marx “1840” *‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’*, σ. 268.

775. *Ο.π.* : σ. 268.

776. *Ο.π.* : σ. 268.

777. *Ο.π.* : σ. 268.

778. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε πως στο κείμενο του ο νεαρός Μαρξ κάνει μία άμεση σύγκριση με την προ-βιομηχανική περίοδο, όπου το σύστημα της γεωπροσόδου και η εργασία της γης λάμβανε μία σχετική μορφή με αυτήν που παρατηρείται στην αστική κοινωνία. Στο παρόν κείμενο δεν κάνουμε άμεση αναφορά στο φεουδαλικό σύστημα αλλά ακολουθούμε τον συλλογισμό και κάνουμε χρήση των εννοιών για να αναδείξουμε το πρόβλημα των αφαιρέσεων στον αστικό τρόπο παραγωγής.

779. *Ο.π.* : σ. 268.

780. *Ο.π.* : σ. 269.

που ορίζεται από την ατομική ιδιοκτησία, η εργασία. Στο καθαρά πρακτικό επίπεδο που μπορεί να υπάρξει εδώ ένας καθορισμός του πλούτου, διότι, δεδομένου του τρόπου παραγωγής “κάθε πλούτος έχει γίνει βιομηχανικός πλούτος (*industriellen Reichthum*), πλούτος της εργασίας”<sup>781</sup> που προέρχεται από νόμους παραγωγής της εργοστασιακής οργάνωσης (*Fabrikwesen*) το πρόγραμμα της οποίας πρέπει να ακολουθεί η ανθρώπινη εργασία ώστε να τον πραγματοποιήσει στον μέγιστο βαθμό του. Ο Μαρξ στο σημείο αυτό συνοψίζει την κορύφωση εκδήλωσης των ξένων δυνάμεων και αρχών της αστικής κοινωνίας επί των ανθρώπινων όντων,

“Βλέπουμε πώς τώρα πια η ατομική ιδιοκτησία μπορεί να ολοκληρώσει την κυριαρχία της πάνω στους ανθρώπους και, με τη γενικότερη μορφή, να καταστεί δύναμη της παγκόσμιας ιστορίας”<sup>782</sup>.

Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε εδώ το πως η ατομική ιδιοκτησία σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του βιομηχανικού πλούτου καθορίζεται όχι μόνο ως κυριαρχία (*Herrschaft*) επί των ανθρώπων αλλά και ως δύναμη της παγκόσμιας ιστορίας (*weltgeschichtlichen Macht*). Όπως έχουμε δει σε αρκετά σημεία του κειμένου γίνεται λόγος για ξένες δυνάμεις εντός της αστικής κοινωνίας που καταδυναστεύουν το ανθρώπινο είδος και το απομακρύνουν από τις φυσικές, πραγματικές και ουσιώδεις δυνάμεις του. Στο σημείο αυτό εμφανίζεται ακόμη ένα στοιχείο, η αναγκαιότητα συνεχούς παραγωγής πλούτου ως ατομικής ιδιοκτησίας, ώστε η αλλοτρίωση ως αποξένωση και ως απώλεια της έκφρασης να φτάσει στο κορυφαίο σημείο της, αυτό του απόλυτου κοινωνικού κατακερματισμού με την ολοκληρωμένη σημασία του όρου. Δεν γίνεται λόγος μόνο για τον ταξικό διαχωρισμό, όπου είναι σαφώς η αφετηρία της γενικευμένης εχθρότητας, αλλά για πραγματική διάλυση οποιασδήποτε ουσιαστικής κοινωνικής σχέσης μέσα στο αστικό γίγνεσθαι. Τα άτομα παραμένουν προσκολλημένα είτε στην ελάχιστη επιβίωση είτε στην ακραία αύξηση του κέρδους μέσω της εκμετάλλευσης των άλλων, δεν εμφανίζεται κανένας κοινός τύπος ουσιαστικής κοινωνικής συναναστροφής, παρά μόνο επαγγελματικών σχέσεων μισθωτής εργασίας και κεφαλαιακών συμφωνιών με σκοπό την απόκτηση αντικειμένων, την κατανάλωσή ή την συσσώρευσή τους<sup>783</sup>. Πρόκειται για μία κοινωνική συνθήκη όπου το υποκείμενο φαίνεται να διαμορφώνεται και να αναγνωρίζεται ως τέτοιο είτε από την ποσοτική παραγωγική του δραστηριότητα είτε από το έχειν του. Στην μία περίπτωση μπορούμε να μιλήσουμε για την

781. Ο.π : σ. 270.

782. Ο.π : σ. 270. (*Wü sehn wie auch nun erst das Privateigentum seine Herrschaft über den Menschen vollenden und in all gemeinster Form zur weltgeschichtlichen Macht werden kann*).

783. Ο Μαρξ αποτυπώνει την κατάσταση σε μία ενδιαφέρουσα πρόταση του Τρίτου Χειρογράφου : “Η ατομική ιδιοκτησία μας έχει κάνει τόσο ηλίθιους και μονόπλευρους ώστε ένα αντικείμενο γίνεται δικό μας (*erst der unsrige ist*) μόνο όταν το έχουμε, δηλαδή όταν υπάρχει για εμάς ως κεφάλαιο ή όταν κατέχεται, τρώγεται, πίνεται, φοριέται στο σώμα μας, κατοικείται από εμάς κ.λ.π άμεσα, εν ολίγοις όταν χρησιμοποιείται [...] είναι ο βίος της ατομικής ιδιοκτησίας, εργασία και κεφαλαιοποίηση (*Arbeit und Kapitalisierung*)”. Ο.π : σ. 275.

φιγούρα του εργάτη όπου αναγνωρίζεται μόνο στον παραγωγικό του χρόνο και στην άλλη περίπτωση για την φιγούρα του κεφαλαιοκράτη όπου όπου επιβεβαιώνεται διαρκώς από τα όσα ο ίδιος κατέχει. Θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι η στιγμή ανάπτυξης του κοινωνικού εγωισμού, της προσήλωσης των ατόμων στο προσωπικό τους συμφέρον, που ανάλογα με την ταξική θέση του καθενός λαμβάνει διαφορετικό περιεχόμενο, και το οποίο έχει περιοριστεί στην κατοχή αντικειμένων καθώς *“στη θέση κάθε σωματικής και πνευματικής αίσθησης έχει έλθει η απλή αποξένωση όλων αυτών των αισθήσεων, η αίσθηση του έχειν”*<sup>784</sup> (*der Sinn des Habens*). Από την στιγμή λοιπόν που η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας και το ζήτημα της προσαρμογής εντός του πλαισίου των απαιτήσεων του διαρκούς πλουτισμού αποτελούν συγκροτητικά στοιχεία του συνόλου της κοινωνίας και κύρια διαμορφωτικά στοιχεία της ανθρώπινης υποκειμενικότητας τότε μιλούμε πραγματικά για δυνάμεις της παγκόσμιας ιστορίας καθώς είναι αδύνατον οποιαδήποτε ραγδαία μεταβολή του κοινωνικού να αφήσει ανεπηρέαστη την κίνηση της ιστορίας.

Στο *Τρίτο Χειρόγραφο* περιγράφεται αυτή η κοινωνικό-ιστορική πραγμάτωση των ξένων δυνάμεων του αστικού τρόπου παραγωγής, οι σχέσεις του κεφαλαίου που πλέον είναι αυτές οι ίδιες το κοινωνικό περιεχόμενο, είναι ο κυρίαρχος τύπος σχεσιακότητας που μπορεί να παρατηρηθεί στην δεδομένη ιστορική στιγμή. Πιο συγκεκριμένα ο Μαρξ αναφέρει :

*“Κάθε άνθρωπος σκέφτεται κερδοσκοπικά να δημιουργήσει στον άλλο μία νέα ανάγκη για να τον αναγκάσει σε μία νέα θυσία για να τον θέσει σε μία νέα εξάρτηση και να τον παρασύρει σε έναν νέο τρόπο απόλαυσης (Genusses) και συνεπώς οικονομικής καταστροφής (ökonomischen Ruins). Καθένας επιδιώκει να δημιουργήσει μία ξένη ουσιώδη δύναμη πάνω από τον άλλο για να βρει εκεί την ικανοποίηση της δικής του ιδιοτελούς ανάγκης”*<sup>785</sup>

Η αστική κοινωνία μπορούμε να παρατηρήσουμε πως διακρίνεται από δύο βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, ότι τα ανθρώπινα όντα εντός της εκδηλώνουν ενδιαφέρον αποκλειστικά για τις προσωπικές και ιδιοτελείς ανάγκες και υποθέσεις και δεύτερον ότι κάθε στοιχείο κοινωνικότητας είναι επί της ουσίας μία ωφελιμιστική εχθρική κίνηση προς τον άλλον. Ύστερα από την κυριαρχία των ξένων αναγκών που δημιουργεί ο καπιταλισμός συμβαίνει εδώ μία ενίσχυση του φαινομένου καθώς έχουν διαμορφωθεί υποκείμενα τα οποία χρησιμοποιούν το ένα το άλλο για την εκπλήρωση των προσωπικών τους επιθυμιών. Είναι μία κυριαρχία των αναγκών της μίας υποκειμενικότητας επί της άλλης και αντιστρόφως της υποταγής των αναγκών της μίας υποκειμενικότητας για την ικανοποίηση των αναγκών της πρώτης. Ένα ακόμη στοιχείο που

784. *Ο.π.* : σ. 275.

785. *Ο.π.* : σ. 285.

μπορούμε να κρατήσουμε από το απόσπασμα είναι το ζήτημα των αναγκών. Σύμφωνα και με τις προηγούμενες αναφορές μας στο θέμα, η όλο και μεγαλύτερη αύξηση βιομηχανικών αντικειμένων έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία περισσότερων και νέων αναγκών αλλά και την εξάρτηση του βίου από τα αντικείμενα αυτά. Εδώ ωστόσο έρχεται ακόμη μία προσθήκη που αφορά το πεδίο των ανθρώπινων σχέσεων, ότι δηλαδή, η σχεσιακότητα των ανθρώπων είναι πια ένα παίγνιο δόλου και ισχύος, αφενός γιατί αυτή η διαρκής δημιουργία μίας νέας ανάγκης (*ein neues Bedürfnis*), ενός νέου τρόπου απόλαυσης (*einer neuen Weise des Genusses*) και εν τέλει μίας νέας εξάρτησης (*eine neue Abhängigkeit*), δεν αποτελεί ένα ανεξάρτητο γενικό φαινόμενο αλλά πολύ συγκεκριμένα είναι μία ενέργεια ενός ανθρώπου στον άλλον άνθρωπο, είναι η δολιότητα της δημιουργίας μίας ψευδούς ανάγκης και αφετέρου γιατί αυτή η ψευδής ανάγκη διαμορφώνεται, από αυτόν που έχει και την ισχύ να την επιβάλλει με σκοπό να έχει αυξανόμενο κέρδος, συνεπώς η πλευρά που υποτάσσεται έχει διαρκώς μία απώλεια προσωπική και οικονομική, βρίσκεται εξαρτημένη στην σφαίρα ανάγκης της ανάγκης.

Παρουσιάζεται έτσι ένα διττό περιεχόμενο της έννοιας της θυσίας πρώτον ως θυσία του εαυτού και την υποταγή του στις αυξανόμενες ανάγκες της αγοράς, την απόκτηση αντικειμένων κ.ο.κ, δεύτερον ως θυσία του άλλου, της ζωντανής και ενεργού ετερότητας που έχει ο καθένας απέναντί του. Οι άνθρωποι δεν αλληλοαναγνωρίζονται πλέον ως όντα γένους που μαζί μπορούν να ενισχύουν διαρκώς την πληθώρα των καθορισμών του και να δημιουργήσουν κοινωνία, με την ουσιαστική έννοια του όρου. Καθορίζονται μόνο ως παραγωγικοί εργάτες, ισχυροί αστοί, εν δυνάμει αγοραστές και ικανοί πωλητές, όσοι θα δώσουν τα πάντα για να έχουν κάτι και όσοι θα υφαρπάξουν τα πάντα ώστε να τα προσθέσουν μαζί με όλα τα άλλα κέρδη στην σφαίρα του προσωπικού τους πλούτου. Παράγεται ένα ετερόνυμο ον που εργαλειοποιεί και εργαλειοποιείται την στιγμή που *“κάθε νέο προϊόν είναι μία νέα δυννητικότητα της αμοιβαίας εξαπάτησης και της αμοιβαίας λεηλασίας”*<sup>786</sup>. Συνοψίζοντας τα στοιχεία του συλλογισμού που παρατηρήσαμε στο απόσπασμα, είναι πλέον ξεκάθαρο πως τις ξένες ουσιώδεις δυνάμεις της αστικής κοινωνίας θέτουν οι ίδιοι άνθρωποι και η κυριαρχία τους αποτυπώνεται στον συνδυασμό τη έννοιας της αλλοτρίωσης (ως αποξένωσης, ως απώλειας της έκφρασης και ως ξένης δύναμης) και του ζητήματος διαστρέβλωσης των ανθρώπινων αναγκών. Επίσης τονίζεται το ζήτημα της *ιδιοτελούς ανάγκης* η οποία ξεκινά από την τεράστια μάζα βιομηχανικών αντικειμένων και την ανάγκη απόκτησης και συσσώρευσης τους, μία θεματική που έχουμε συναντήσει ξανά, και καταλήγει στην ανάγκη

786. Ό.π : σ. 285. (*jedes neue Product ist eine neue Potenz des wechselseitigen Betrugs und der wechselseitigen Ausplünderung*)

υποδούλωσης, εξαπάτησης και λεηλασίας του ανθρώπου προς τον άνθρωπο ενώ κλιμακώνεται στην αμοιβαιότητα της σχέσης αυτού του τύπου. Βλέπουμε ότι αυτό που γενικεύεται στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας είναι η απόλυτη εκμετάλλευση μεταξύ των ανθρώπων, προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν με κάθε ευκαιρία ιδιοτελώς και αθέμιτα τον άλλον ως εργαλείο, ως μέσο για το προσωπικό συμφέρον το οποίο παραμένει ορισμένο από έξωθεν δυνάμεις. Αυτή η είναι η στιγμή που χάνεται κάθε πιθανότητα ανάπτυξης των πραγματικών ανθρώπινων δυνάμεων, ό,τι θεωρείται δύναμη είναι μετρήσιμο στην καταπιεστική δύναμη που μπορεί να ασκηθεί στην ζωντανή ετερότητα, κάτι που σαφώς δεν ανήκει στις ανθρώπινες ουσιώδεις δυνάμεις. Στην συνέχεια θα δούμε το ζήτημα της δύναμης, των ανθρώπινων σχέσεων και την ολοκλήρωση της κορύφωσης της αλλοτρίωσης μέσα στην αστική κοινωνία. Στην συνέχεια θα δούμε το ζήτημα της δύναμης, των ανθρώπινων σχέσεων και την ολοκλήρωση της κορύφωσης της αλλοτρίωσης μέσα στην αστική κοινωνία.

#### ζ. Οι αλλοτριωμένες σχέσεις και η διαμεσολάβηση του χρήματος

Καθ'όλη την διάρκεια των συζητήσεων του κειμένου μας γίνεται χρήση των όρων, κεφάλαιο, μισθός, αγορά, κέρδος, προϊόν βιομηχανικής παραγωγής κ.ο.κ, καθαρά οικονομικών εννοιών οι οποίες εντάσσονται στην σφαίρα του *οικονομικού συστήματος* (*Geldsystem*), ένα στοιχείο που μας δίνει ο Μαρξ ήδη από τις πρώτες σελίδες του *Πρώτου Χειρογράφου*. Επίσης αυτό το σύστημα εξαρχής έχει το χαρακτηριστικό ότι χωρίζεται σε δύο βασικές πλευρές, στην μία πάντα υπάρχει το κεφάλαιο το οποίο πλουτίζει διαρκώς ο κόσμος των μη εργατών και στην άλλη είναι το εσωτερικό της βιομηχανικής παραγωγής, οι εργάτες, οι μη κάτοχοι κεφαλαίου, οι οποίοι βρίσκονται στην άκρη της κοινωνίας σε μία κατάσταση φτώχειας και εξαθλίωσης. Στο νέο κεφάλαιο της ιστορίας, τα συγκροτητικά χαρακτηριστικά των πρώτων στιγμών του, οι όροι του οικονομικού του συστήματος, μαζί με τον τύπο σχέσεων που αυτού διαμορφώνουν, συγκεντρώνονται, αποτυπώνονται και πραγματώνονται σε ένα αντικείμενο, στο χρήμα (*Geld*). Στο σημείο αυτό να σχολιάσουμε πως το ζήτημα του χρήματος μέσα στα τετράδια των *Παρισινών Χειρογράφων* μπορεί να μας αποκαλύψει μία ενδιαφέρουσα πλευρά του Μαρξ. Συνήθως συσχετίζουμε τον στοχαστή με ακριβείς οικονομικές αναλύσεις για το χρήμα και το χρηματικό σύστημα ως αποτέλεσμα της ανάλογης έρευνας που αποτυπώνεται στο κορυφαίο έργο του *Το Κεφάλαιο*. Μολαταύτα στις νεανικές του σημειώσεις των τετραδίων, στις οποίες έχει επικεντρωθεί το ενδιαφέρον μας, οι αναφορές στην έννοια του χρήματος είναι πραγματικά πολύ συγκεκριμένες ενώ δεν παρατηρούμε κάποια εκτεταμένη αυστηρή οικονομική θεωρία. Στα κείμενα αυτά η σκέψη του νεαρού Μαρξ



βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την έννοια και την διαμόρφωση του κοινωνικού, στον άνθρωπο και τις σχέσεις του μέσα στον αστικό τρόπο παραγωγής και ιδίως στην κίνηση της αλλοτρίωσης που διαπερνά κάθε σφαίρα της πραγματικότητας. Έτσι ακριβώς αντιμετωπίζει και το χρήμα ως στοιχείο που πλήττει, διαστρεβλώνει και καταστρέφει κάθε ανθρώπινη δύναμη, κάθε δυνατότητα ανάπτυξης της πολλαπλότητας των ανθρώπινων καθορισμών και συνεπώς την ίδια την συνοχή και δυναμική του κοινωνικό-ιστορικού γίνεσθαι. Όπως θα δούμε στην συνέχεια το χρήμα φτάνει σε ένα σημείο όπου μετατρέπεται σε καθοριστικό και συγκροτητικό παράγοντα του υποκειμένου, της προσωπικότητάς του και ολόκληρου του κόσμου του εισερχόμενο σε κάθε κίνηση της ιστορίας. Επί της ουσίας η αλλοτρίωση των πάντων συμπυκνώνεται σε ένα μόνο πράγμα.

Ο Μαρξ παρουσιάζει στο *Τρίτο Χειρόγραφο* την έννοια του χρήματος ως αυτό το στοιχείο που διαποτίζει το εσωτερικό της κοινωνίας ενισχύοντας την πυκνή και διαρκή συνθήκη διαμάχης, ενώ ταυτοχρόνως τα ανθρώπινα όντα ως μεμονωμένα υποκείμενα και ως σχέσεις οδεύουν όλο και πιο βαθιά στην αλλοτρίωσή τους. Στο κείμενο αναφέρεται,

“Ο άνθρωπος γίνεται πιο ενδεής ως άνθρωπος, χρειάζεται τόσο περισσότερο το χρήμα για να κυριεύσει το εχθρικό ον, και η δύναμη του χρήματός του μειώνεται σε ακριβώς αντίστροφη αναλογία όσο αυξάνει η μάζα της παραγωγής, δηλαδή η χρεία του αυξάνεται όσο αυξάνεται η δύναμη του χρήματος. - Η ανάγκη του χρήματος είναι συνεπώς η αληθινή ανάγκη που παράγεται από την οικονομική επιστήμη και είναι η μοναδική ανάγκη την οποία παράγει.- Η ποσότητα του χρήματος γίνεται όλο και περισσότερο η μοναδική σημαντική ιδιότητα”<sup>787</sup>

Έχουμε να κάνουμε εδώ με έναν κόσμο μέσα στον οποίο η ανθρωπινότητα βρίσκεται σε μία διαρκή παρακμή από το επίπεδο των ουσιαστών ανθρώπινων δυνάμεων έως την πνευματική του δραστηριότητα, από το περιεχόμενο των ανθρώπινων πράξεων και πρακτικών έως τον κοινωνικό συσχετισμό των ατόμων όπου αντιμετωπίζονται μεταξύ τους ως εχθρικά όντα. Το χρήμα, όπως μαθαίνουμε στην *Σημειώσεις για τον Mill*, πρόκειται για ένα “υλικό πράγμα έξω από τον άνθρωπο”<sup>788</sup> που έχει καταφέρει να λογίζεται ως ανθρώπινη δύναμη. Μάλιστα παρουσιάζεται ακόμη ένας διαλεκτικός χιαστής που αφορά την έννοια του χρήματος δύναμης, στο εν λόγω απόσπασμα, που μας εξηγεί ότι όσο περισσότερο αυξάνονται τα μαζικά παραγόμενα προϊόντα, όσο πιο ανεξέλεγκτη γίνεται η ποσότητα των εμπορευμάτων τόσο περισσότερο μειώνεται η *δύναμη του χρήματος (die Macht des Geldes)* που διαθέτει το άτομο. Για να εξηγηθεί το σχήμα πρέπει αναπόφευκτα να στραφούμε στο ζήτημα των αναγκών, που όπως έχουμε δει η συνεχής αύξηση του όγκου των προϊόντων βιομηχανικής παραγωγής είναι ουσιαστικά η αιτία των διευρυνόμενων

787. Ο.π : σ. 285.

788. Ο.π : σ. 325

ψευδών αναγκών που επιβάλλονται στα ανθρώπινα όντα από τον πολιτισμό της αστικής κοινωνίας που προάγεται από την οικονομική επιστήμη. Αυτός είναι ακριβώς ο λόγος που από την μία πλευρά οι εκλεπτυσμένες ανάγκες της αστικής τάξης, που γεμίζει με ακόμη περισσότερη δύναμη στα χέρια της από το κέρδος των μέσων παραγωγής που κατέχει αποτυπωμένο στην κατοχή του χρήματος, δημιουργούν στην πραγματικότητα ένα *modus vivendi* το οποίο λαμβάνει την μορφή μίας επιβεβλημένης γενικότητας για την άλλη πλευρά, αυτήν της πολυπληθούς τάξης των εργατών που ζουν την βαρβαρότητα όχι απλώς της απώλειας δύναμης του χρήματός τους αλλά την πλήρη απουσία της. Εδώ πάλι βλέπουμε πάλι ένα στοιχείο ανεστραμμένου κόσμου καθώς η δύναμη “ενός όντος έξω από τον άνθρωπο και πάνω από τον άνθρωπο”<sup>789</sup> ρυθμίζει και διαστρεβλώνει την δυναμική ανθρώπινη ουσία του και τις ίδιες τις σχέσεις του. Κατ’αυτόν τον τρόπο όλες οι ανάγκες συνοψίζονται σε μία, αυτήν του χρήματος, η οποία, ανυψώνεται σε *αληθινή ανάγκη* (*wahre Bedürfnis*), ως βασική αρχή της θεωρητικοποίησης της αστικής οικονομίας. Επιπροσθέτως ανυψώνεται σε σκοπό της ανθρώπινης δραστηριότητας, η οποία είναι έτσι κι αλλιώς περιορισμένη στον τομέα της βιομηχανικής παραγωγής, έτσι το χρήμα έχει πλέον τεθεί ως “η αλλοτριωμένη διαμεσολάβηση της ανθρώπινης παραγωγής με την ανθρώπινη παραγωγή, η αλλοτριωμένη δραστηριότητα του γένους (*Gattung*) των ανθρώπων”<sup>790</sup>. Αυτό μας δείχνει για άλλη μία φορά την ισχυροποίηση του υλικού πόλου και μάλιστα επικεντρωμένου σε ένα μόνο αντικείμενο που έχει μετατραπεί σε *μεσολαβητής* κάθε σχέσης που μπορεί να έχει ένα ανθρώπινο ον είτε με το πράττειν του είτε με ένα άλλο. Κάθε τι αντανακλάται στην *ποσότητα του χρήματος* (*Quantität des Geldes*) ενώ κάθε ανθρώπινη *ιδιότητα* (*Eigenschaft*) κάθε τι που κάνει τον άνθρωπο να είναι και να αναγνωρίζεται ως άνθρωπος στην πολλαπλότητα του έχει μετατεθεί<sup>791</sup> στο χρήμα ως την *μοναδική σημαντική του ιδιότητα* (*seine einzige mächtige Eigenschaft*).

Γίνεται μείζον ζήτημα το πως κατανοούνται εν τέλει τα πράγματα, η δραστηριότητα και τα ανθρώπινα όντα με βάση το περιεχόμενο που λαμβάνουν μέσα στην αστική οικονομία, και ιδίως με την άμεση επιρροή του συστήματος της αγοράς. Όλα όσα βρίσκονται στην αστική αντικειμενικότητα κατανοούνται ποσοτικά, είτε μέσα από τον καθορισμό μίας αναγκαίας για τον κέρδος ποσότητας την οποία πρέπει να φτάνουν και να ξεπερνούν, είτε ως ποσότητες αυτά τα ίδια. Στο κείμενο δεν αναφέρεται καθόλου ο όρος της ποιότητας, υποστηρίζουμε πως γίνεται σκοπίμως

789. *Ο.π* : σ. 325

790. *Ο.π* : σ. 325.

791. Διατηρείται ακριβώς η λογική που συναντήσαμε στην περίπτωση της θρησκείας, όπως σημειώνεται στις *Σημειώσεις για τον Mill* : “Είναι τώρα σαφές ότι αυτός ο μεσολαβητής γίνεται αληθινός Θεός, διότι ο μεσολαβητής είναι η πραγματική δύναμη επ’αυτού με το οποίο διαμεσολαβεί. Η λατρεία του καθίσταται αυτοσκοπός.” *Ο.π* : σ. 325.

καθώς ο Μαρξ θέλει να επισημάνει πως αυτός ο όρος, ως χαρακτηριστικός προσδιορισμός όσων βρίσκονται στην αστική πραγματικότητα δείχνει να είναι πραγματικά περιττός, έχει κυριευθεί από την ποσότητα ενώ ακόμη και η ετυμολογική του ερμηνεία ως ο τρόπος αξιολόγησης ενός προσώπου ή ενός πράγματος για τον αν έχει εκλεκτά χαρακτηριστικά ή γνωρίσματα που το χαρακτηρίζουν, έχει περάσει στην σφαίρα της ποσότητας. Συνεπώς η ποσότητα ανάγεται σε πρωταρχική ιδιότητα των πραγμάτων αλλά και των υποκειμένων ώστε να αναγνωριστούν και να είναι τελικώς υποκειμένα. Η συνθήκη καταλήγει ως αξιακός πυρήνας των σχέσεων είτε με τα πράγματα είτε μεταξύ υποκειμένων, η ποσοτικοποίηση γίνεται η κίνηση του κοινωνικού.

Σημαντική συμβολή στην κατανόηση αυτού του τύπου κοινωνικής κυριαρχίας του χρηματικού και ποσοτικού στοιχείου αποτελεί το τέλος του *Τρίτου Χειρογράφου* που συμπεριλαμβάνει τις πτυχές και τις εκφάνσεις της δύναμης του χρήματος. Η ανύψωση του χρήματος σε μία γενικευμένη αντικειμενική κυριαρχία φτάνει την ισχυροποίηση του αντικειμενικού πόλου στην κορυφαία στιγμή της, διότι, “το χρήμα καθώς έχει την ιδιότητα να αγοράζει τα πάντα, καθώς έχει την ιδιότητα να ιδιοποιείται όλα τα αντικείμενα, είναι συνεπώς το πιο άξιο κατοχής αντικείμενο”<sup>792</sup>. Είναι το αντικείμενο που έχει καθολικεύσει την δύναμή του έτσι ώστε το ίδιο αντανακλάται σε όλα τα αντικείμενα και ταυτοχρόνως κάθε άλλο αντικείμενο να αντανακλάται σε αυτό με αποτέλεσμα “η καθολικότητα της ιδιότητάς του να είναι η παντοδυναμία της ουσίας του· ισχύει συνεπώς ως παντοδύναμο ον”<sup>793</sup>. Κατά την σχέση λοιπόν του υποκειμενικού πόλου με τον αντικειμενικό, δεδομένου ότι αυτή η ισχυροποίηση λαμβάνει χώρα στον κόσμο των ανθρώπων, παρατηρείται μία ασυμμετρία στην μεταξύ τους σχέση καθώς ο αντικειμενικός όρος πραγματώνεται όλο και περισσότερο ώστε να ασκεί την παντοδυναμία του στον υποκειμενικό. Κατ’αυτόν τον τρόπο το χρήμα είναι, κατά πρώτον, μία ανεξαρτητοποιημένη δύναμη αλλά γίνεται και μία δυνατότητα, κατά δεύτερον, καθώς “είναι ο προαγωγός (*der Kuppler*) μεταξύ της ανάγκης και του αντικειμένου, μεταξύ του βίου και των βιοτικών μέσων του ανθρώπου”<sup>794</sup>. Κάθε τι που είναι αναγκαίο για την ανθρώπινη επιβίωση αλλά και κάθε τι που γίνεται (πλασματικά) αναγκαίο για την ύπαρξη εντός της αστικής κοινωνίας μπορεί να αποκτηθεί αποκλειστικά μέσο του χρήματος, έτσι ώστε διαμορφώνεται ένας κοινωνικό-ιστορικός σχηματισμός όπου η οικονομική-χρηματική διάσταση των αντικειμένων γίνεται πλέον κυρίαρχη. Η επαφή του υποκειμένου με την αντικειμενικότητα χρειάζεται την απόλυτη διαμεσολάβηση του χρήματος, η δραστηριότητα του αναπόφευκτα πρέπει

792. Ο.π : σ. 318.

793. Ο.π : σ. 318. “Die *Universalität* seiner Eigenschaft ist die Allmacht seines Wesens; es gilt daher als allmächtiges Wesen”.

794. Ο.π : σ. 318.

πρώτα από όλα να βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το ίδιο το χρήμα και ύστερα με ό,τι άλλο αφορά τον ανθρώπινο βίο. Συνεπώς αυτή η δυνατότητα που δίνει το χρήμα με την κατοχή του είναι η μόνη, αποκλειστική και απαραίτητη για το υποκείμενο, δηλαδή, είναι αφενός μία αφαίρεση από το φάσμα δυνατοτήτων που μπορούν να εκδηλωθούν και μία αρνητική δυνατότητα, αφετέρου, αφού μετατρέπει οποιαδήποτε άλλη σε μία άχρηστη ενέργεια. Εκτός από τον αντικειμενικό κόσμο, ο ανθρώπινος βίος συγκροτείται και καθορίζεται από την σχέση των υποκειμενικοτήτων, οι οποίες δεν μπορούν να μείνουν ανεπηρέαστες από την άνοδο της κυριαρχίας του χρήματος, όπως μας ενημερώνει ο νεαρός Μαρξ, *“αυτό όμως που μου διαμεσολαβεί ο δικός μου βίος μού το διαμεσολαβεί και η ύπαρξη των άλλων ανθρώπων για εμένα. Αυτό είναι για εμένα ο άλλος άνθρωπος”*<sup>795</sup> (*Das ist für mich der andre Mensch*). Η μεσολάβηση του χρήματος επικαλύπτει και τις διανθρώπινες σχέσεις όπου πλέον ο άλλος αναγνωρίζεται ως χρήμα, ως κάτοχός του, ως ποσότητά του, ως εν δυνάμει αγοραστής ή πωλητής, οι σχέσεις είναι *σχέσεις ανταλλαγής*<sup>796</sup> μέσω του χρήματος και κάθε έτερο υποκείμενο είναι ο άλλος όρος αυτής της τυπικής και αντικειμενικά διαμεσολαβημένης διάδρασης. Δεν σχετίζονται δύο άνθρωποι αλλά δύο κάτοχοι χρήματος και εν συνεχεία δύο ιδιοκτήτες έτσι ώστε μέσα στην αστική κοινωνία *“το χρήμα είναι ο κοινωνικός δεσμός που μετασχηματίστηκε σε ιδιοκτησία πραγμάτων”*<sup>797</sup> και μέσω αυτών των παραγόντων (της κατοχής χρήματος και της εξέλιξής της ως ατομικής ιδιοκτησίας) ακριβώς αναγνωρίζεται το άλλο υποκείμενο ως τέτοιο και ως άνθρωπος, ο αστικά καθορισμένος άνθρωπος.

Αφού είδαμε τους δύο τύπους σχέσης και αναγνώρισης (με την αντικειμενικότητα και με την έτερη υποκειμενικότητα) μένει να παρατηρήσουμε τι συμβαίνει στο επίπεδο της σχέσης και της αναγνώρισης του ίδιου του ατόμου με τον εαυτό του. Οι επηρεασμοί της εξωτερικότητας έχουν διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο που δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτοί χωρίς τον άμεσο καθορισμό τους από το χρήμα, είτε στην παρουσία του ως αξία ή τιμή, είτε στην απουσία του, έτσι λοιπόν ούτε ο εαυτό μπορεί να μείνει ανεπηρέαστος διότι αναπόφευκτα εμποτίζεται από την διαρκώς αυξανόμενη δύναμη του χρήματος. Γι' αυτό το ζήτημα ο Μαρξ σημειώνει χαρακτηριστικά, *“αυτό που υπάρχει για εμένα μέσω του χρήματος, αυτό που πληρώνω, δηλαδή αυτό που μπορεί να αγοράσει*

795. Ό.π : σ. 318.

796. Σχετικά με το ζήτημα των σχέσεων ανταλλαγής μπορούμε να παρατηρήσουμε την αναφορά του Μαρξ στις σημειώσεις για τον Mill : *“[...] η διαμεσολαβητική κίνηση του ανταλλάσσοντος ανθρώπου δεν είναι μία κοινωνική, μία ανθρώπινη κίνηση, δεν είναι μία ανθρώπινη σχέση, είναι η αφηρημένη σχέση της ατομικής ιδιοκτησίας με την ατομική ιδιοκτησία, και αυτή η αφηρημένη σχέση είναι η αξία, η πραγματική ύπαρξη της οποίας ως αξία είναι πρώτα το χρήμα”*. Ό.π : σ. 326.

797. Λούτσιο Κολέτι, *“Για τον Νεαρό Μαρξ”*, σ. 82-83

το χρήμα, αυτό είμαι εγώ (*das bin ich*), ο ίδιος ο κάτοχος του χρήματος”<sup>798</sup>. Κάτι τέτοιο μας δείχνει πως και ο εαυτός διαμεσολαβείται από την έννοια του χρήματος, διότι, για να αναγνωριστεί, για να δηλώσει το “αυτό είμαι εγώ” (*das bin ich*), το χρήμα έχει αναχθεί σε ουσιώδες στοιχείο, αφενός, και αφετέρου μπορεί να συλληφθεί από τα υπόλοιπα υποκείμενα νοητικά και αισθητηριακά ως ο κάτοχος του χρήματος (*der Besitzer des Geldes*). Κάθε ανθρώπινος καθορισμός εσωτερικά και εξωτερικά συναρτάται απολύτως με το χρήμα, το ίδιο και οποιαδήποτε ενέργεια ανθρώπινης ανάπτυξης, όπως αποτυπώνεται στο κείμενο, “όσο μεγάλη είναι η δύναμη του χρήματος, τόσο μεγάλη είναι η δύναμή μου [...] οι ιδιότητες του χρήματος είναι δικές μου-του κατόχου του- ιδιότητες και ουσιώδεις δυνάμεις”<sup>799</sup>. Πρόκειται για την μετατροπή της αντίληψης του εαυτού ως κάτι το πολύ συγκεκριμένο, ο μονομερής αυτοπροσδιορισμός του ως κάτοχος ή μη του χρήματος, ως δυνατός ή αδύναμος αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα του “υπέρτατου αγαθού” (*das höchste Gut*) του αστικού κόσμου. Έτσι ο Μαρξ συμπεραίνει, “αυτό λοιπόν που είμαι και δύναμαι δεν καθορίζεται διόλου από την ατομικότητά μου”<sup>800</sup> καθώς αυτή έχει αλλοιωθεί, όπως κάθε σχέση που μπορεί να δημιουργήσει, από την ανεξέλεγκτη παρέμβαση του χρήματος.

Η αστική κοινωνία χαρακτηρίζεται λοιπόν από την κυριαρχία των διαμεσολαβήσεων και των ανεξαρτητοποιημένων από τα άτομα δυνάμεων. Μπορέσαμε να ανακαλύψουμε πολλές στιγμές όπου η αλλοτρίωση εμφανίζεται, με το ιδιαίτερο περιεχόμενο της συνθήκης στην οποία εντάσσεται, σε όλες, ωστόσο, βρίσκουμε το ζήτημα της αυτομόλησης δυνάμεων, προερχόμενων από τα ανθρώπινα όντα, που έχουν έξω από αυτά. Κάθε ανεξαρτητοποίηση που σημειώνεται είναι ακόμη ένα στοιχείο που προστίθεται στην κατάσταση απώλειας του ανθρώπου από τον εαυτό του και τον κόσμο του, τον ωθεί ώστε να γίνεται όλο και πιο ξένος, όλο και περισσότερο μη ανθρώπινος, πλήρως απομονωμένος. Η αλλοτρίωση στην τελευταία μας συζήτηση, θα μπορούσαμε να πούμε πως βρίσκεται στην κορυφαία στιγμή του φαινομένου της, διότι, παρουσιάζεται ως η μετάθεση όλων των συγκροτητικών στοιχείων, δυνάμεων και καθορισμών του κόσμου (είτε πρόκειται για αντικείμενα και υποκείμενα, είτε για αντικειμενικές και υποκειμενικές σχέσεις) σε ένα απόλυτο διαμεσολαβητικό όρο, το χρήμα. Αυτή η συγχώνευση δυνάμεων σε ένα μόνο πράγμα ως “το πραγματικό πνεύμα όλων των πραγμάτων”<sup>801</sup> (*der wirkliche Geist aller Dinge*), σε ένα πρώτο, καθόλα επιφανειακό επίπεδο και σύμφωνα με τα δεδομένα της αστικής κουλτούρας,

798. Karl Marx “1840” ‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’, σ. 319

799. Ο.π : σ. 319.

800. Ο.π : σ. 319.

801. Ο.π : σ. 319.

μοιάζει η δύναμη όλων των δυνάμεων και η ενδυνάμωση όλων των αδυναμιών<sup>802</sup>. Εντούτοις η κατάσταση αυτή δεν ξεφεύγει ποτέ από την αλλοτρίωση που κινείται στο εσωτερικό της, που είναι δομικό στοιχείο της, έτσι, μέσα από την σκέψη του νεαρού Μαρξ μας επιτρέπεται να δούμε όλες τις στιγμές της και να αναλύσουμε την συνθήκη της κοινωνίας του χρήματος σε ένα βαθύτερο επίπεδο, στο οποίο συναντούμε την οξύτατη επιρροή των μορφών και των επιπέδων της και τις διαρκείς απώλειες και αλλοιώσεις που αυτή επιφέρει.

Κάθε αλλοτριωτικό στοιχείο της αστικής οικονομίας έχει συναχθεί στην έννοια του χρήματος, μένει τώρα να δούμε που συγκεντρώνονται, που αντανakλώνται όλες αυτές οι απώλειες και διαστρεβλώσεις που κατακλύζουν τα ανθρώπινα όντα, το βίο και τον κόσμο τους, να βρούμε την κορύφωση της αλλοτρίωσης ως γενικευμένης ανθρώπινης απώλειας. Εφόσον ο εαυτός γίνεται αντιληπτός μέσα από το χρήμα και κάθε άλλος άνθρωπος μπορεί να αναγνωριστεί ως ατομικότητα πάλι υπό το πρίσμα του χρήματος, τότε μπορούμε να δούμε ότι το αυτό το ίδιο δεν είναι μόνο η υπέρτατη δύναμη αλλά και το απόλυτο κριτήριο με την ουσιαστική σημασία του όρου, είναι το μέσο ώστε το άτομο να δημιουργήσει κρίση για το άλλο που έχει απέναντί του και συνεπώς να διαμόρφωση και την ποιότητα σχέσης των δύο. Ο Μαρξ στο κείμενο που εξετάζουμε παρουσιάζει με ενδιαφέρον τρόπο την θέση που λαμβάνει ο διαμεσολαβητικός όρος του χρήματος στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων στο σύνολο της αστικής πραγματικότητας,

*“Εάν το χρήμα είναι ο δεσμός που με συνδέει με τον ανθρώπινο βίο, [είναι] αυτό που συνδέει την κοινωνία με εμένα, [είναι] αυτό που με συνδέει με την φύση και τον άνθρωπο, δεν είναι άραγε το χρήμα ο δεσμός όλων των δεσμών;”*<sup>803</sup>

Ξεκινήσαμε από την μετατροπή της ανθρώπινης δραστηριότητας και του αντικειμενικού κόσμου σε ατομική ιδιοκτησία και χρήμα και φτάσαμε στην μετατροπή του ανθρώπου και των σχέσεών του πάλι σε ατομική ιδιοκτησία και χρήμα. Συνεπώς δεν έμεινε πια τίποτε άλλο για τον άνθρωπο, τα πάντα απομονώθηκαν σε ένα έτσι ώστε κάθε κίνηση είναι η κίνηση του, κάθε δραστηριότητα πηγάζει από τον υπολογισμό του και κάθε σχέση από την ανταλλαγή του, από την απλή αλλαγή θέσης του. Φαίνεται πως είναι αδύνατον σε ένα τόσο περιορισμένο και μονομερώς κινούμενο πλαίσιο να μιλήσουμε για εξέλιξη, ενώ αν εμείνουμε σε αυτό μιλούμε για ένα επαναλαμβανόμενο τέλος χωρίς καμία διεύρυνση, χωρίς καμία υπέρβαση. Τα δυναμικά κινούμενα και εξελισσόμενα όντα έχουν πια ακυρωθεί καθηλωμένα στον περιορισμό των *απιθανοτήτων (der Unmögichkeiten)*

802. Στο κείμενο αποτυπώνεται ως εξής : “Εγώ, ο οποίος μέσα από το χρήμα δύναμαι όλα όσα ποθεί μία ανθρώπινη καρδιά, δεν κατέχω άραγε όλες τις ανθρώπινες ικανότητες; Δεν μετατρέπει λοιπόν το χρήμα μου όλες τις αδυναμίες μου στο αντίθετό τους;”. Ο.π : σ. 319.

803. Ο.π : σ. 320.

καθώς κάθε δραστηριότητά του είναι έτσι όπως ορίζει κάτι το εξωτερικό ώστε να φέρει ένα αποτέλεσμα που πάλι ορίζει κάτι το εξωτερικό, είναι απόλυτη απουσία της δημιουργικότητας. Έτσι “η θεία δύναμη του χρήματος συνίσταται στην ουσία του ως η αποξενωμένη (*dem entfremdeten*), αλλοτριωμένη (*entäussernden*) και εκποιημένη ουσία του γένους των ανθρώπων”<sup>804</sup>, είναι η αιτία της απόλυτης έκπτωσης και απώλειας, εκφράζει όσα έχει χάσει ανθρώπινο είδος, “είναι η αλλοτριωμένη περιουσία της ανθρωπότητας”<sup>805</sup> (*Es ist das entäusserte Vermögen der Menschheit*). Να παρατηρήσουμε, στο σημείο αυτό, πως ο Μαρξ έχει πάψει να μιλά για τον εργάτη και τον αστό, για τον φτωχό και τον πλούσιο αλλά για ολόκληρο το ανθρώπινο είδος, με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύει την σημαντικότητα του προβλήματος και την γενικευμένη ισχύ των οικονομικών κατηγοριών που επικαλύπτουν οτιδήποτε μετέχει της δεδομένης ιστορικής στιγμής. Ως εκ τούτου, ανεξάρτητα από την θέση στην οποία βρίσκονται τα άτομα στο πλαίσιο της κοινωνίας, ως ανθρώπινα όντα έχουν καταλήξει με μία δυνατότητα, μία ικανότητα, μία ταυτότητα, με ένα κριτήριο αντίληψης, με ένα είδος σχέσης, αποξενωμένα και απομονωμένα, έτσι ώστε το χρήμα πια να είναι αφενός “το γενικό μέσο χωρισμού”<sup>806</sup> (*das allgemeine Scheidungsmittel*) της ανθρωπότητας και αφετέρου η εξωτερική δύναμη που “μεταμορφώνει [...] τις πραγματικές και φυσικές ουσιώδεις δυνάμεις σε απλώς αφηρημένες παραστάσεις και για το λόγο αυτό σε ατέλειες”<sup>807</sup>. Για άλλη μία φορά, όπως και στην περίπτωση της θρησκείας και της βιομηχανικής παραγωγής, ο άνθρωπος παραμερίζεται παύει να είναι αυτός ο ίδιος το κέντρο του, υπάγεται σε εξωτερική από τον ίδιο εξουσία η οποία διαμεσολαβεί κάθε σχέση που μπορεί να δημιουργήσει αλλά αυτήν την φορά σε ένα πραγματικό επίπεδο, δεν βρίσκεται σε κάποιο επέκεινα αλλά είναι απολύτως ένα πράγμα στο ενθάδε. Κάθε αμεσότητα φαίνεται να καταστρέφεται, είτε αφορά την σχέση με τον εαυτό και τους άλλους καθώς το χρήμα είναι η αντικειμενικότητα που αντιπροσωπεύει τις υποκειμενικότητες, είτε αφορά την σχέση των υποκειμένων με την αντικειμενικότητα όπου αυτό το ένα πράγμα ορίζει ποια και πόση θα είναι. Συνεπώς μπορεί να επιβεβαιωθεί για άλλη μία φορά ως απόλυτη αναγκαιότητα, διότι, ολόκληρη η κοινωνική δραστηριότητα έχει εναποθέσει την ενέργειά της στην κίνηση του χρήματος και η δημιουργία κοινωνικών σχέσεων χρειάζεται την ύπαρξη αυτού του διαμεσολαβητή ώστε να συμβεί.

Διαδραματίζεται εδώ η ριζική μετατροπή ή μάλλον μεταστροφή των σχέσεων των ανθρώπων σε σχέσεις που κυριαρχούνται από τα πράγματα, επί της ουσίας σε σχέσεις πραγμάτων. Πλέον οι

804. Ο.π : σ. 320.

805. Ο.π : σ. 320.

806. Ο.π : σ. 320.

807. Ο.π : σ. 321.

άνθρωποι δεν σχετίζονται μεταξύ τους ως πρόσωπα ή άτομα, αλλά ως κάτοχοι ή μη κάποιου πράγματος (χρήματος, ιδιοκτησίας, μέσων παραγωγής κ.ο.κ). Μπορούμε λοιπόν να μιλήσουμε για εμπράγματα σχέσεις που, κάθε επικοινωνία, κάθε ανθρώπινος δεσμός περνούν αναγκαστικά από την διαμεσολάβηση του χρήματος. Γι'αυτόν ακριβώς τον λόγο το χρήμα είναι *“αυτή η αντιστρεπτική δύναμη (diese verkehrende Macht) [που] εμφανίζεται ακολούθως και ενάντια στο άτομο και ενάντια στους κοινωνικούς κ.λπ. δεσμούς, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι είναι ουσία δι'εαυτούς”*<sup>808</sup>, δηλαδή, οι σχέσεις που μπορούν να χαρακτηριστούν από μία πληθώρα στοιχείων και εντάσεων, γίνονται δεσμοί (*Bande*) που χρειάζονται ένα πολύ συγκεκριμένο μέσο για να διατηρηθούν οι όροι τους. Μπορούμε να παρατηρήσουμε εδώ ότι ενώ το χρήμα το χρήμα τίθεται πάνω και ιδίως, στην προκειμένη περίπτωση, ανάμεσα από τα ανθρώπινα όντα, και εμφανίζεται ως ο σταθερός συνδετικός κρίκος μεταξύ τους, στην πραγματικότητα λειτουργεί ως διαλυτικό στοιχείο για του όρους του δεσμού αλλά και για την αμεσότητα των ανθρώπινων σχέσεων. Από την στιγμή που τα ανθρώπινα όντα και οι σχέσεις τους έχουν εμποτιστεί από τον διαμεσολαβητικό όρο του χρήματος και δεν ενεργούν δίχως την παρουσία του, η οποία, ταυτοχρόνως μετατρέπει διαρκώς τους όρους στο αντίθετό τους, φαίνεται πως δημιουργείται ένας νέος ανεστραμμένος κόσμος (*vekehrte Welt*), αυτός του χρήματος. Τα στοιχεία αυτού του κόσμου συνοψίζονται στις τελευταίες παραγράφους για την *δύναμη του χρήματος*,

*“Καθώς το χρήμα ως υπάρχουσα και αυτενεργός έννοια της αξίας συγχέει και αντιμεταθέτει όλα τα πράγματα, είναι η γενική σύγχυση και αντιμετάθεση όλων των πραγμάτων, δηλαδή ο ανεστραμμένος κόσμος, η σύγχυση και η αντιμετάθεση όλων των φυσικών και ανθρώπινων ιδιοτήτων”*<sup>809</sup>.

Οι προκείμενες του συλλογισμού του νεαρού Μαρξ μας δείχνουν πως η αστική οικονομία δημιουργεί έναν κοινωνικό σχηματισμό όπου επικρατούν οι αφαιρέσεις, αφού λαμβάνει χώρα η αναγωγή των πάντων στο χρήμα και η μετατροπή των ανθρώπων σε όντα που περιορίζονται από έναν συγκεκριμένο καθορισμό που είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τις μονότροπες οικονομικές σχέσεις τους, είτε αφορούν την ανταλλαγή, την κατοχή ατομικής ιδιοκτησίας ή των μέσων παραγωγής, είτε παράγουν ως εργάτες της βιομηχανίας. Πρέπει και τους επιτρέπεται να είναι κάτι από αυτούς τους καθορισμούς τίποτε περισσότερο, τίποτε διαφορετικό.

Η κλιμάκωση της έννοιας της αλλοτρίωσης, την οποία προσπαθήσαμε να αναζητήσουμε στις θεματικές του παρόντος κειμένου, από την αλλοτρίωση του εργάτη (την αυτοαποξένωση και αυτοκαταστροφή του), την καθολική αλλοτρίωση του ανθρώπου ως όντος γένους, κορυφώνεται

---

808. Ο.π : σ. 321.

809. Ο.π : σ. 321.



στην αλλοτρίωση των διαθρώπων σχέσεων και στην διαμόρφωση της αστικής πραγματικότητας ως μίας αλλοτριωμένης κοινωνίας. Αν μπορούσαμε να δώσουμε ένα περιεχόμενο στο ζήτημα της αλλοτριωμένης κοινωνίας, αυτό θα ήταν, πως εν τέλει αυτός ο κοινωνικός σχηματισμός ο οποίος αδυνατεί να αναγνωριστεί ως η κοινωνία των ανθρώπων, ως ο δικός τους κόσμος, ενώ ταυτοχρόνως τα άτομα που την απαρτίζουν αδυνατούν να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους και να αναγνωριστούν πέραν των μεμονωμένων εξωγενών καθορισμών τους. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μία κοινωνία που δεν μπορεί να αναγνωρίσει στο σύνολό της ότι είναι η ίδια η γενεσιουργός αιτία της<sup>810</sup>. Είναι μία κοινωνία της σύγχυσης, της αποξένωσης, της απώλειας και των διαρκώς αντιστρεφόμενων δυνάμεων και δυνατοτήτων, όπου η απόλυτη υπεροχή τους συνθλίβει την πραγματική δυναμική της ανθρωπότητας που είναι να ορίζει η αυτή η ίδια τις τύχες του βίου της και την διαμόρφωση του εξωτερικού αντικειμενικού της κόσμου. Το άτομο μέσα σε αυτόν τον κόσμο βιώνει διαρκείς απώλειες, των ουσιωδών δυνάμεών του, των σχέσεών του και γενικώς την ξεκάθαρη απώλεια του ελέγχου του βίου του. Οι φρενήρεις ρυθμοί της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής και του απόλυτου νόμου του χρηματικού κέρδους δεν του επιτρέπουν να δει τίποτε άλλο, να συσχετιστεί με τίποτε άλλο, παρά μόνο με τον εαυτό του ως παραγωγικό όργανο ή ιδιοκτήτη, με το χρήμα ως αποτέλεσμα της δραστηριότητάς του ή κέρδος, και με τους άλλους ανθρώπους στο πλαίσιο του ανταγωνισμού ή της ανταλλαγής. Η ηγεμονία των αντιστροφών έτσι συνοψίζεται στην καθοριστική αλλαγή της σχέσης σε χωρισμό, κατ'αυτόν τον τρόπο η αστική κοινωνία, στην οποία εμφανίζεται το εν λόγω φαινόμενο, είναι ο σχηματισμός όπου η δραστηριότητα ενός ανθρώπου μπορεί να πραγματοποιηθεί στον βαθμό όπου ανταγωνίζεται την δραστηριότητα ενός άλλου, τα άτομα μπορούν να υπάρξουν στον βαθμό που χωρίζονται και αποξενώνονται από τα υπόλοιπα. Η αλλοτρίωση μπορεί να οριστεί εδώ, όχι απλώς ως αντιστροφή (*Umkehrung*) δυνάμεων ή αποπραγμάτωση του ανθρώπινου βίου, αλλά ως αποξένωση (*Entfremdung*) και ως απώλεια της έκφρασης (*Entäußerung*), με την ίσως πιο καθαρή μορφή της, καθώς αφορά την αποξένωση μεταξύ ανθρώπων και την απώλεια δημιουργικής έκφρασης μεταξύ των όντων του ίδιου γένους. Είναι εμφανές πια πως αυτός ο ανεστραμμένος κόσμος με τις ανεξάρτητες δυνάμεις του έχει πέσει ως 'μήνις θεών' πάνω στο ανθρώπινο είδος, μόνο που αυτή τη φορά όχι ως κάτι το υπερβατικό και μη απτό, αλλά ως χρήμα, αυτό το αντικειμενικό πράγμα με

810. Σημαντική για την σκέψη μας είναι η αναφορά του Μαρξ στις σημειώσεις για τον Mill : "[...] ο άνθρωπος αποξενώνεται από τον εαυτό του και (ότι) η κοινωνία αυτού του αποξενωμένου ανθρώπου είναι η γελοιογραφία της πραγματικής κοινότητάς του, του αληθινού βίου γένους του [...] η δραστηριότητα του του εμφανίζεται ως βάσανο, η δική του δημιουργία ως ξένη δύναμη ο πλούτος του ως ένδεια, ο ουσιώδης δεσμός, ό,τι τον συνδέει με τον άλλο άνθρωπο, εμφανίζεται ως επουσιώδης δεσμός και, πολύ περισσότερο, ο χωρισμός από τον άλλο άνθρωπο ως αληθινή ύπαρξή του [...] ". Ό.π : σ. 330.

τους νόμους του (αξία, κέρδος τιμή) που “ο κύριος της δημιουργίας του, εμφανίζεται ως δούλος αυτής της δημιουργίας”<sup>811</sup>, είναι η ανθρώπινη αυτοτιμωρία.

η. Η μαρξική λύση: η άρση της ατομικής ιδιοκτησίας

Ο Μαρξ αφιερώνει τις πρώτες σελίδες του *Τρίτου Χειρογράφου* ώστε να δώσει μία λύση στην γενικευμένη παθογένεια, μέσα από ένα σύνολο προτάσεων για τον κομμουνισμό και την άρση των αλλοτριωτικών στοιχείων της αστικής κοινωνίας. Στη παρούσα συζήτηση δεν μας επιτρέπεται να επεκταθούμε στο εν λόγω ζήτημα, ωστόσο, μπορούμε να κρατήσουμε κάποια στοιχεία, σχετικά με το τι είναι τελικά αυτού που πραγματικά χάνει ο άνθρωπος, ποιο είναι το απόγειο της αλλοτρίωσης του είδους του και τι μπορεί να κερδίσει με την ανατροπή των αλλοτριωτικών συνθηκών του. Στην σκέψη του νεαρού Μαρξ το πιο νοσηρό και διαβρωτικό στοιχείο, στο οικοδόμημα της αστικής πραγματικότητας, είναι το σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας. Θα δούμε τώρα, σε αδρές γραμμές, τι θα μπορούσε να επιφέρει η άρση της ατομικής ιδιοκτησίας και πως αυτή η κίνηση επηρεάζει την έννοια της αλλοτρίωσης. Να διευκρινίσουμε πως όταν γίνεται λόγος για άρση του συστήματος της ατομικής ιδιοκτησίας, εννοείται η ριζική αλλαγή του πολιτικο-οικονομικού status quo, με σκοπό να μεταβληθεί παράλληλα, η ουσία των ανθρώπινων αναγκών και εν τέλει το είδος των ανθρώπινων σχέσεων ώστε να πάψει να είναι ο άνθρωπος απλώς ένα μέσον για την εκπλήρωση ατομικών και αναγκών και ιδιοτελών σκοπών. Από τις επτά προτάσεις<sup>812</sup> για τον κομμουνισμό, η τρίτη παρουσιάζει με εναργέστερο τρόπο και την ίδια την άρση και την σχέση της με την αλλοτρίωση αλλά και την ανθρώπινη κατάσταση,

“3. Ο κομμουνισμός ως θετική άρση (*als positive Aufhebung*) της ατομικής ιδιοκτησίας ως ανθρώπινης αυτοαποξένωσης (*Selbstentfremdung*) και γι’ αυτόν το λόγο ως πραγματική ιδιοποίηση (*Aneignung*) της ανθρώπινης ουσίας μέσω του ανθρώπου και για τον άνθρωπο· γι’ αυτόν το λόγο ως πλήρης, συνειδητή επιστροφή του ανθρώπου δι’ εαυτόν ως ενός κοινωνικού, δηλαδή ανθρώπινου ανθρώπου, η οποία επιτελείται εντός του συνολικού πλούτου της μέχρι τώρα ανάπτυξης”<sup>813</sup>

Πρώτα από όλα είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι για την άρση χρησιμοποιείται η έννοια της *Aufhebung* ως κατάργηση και ξεπέρασμα της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά και για να δωθεί έμφαση στην μετάβαση του κοινωνικού γίνεσθαι σε ένα ανώτερο επίπεδο, δηλαδή, εκφράζεται η αναγκαιότητα της κοινωνικής εξέλιξης. Το δεύτερο στοιχείο, που μπορούμε να κρατήσουμε εδώ, είναι η έννοια της επιστροφής (*Rückkehr*) που μπορεί να μας δώσει αρκετά διαφωτιστικά στοιχεία και για το περιεχόμενο της έννοιας της αλλοτρίωσης. Κατά την αναζήτηση των μορφών της

811. Ο.π : σ. 330.

812. Ο.π : σ. 270-288.

813. Ο.π : σ. 272.

αλλοτρίωσης, σε κάθε θεματική του κειμένου, είδαμε ότι γίνεται διαρκώς λόγος για την έκπτωση του ανθρώπου εντός της αστικής κοινωνίας<sup>814</sup>, ούτως ώστε, η αλλοτρίωση συνοψίζεται στην απώλεια της δυνατότητας έκφρασης του βίου του και στην αδυναμία σύναψης ουσιαστικών ανθρώπινων σχέσεων. Είναι αναγκαίο, σύμφωνα με την σκέψη του νεαρού στοχαστή, αυτές οι αδυναμίες και απώλειες να καταργηθούν, κάτι που μπορεί να γίνει μόνο εάν ο άνθρωπος ιδιοποιηθεί την ανθρώπινη ουσία του, με λίγα λόγια, να πάρει ξανά τον εαυτό του και την ζωή του στα χέρια του, να ορίζει αυτός ο ίδιος τον βίο και τις τύχες του. Ως εκ τούτου, αυτή η *επιστροφή*, δεν φαίνεται να αναφέρεται σε κάποια επαναφορά του ανθρώπου σε μία πρότερη φυσική κατάσταση, αλλά περισσότερο σε μία *επανάκτηση* όσων έχουν αλλοτριωθεί, ούτως ώστε να γίνει ο άνθρωπος το κέντρο του ανθρώπου και να κερδίσει τις δυνάμεις που βιαίως έχουν αποκοπεί από αυτόν. Αυτές οι αλλοτριωμένες ουσιώδεις δυνάμεις του ανθρώπου, που πρέπει να ανακτηθούν, μπορούν να μας αποκαλύψουν μία γόνιμη οπτική για την έννοια της αλλοτρίωσης, ότι δηλαδή, αυτό από το οποίο εν τέλει αλλοτριώνονται τα ανθρώπινα όντα, δεν είναι η πρωτόγονη και φυσική κατάσταση του είδους, αλλά οι δυνατότητές, οι ικανότητες η δυναμική της εξέλιξής του. Στις ταξικές κοινωνίες, για τις οποίες μιλά ο Μαρξ, οι άνθρωποι φαίνεται πως δεν κατείχαν ποτέ τις πραγματικές ουσιώδεις δυνάμεις τους, γι' αυτό το λόγο και αδυνατούν να παράγουν, να δημιουργήσουν συλλογικούς δεσμούς με αυτόνομο τρόπο και εν τέλει να αυτοκαθοριστούν. Η ματιά του στοχαστή στρέφεται στο μέλλον των ανθρώπων, στο πως το εργάζεσθαι θα γίνει μία δημιουργική εκδήλωση, ώστε να δημιουργηθεί ένας κόσμος μέσα στον οποίο μπορούν να πραγματοποιηθούν από το ίδιο, το απολύτως δικό τους πράττειν, από την ενεργοποίηση των δικών τους δυνάμεων τις οποίες κατανοούν και ελέγχουν. Συνεπώς σκοπός είναι ο βίος να γίνει καθόλα ανθρώπινος και όχι να παραμείνει μία πάλη για την επιβίωση, κάτι που επιδιώκεται μέσα από την εξέλιξη του ανθρώπου όχι από την οπισθοδρόμησή του. Εξάλλου, όπως έχουμε αναφέρει και στην συζήτησή μας για την σχέση του ανθρώπου με την φύση, αυτή η πληθώρα ανθρώπινων δυνατοτήτων δεν αναφέρεται σε κάποια ουσία, ή σε κάτι που υπήρχε σε μία πρωταρχική στιγμή με απόλυτο τρόπο, αντιθέτως είναι η ανθρώπινη δυνητικότητα, αυτό που δύναται το ανθρώπινο είδος, την πολλαπλή εκδήλωση και εξέλιξή.

Εφόσον η κορύφωση της αλλοτρίωσης στην αστική κοινωνία είναι η μετατροπή των σχέσεων σε χωρισμούς, η απόλυτη εχθρότητα, εργαλειοποίηση και ανταγωνιστικότητα, τότε η κατάργηση των

---

814. Σε άλλα σημεία των *Χειρογράφων* ο Μαρξ θα αναφέρει πως αυτή η έκπτωση παρατηρείται και σε προ-αστικές κοινωνίες (φεουδαρχία) ή στο σύστημα της γεωπροσόδου, ωστόσο, εμείς παραμένουμε στον χώρο και την ιστορική στιγμή της αστικής κοινωνίας και το σύστημα της αστικής ατομικής ιδιοκτησίας.

αλλοτριωτικών στοιχείων και κατ'επέκταση της ίδιας της αλλοτρίωσης θα έχει ως αποκορύφωμα της την επιστροφή του ανθρώπου *ως κοινωνικού (gesellschaftlichen)*. Με την άρση της ατομικής ιδιοκτησίας, θα επιτευχθεί και η άρση αυτής της αποξενωτικής εκδήλωσης των αποκλειστικά ιδιοτελών αναγκών από την επιτακτικότητα του κέρδους και την επινοημένη αναγκαιότητα του πλούτου. Άρα οδηγούμαστε στην “θετική άρση κάθε αποξένωσης”<sup>815</sup> (*die positive Aufhebung aller Entfremdung*) που κορυφώνεται στην “ανθρώπινη, δηλαδή στην κοινωνική ύπαρξη του”<sup>816</sup> (*gesellschaftliches Dasein*) ανθρώπου. Η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν περιορίζεται σε μία τιμή, μία αξία, πίσω από το συγκεκριμένο μέρος μίας μηχανής, αλλά είναι η ενεργή εκδήλωση την πολλαπλότητας των ανθρώπινων καθορισμών, η διαφορετική, μοναδική και δημιουργική έκφρασης κάθε ανθρώπινου όντος μέσα στον κόσμο του. Η εργασία μπορεί έτσι μπορεί να λάβει την μορφή συνεργασίας (“είμαι κοινωνικά ενεργός, διότι είμαι ενεργός άνθρωπος”<sup>817</sup>) και τα αντικείμενα ως αποτελέσματά της να μετατραπούν, από πλεόνασμα, κτήση ή κέρδος κάποιου, σε κομμάτια του κόσμου των ανθρώπων. Ως εκ τούτου, αν το άτομο εντός της νέας κοινωνίας (κομμουνισμός) αποκτά, ύστερα από την θετική άρση της αλλοτρίωσης, την δυνατότητα εκδήλωσης του βίου του και αν το ωφελμιστικό, κερδοσκοπικό και ανταγωνιστικό πράττειν του, μετατρέπεται σε ανθρώπινο πράττειν, σε δραστηριότητα για τον κόσμο του, τότε “το άτομο είναι κοινωνικό ον”<sup>818</sup> (*Das Individuum ist das gesellschaftliche Wesen*). Η αποξενωμένη και απομονωμένη ατομικότητα, όπως έχουμε δει ανωτέρω, φαίνεται να μην παρουσιάζει καμία κίνηση πέραν του μηχανικού πλαισίου των έξωθεν νόμων της αστικής οικονομίας, εδώ ωστόσο, σύμφωνα με όσα περιγράφονται, είναι ένα ενεργό, δυναμικό ον που δεν περιορίζεται στην ελάχιστη ατομική διατήρηση του βίου του έτσι “η βιοτική εκδήλωσή του [...] είναι συνεπώς μία εκδήλωση και μία επιβεβαίωση του κοινωνικού βίου του”<sup>819</sup>. Ο κοινωνικός βίος<sup>820</sup> (*Gesellschaftsleben*) του γένους των ανθρώπων μεταβάλλει ριζικά την ίδια την έννοια της εργασίας, η οποία, από αλλοτριωμένη εργασία, μετατρέπεται σε κοινωνική δραστηριότητα και το αποτέλεσμά της, “το αντικείμενο έχει γίνει ένα κοινωνικό, ανθρώπινο αντικείμενο, το οποίο προέρχεται από τον άνθρωπο για τον άνθρωπο”<sup>821</sup>. Ο άνθρωπος σε μία τέτοια συνθήκη δεν μπορεί να αποξενωθεί από το πράττειν του και συνεπώς να βιώσει την απώλεια της έκφρασής του, αντιθέτως, ξεδιπλώνει και εξωτερικεύει

815. Ό.π : σ. 273.

816. Ό.π : σ. 273.

817. Ό.π : σ. 274. (*so bin ich gesellschaftlich, weiß als Mensch tätig*).

818. Ό.π : σ. 274.

819. Ό.π : σ. 274.

820. Ό.π : σ. 274.

821. Ό.π : σ. 276. (*sein Gegenstand zu einem gesellschaftlichen, menschlichen vom Menschen für d[en] Menschen herührenden Gegenstand geworden ist*).

στην δραστηριότητά του το σύνολο των ουσιωδών δυνάμεών του, με αποτέλεσμα, αυτό που διαμορφώνει στην εξωτερική αντικειμενικότητα “*γίνεται γι’αυτόν ανθρώπινο αντικείμενο*” (*menschlicher Gegenstand*) και ο ίδιος “*αντικειμενικός άνθρωπος*”<sup>822</sup> (*Gegenständlicher Mensch*). Η ανάγκη υφαρπαγής των παραγόμενων έχει πια παρέλθει, δεν ευσταθεί ως ανάγκη, το ίδιο και το κέρδος και ο χρηματικός πλούτος, οι αιτίες χωρισμού των ανθρώπων.

Η σημαντικότητα του πραγματικά ανθρώπινου κόσμου και η διαμόρφωση μίας αληθινά κοινωνικής κοινότητας, η ανθρώπινη ζωή στα χέρια της ανθρωπότητας, η δύναμη του συλλογικού, ξεπερνούν κάθε μεμονωμένο χρηματικό ποσό και κάθε σωρό ξένων αντικειμένων. Η πραγματική ανθρώπινη ανάγκη είναι η ετερότητα, τα άλλα αντικειμενικά όντα, η συνάντηση του ανθρώπινου είδους, η δημιουργία ανθρώπινων σχέσεων. Η έννοια της σχέσης υπό αυτό το πρίσμα αναφέρεται με ενδιαφέροντα τρόπο στο τέλος του *Τρίτου Χειρογράφου*, “*κάθε μία από τις σχέσεις με τον άνθρωπο-και με την φύση- πρέπει να είναι μία συγκεκριμένη και αντιστοιχούσα στο αντικείμενο βούλησής σου εκδήλωση του πραγματικού ατομικού βίου σου*”<sup>823</sup> όχι κατευθυνόμενη από ανεξάρτητους εξωτερικούς νόμους. Μόνο με την ελεύθερη βούληση των ατόμων και την εκδήλωση των καθορισμών τους οι σχέσεις μπορούν να είναι πραγματικές, αμοιβαίες, επί της ουσίας συναινετικές και αναγνωρισμένες από τα ίδια τα άτομα ως τέτοιες. Αυτός εξάλλου είναι και ο ανθρώπινος πλούτος, “*μία ολότητα της ανθρώπινης βιοτικής εκδήλωσης*”<sup>824</sup>, η θετικά νοηματοδοτημένη έννοια της ανάγκης, “*ο παθητικός δεσμός που ωθεί τον άνθρωπο να νιώσει τον μεγαλύτερο πλούτο, τον άλλο άνθρωπο ως ανάγκη*”<sup>825</sup>, αυτό το ‘μαζί’, το ουσιαστικά κοινωνικό, που κατακερματίζει κάθε αποξένωση, κάθε απώλεια έκφρασης, την αλλοτρίωση στο σύνολό της.

---

822. *Ο.π.* : σ. 276.

823. *Ο.π.* : σ. 322.

824. *Ο.π.* : σ. 279.

825. *Ο.π.* : σ. 280.

## ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Αναζητήσαμε την κίνηση της έννοιας της αλλοτρίωσης και τις μεταμορφώσεις της, μέσα από τα κείμενα του νεαρού Έγκελου και του νεαρού Μαρξ, ως φαινομένου που χαρακτηρίζεται από την άρρηκτη σύνδεσή του με το ανθρώπινο πράττειν. Αναδείχθηκε και στους δύο στοχαστές η θεματοποίηση της αλλοτρίωσης μέσα από τις μορφές και μεταβολές της έννοιας της εργασίας, όπου από την σκοπιά και το σύστημα σκέψης του καθενός, αποτελεί βασικό πυλώνα διαμόρφωσης της σχέσης του ανθρώπου με τον κόσμο που τον περιβάλλει. Συνοψίζοντας μπορούμε να παρατηρήσουμε κάποιες από τις συγκλίσεις και τις αποκλείσεις που εμφανίζουν οι δύο θεωρίες, ώστε να κατανοήσουμε με πιο ολοκληρωμένο τρόπο την σημαντικότητα της σχέσης αλλοτρίωσης και εργασίας αλλά και το πως αυτή συνιστά καίριο ζήτημα μιας εποχής.

Η ανάγνωση των *κειμένων της Ιένας (1802-1806)* και των *Παρισινών Χειρογράφων*, ως προς το ζήτημα του νέου τρόπου παραγωγής κατά τις πρώτες στιγμές της αστικής κοινωνίας, μας αφήνει μία κοινή αίσθηση. Πρώτα από όλα, να αναφέρουμε ότι ασκείται εμφανώς μία έντονη κριτική στην μορφή και το περιεχόμενο που λαμβάνει η εργασία στην αστική κοινωνία, ενώ τονίζεται με πραγματικά συναφή τρόπο η αρνητική επίδρασή της επάνω στα άτομα. Τίθεται, εξ αρχής, το ζήτημα εμφάνισης της μηχανής, που μετατρέπει την ανθρώπινη δραστηριότητα σε μία άκρως μονοδιάστατη και μηχανική εργασία που χαρακτηρίζεται από την συνεχή και μαζική παραγωγή αντικειμένων, τα οποία, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, γίνονται όλο και πιο ξένα και απρόσιτα στους παραγωγούς τους. Επιπλέον, οι δύο στοχαστές τονίζουν την εσωτερική οργάνωση του αστικού τύπου παραγωγής, δηλαδή, τον καταμερισμό της εργασίας και τον άμεσο αντίκτυπο του στην διαμόρφωση των υποκειμένων, ως μονόπλευρα όντα που κατωτεροποιούνται πνευματικά, καθώς αποκόπτονται όλο και περισσότερο από την κατανόηση και την γνώση της δραστηριότητάς τους. Η μηχανοποιημένη εργασία, λοιπόν, χαρακτηρίζεται από την *παραλυτική* ισχύ που ασκεί στα εργαζόμενα υποκείμενα, τα οποία, πέραν την πνευματικής και σωματικής διάλυσής τους, βιώνουν ένα καθεστώς διαρκούς απώλειας.

Ένα δεύτερο γνώρισμα, σε αυτά τα κείμενα μελέτης, είναι έντονη η παρουσία της έννοιας της *αφαίρεσης*, ως απόσπασης συγκεκριμένων και μεμονωμένων στοιχείων, από την πλειάδα καθορισμών του ανθρώπινου βίου, και αναγωγής αυτών σε απολύτως προσδιοριστικούς παράγοντες ενέργειας των υποκειμένων. Η έννοια της αφαίρεσης είναι παρούσα με ανάλογο τρόπο στην σκέψη των δύο στοχαστών και λαμβάνει καίρια θέση στην κριτική μεταβολής των όρων της

ανθρώπινης πραγματικότητας στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας. Η αρχή του κόσμου των αφαιρέσεων ξεκινά από την μετατροπή της εργασίας σε αφηρημένη εργασία, σε αφηρημένο ανθρώπινο πράττειν και αφηρημένη δραστηριότητα. Εν συνεχεία, εξαπλώνεται στην μεταβολή των ανθρώπινων αναγκών<sup>826</sup>, που ο παραγωγικός μηχανισμός τις περιστέλλει στο σύνολό τους και ενισχύει την απροσδιοριστία τους, καθώς τις μετατρέπει σε αφηρημένες ανάγκες. Το αποκορύφωμα των διαρκών αφαιρέσεων συμβαίνει επάνω στα ίδια τα άτομα, τα οποία, μέσα από την απολύτως εξειδικευμένη, μηχανοποιημένη και αλλοτριωμένη εργασία, λειτουργούν ως αφαιρέσεις αλλά και αναγνωρίζονται ως τέτοιες. Η μονομερής δραστηριότητα και η αλλοτρίωση της πραγματικής ανθρώπινης πράξης, οδηγεί σε ένα συναφές, θα λέγαμε, συμπέρασμα. Από την μία πλευρά, ο Έγγελος κάνει λόγο για απώλεια συνείδησης του εαυτού και απώλεια της εσωτερικότητας του δρώντος υποκειμένου, και από την άλλη πλευρά, ο Μαρξ για όντα που κατανοούν τον εαυτό τους και κατανοούνται ως αφαιρέσεις, πνευματικά και σωματικά εκτρωχόμενα.

Το τρίτο στοιχείο που μπορούμε να παρατηρήσουμε, ως συναφές μεταξύ των σημειώσεων της *Ιένας* και των *Παρισινών Χειρογράφων*, είναι η περιγραφή ενός κόσμου διαμεσολαβήσεων. Είναι ενδιαφέρουσα η συνάφεια με την οποία παρατηρείται η άνοδος και η επικράτηση των οικονομικών κατηγοριών, στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας, οι οποίες κινούνται πάνω και κυρίως ανάμεσα στους κοινωνικούς δρώντες. Οι βασικοί όροι της αστικής οικονομίας (αξία, τιμή, χρήμα) διακρίνονται από την ταχεία ανεξαρτητοποίηση τους από τα ίδια τα υποκείμενα αλλά και από την αμετάβλητη θέση που λαμβάνουν ανάμεσα τους. Ταυτοχρόνως τα οικονομικά αυτά στοιχεία γίνονται κανόνας και σκοπός της ανθρώπινης πραγματικότητας, κάνοντας κάθε άλλο στοιχείο ζωτικότητας να εξασθενεί, ενώ τα άτομα μεταμορφώνονται όλο και περισσότερο σε εξαρτημένα όντα. Μία κοινή παρατήρηση είναι ότι οι συνθήκες αυτές δεν αφήνουν ανεπηρέαστες τις ανθρώπινες σχέσεις, καθώς απομονώνονται σε ένα πλαίσιο σχέσεων ανταλλαγής και μισθωτής εργασίας<sup>827</sup>. Κατ'αυτόν τον τρόπο τονίζεται η μετατροπή των σχέσεων σε αφηρημένες σχέσεις μέσα στις οποίες τα άτομα οδηγούνται στην όλο και περισσότερη προσκόλληση τους στους διαμεσολαβητικούς όρους της οικονομίας, διότι, κάθε πρακτική αλλά και κοινωνική δραστηριότητά τους διακρίνεται από την μεμονωμένη επιδίωξη σύνδεσης με τους όρους αυτούς.

826. Όσον αφορά το ζήτημα των αναγκών να σημειώσουμε ότι, στα πρώτα κεφάλαια των κειμένων της *Ιένας* αλλά και στις στις σελίδες των *Χειρογράφων* που περιγράφουν τον άνθρωπο ως ον γένους, οι ανάγκες δεν εμφανίζονται ως κάτι το εν γένει αρνητικό και διαβρωτικό. Αντιθέτως στην πρώτη περίπτωση αποτελεί μία κινητήριο δύναμη για την εξωτερίκευση της συνείδησης και στην δεύτερη έναν τρόπο ώστε ο άνθρωπος, ως πάσχον ον, να βιώσει, να αποκτήσει την εμπειρία του κόσμου.

827. Ο Έγγελος επικεντρώνεται στις σχέσεις ανταλλαγής. Ο Μαρξ θα τονίσει τις σχέσεις ανταλλαγής και θα κάνει την προσθήκη των σχέσεων εργασίας.

Γίνεται έτσι λόγος για εξαρτημένα όντα (στον Έγελο) και έναν εξαρτημένο βίο (στον Μαρξ) που κάθε ενέργεια αφορά την οριακή επιβίωση με αποτέλεσμα τα ίδια τα ανθρώπινα όντα να μην παραμένουν αμέτοχα μέσα σε αυτή την σφοδρότητα των μεταβολών. Αντιθέτως ως συγκροτητικά και ενεργά στοιχεία εντός της πραγματικότητάς τους, εν προκειμένω της αστικής κοινωνίας, είναι αυτά τα ίδια που παράγουν την απώλειά τους, την αυτοαποξένωση και αυτοαλλοτρίωση τους, έτσι ώστε εμφανίζονται, σε ένα βαθμό και στους δύο στοχαστές, ως αιτίες και αποτελέσματα της γενικευμένης αδυναμίας τους και αποξένωσης του κόσμου τους. Μπορούμε λοιπόν ότι η έννοια της αποξένωσης και η ισχυρή παρουσία της ξενότητας του αστικού κόσμου σχετίζονται στα δύο κείμενα αναφοράς.

Το τέταρτο σημείο, ως κοινός τόπος, που απορρέει από την διαμορφωτική ισχύ των αλλοτριωτικών τάσεων του αστικού τρόπου παραγωγής, είναι αρχικά ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων, ως απλών συσχετισμών ενικών ατόμων, μέσο τυπικής σύνδεσης των οποίων είναι ένα αντικείμενο, το χρήμα. Είναι ενδιαφέρον ότι οι δύο στοχαστές, και ιδίως ο νεαρός Έγελος που τον συνδέουμε κατά κύριο λόγο με το αυστηρά ιδεαλιστικό σύστημα σκέψης του, διακρίνουν όχι απλώς τις σχέσεις ανισότητας, αλλά και τον ταξικό διαχωρισμό της αστικής κοινωνίας. Σίγουρα αν δούμε λεπτομερώς τα κείμενα της Ιένας υπάρχει μία διαφορετική κατηγοριοποίηση των τάξεων από τις αναφορές στα μαρξικά χειρόγραφα. Ωστόσο, αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι η κοινή αναφορά των κειμένων σχετικά με τον καθαρά οικονομικό διαχωρισμό, που στο εγγεγραμμένο επιχείρημα αποτυπώνεται ως χωρισμός της κοινωνίας σε πλούσιους και φτωχούς, με τον δεύτερο πόλο να συγκροτείται από την πολυπληθή τάξη των εργατών, και στο μαρξικό επιχείρημα ως οι ανταγωνιστικά διαμορφωμένες τάξεις από την μία πλευρά των εργατών και από την άλλη των μη εργατών-κεφαλαιοκρατών. Η τάξη των εργατών διακρίνεται και στις δύο περιπτώσεις από την γενικευμένη φτώχεια, την ζωή της απόλυτης χρείας, τις απανθρωποποιητικές συνθήκες διαβίωσης και την καταναγκαστική, ανθυγιεινή εργασία μαζικής παραγωγής. Την ίδια στιγμή που η εργατική τάξη συμπυκνώνει σε κάθε πλευρά της τον ανθρώπινο ζόφο, η αστική τάξη<sup>828</sup> (μαζί με την τάξη των εμπόρων) συγκεντρώνει τον παραγόμενο και οικονομικό πλούτο, διαμορφώνοντας τον βίο της μέσα σε ένα πλαίσιο εκλεπτυσμένης χρείας (κατά τον Έγελο), προάγοντας ένα παροδικό συλλογικό τρόπο ζωής, προσκολλημένη στις εκλεπτυσμένες ανάγκες της (κατά τον Μαρξ) που χαρακτηρίζονται από πολυτέλεια και έλλειψη μέτρου.

---

828. Ο Έγελος δεν χρησιμοποιεί τον εν λόγω όρο.



Συνοψίζοντας τις συγκλίσεις των κειμένων του νεαρού Έγγελου και του νεαρού Μαρξ, μπορούμε να πούμε πως, η έννοια της αλλοτρίωσης, σχετιζόμενη με την εργασία στην αστική-βιομηχανική της μορφή, λαμβάνει εκατέρωθεν το περιεχόμενό της ως *αποξένωση* (*Entfremdung*), αλλά, ως *τυπική εξωτερίκευση-εξωτερίκευση με έλλειψη ουσιαστικού περιεχομένου* (*Entäußerung*) στην εγγελιανή σκέψη και ως *απώλεια της έκφρασης* (*Entäußerung*) στην μαρξική. Αφενός στον Έγελο η τυπικότητα της εξωτερίκευσης ερείδεται στο ότι δεν επιτυγχάνεται η συνολική κατανόηση της διαδικασίας της εργασίας της από το εργαζόμενο υποκείμενο με αποτέλεσμα την διπλή αποξένωσή του καθώς χάνει το αντικείμενο και τον εαυτό του. Αφετέρου στον Μαρξ, αυτός ο τύπος άκρως εξειδικευτικής και καταναγκαστικής εργασίας, προκαλεί την απώλεια έκφρασης του ανθρώπινου όντος, εφόσον διακόπτει και καταστέλλει την ανάπτυξη του ουσιαστών δυνάμεών του, οδηγώντας στην αποξένωση από την εργασία του και την στέρηση του παραγόμενου αντικειμένου του και στην υποκειμενική του αποξένωση, που ξεκινά από την απώλεια του εαυτού και της ζωής του και καταλήγει στην στέρηση των πραγματικά δυναμικών ανθρώπινων σχέσεων, την εξαφάνιση του κοινωνικού. Συνεπώς, οι δύο στοχαστές γίνονται παρατηρητές της εποχής σχολιάζοντας τα νέα οικονομικό-κοινωνικά στοιχεία που αναδύονται στο ιστορικό παρόν τους. Σε ένα πρώτο επίπεδο λοιπόν, μπορούμε να πούμε, πως αμφότεροι συλλαμβάνουν την προβληματική και μη βιώσιμη συνθήκη που δημιουργείται, ήδη από τις πρώτες στιγμές του νέου οικονομικού συστήματος. Το κοινό μοτίβο που σκιαγραφείται εδώ, είναι ότι διαρκώς κάτι αποκόπτεται βιαίως από τους δρώντες του αστικού τρόπου παραγωγής. Η αλλοτρίωση εμφανίζεται με ένα καθόλα αρνητικό περιεχόμενο αφού διαστρεβλώνει και συνθλίβει το θεμελιώδες στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης, την εργασία ως δυναμικό πράττειν<sup>829</sup>.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε στο σημείο αυτό, ώστε να αναδειχθεί ακόμη περισσότερο η σημασία και το ενδιαφέρον των ομοιοτήτων που παρουσιάζονται στα δύο κείμενα, ότι ο Μαρξ δεν είχε καμία εποπτεία των κειμένων της περιόδου της Ιένας, καθώς ανακαλύφθηκαν και εκδόθηκαν

829. Θα μπορούσαμε εδώ να παρατηρήσουμε ένα στοιχείο που συναντούμε σε κείμενα του νεαρού Έγγελου κατά την περίοδο παραμονής του στην Φρανκφούρτη, με πιο γνωστό το έργο “*Το πνεύμα του Χριστιανισμού και το πεπρωμένο του*” [Ελληνική μετάφραση: Γιώργος Σαγκριώτης, Εκδόσεις ΕΣΤΙΑ, Σεπτέμβριος 2013.]. Εκεί μπορούμε να βρούμε την έννοια του πεπρωμένου (*Schicksal*) σύμφωνα με την οποία (σε πολύ αδρές γραμμές), ερχόμαστε αντιμέτωποι με όσα έχουμε πράξει, με όσα έχουμε δημιουργήσει εμείς οι ίδιοι. Κατά την εξωτερίκευση διασαλεύεται και μεταβάλλεται το ήδη υπάρχον το οποίο όμως δεν χάνεται αλλά μεταβάλλει και αυτό το ίδιο αυτόν που το δημιούργησε, άλλοτε με θετικό και άλλοτε με αρνητικό τρόπο. Αυτό είναι και το αναπόδραστο του ενεργού πράττειν, ότι δηλαδή, ο δρών δεν παραμένει ανεπηρέαστος από ότι έχει δημιουργήσει, αντιθέτως έρχεται αντιμέτωπος με αυτό και διαμορφώνεται, εξελίσσεται ή φθείρεται. Σίγουρα ο χώρος της παρούσας εργασίας δεν μας επιτρέπει περαιτέρω ανάλυση, ωστόσο αυτό το αναπόδραστο της πράξης μπορούμε να του συναντήσουμε σε αρκετά σημεία των θεματικών μας, όχι μόνο στον νεαρό Έγελο αλλά και στον νεαρό Μαρξ [στο παρόν κείμενο: στην σελίδα 117 (το αντικείμενο γίνεται ανεξάρτητη δύναμη) ή στην σελίδα 123 (η ανθρώπινη δραστηριότητα ως απώλεια)].

πρώτη φορά<sup>830</sup> στις αρχές του 20ου αιώνα. Είναι ευκρινές ότι, μέσα από την εκτεταμένη μελέτη του υπόλοιπου έργου του Έγκελου, ο νεαρός Μαρξ έχει σαφή γνώση του εγελιανού θεωρητικού συστήματος και των εννοιών που το συγκροτούν. Στα *Παρισινά Χειρόγραφα* διακρίνεται η καταλυτική επιρροή στην σκέψη του μέσα από την συχνή χρήση εγελιανών όρων, ωστόσο, ο Μαρξ θα αφιερώσει ένα σημαντικό μέρος του τρίτου τετραδίου στην ανάπτυξη μίας σειράς επιχειρημάτων που αφορούν την κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας, μέσω της έννοιας της αλλοτρίωσης, κυρίως όπως αυτή εμφανίζεται από την *Φαινομενολογία του Νου* και έπειτα. Στην συνέχεια, μέσα από την κριτική που ασκεί ο Μαρξ στον απόλυτο ιδεαλισμό του Έγκελου, αλλά και μέσα από όσα έχουμε παρατηρήσει στις ανωτέρω θεματικές, θα αναφερθούμε συνοπτικά στις αποκλίσεις που παρουσιάζουν τα δύο θεωρητικά σχήματα.

Στις πρώτες σελίδες της *Φιλοσοφίας του Πνεύματος* της Ιένας, που αφιερώθηκαν στο σχήμα υπαγωγής και στην άρση του, στην εμφάνιση της εργασίας και του εργαλείου της και στην διαμόρφωση της ενεργού πραγματικότητας, όπως επίσης, στην *Φαινομενολογία του Νου*, στο μεγαλύτερο μέρος των κείμενων που επιλέχθηκαν (Εισαγωγή, σχήμα Κυριαρχίας-Υποτέλειας, Παιδεία), η έννοια της αλλοτρίωσης παρουσιάζεται με τον θετικό και καθαρά εποικοδομητικό χαρακτήρα της. Ο Έγκελος εννοεί την αλλοτρίωση ως βασικό τρόπο εκδήλωσης του Νου, ως αναπόσπαστο γνώρισμα της κίνησης της συνείδησης προς την εξωτερικότητα-ετερότητα και ως αναγκαία στιγμή για το ταξίδι του Νου προς την αυτοσυνειδησία. Πιο συγκεκριμένα, η αλλοτρίωση δεν είναι μία μόνο στιγμή, ούτε ένα απόλυτο και μεμονωμένο φαινόμενο, δηλώνει μία διαρκή κίνηση. Από αυτήν την άποψη, ο Νους υπάρχει μέσα από τις διαρκείς αλλοτριώσεις του, μέσα από την σχάση της απόλυτης ταυτότητάς και ηρεμίας του. Έτσι λοιπόν, έχουμε να κάνουμε μία έννοια που εμφανίζεται από τις πρώτες κιόλας στιγμές του εγελιανού θεωρητικού οικοδομήματος και αποτελεί ένα από πιο ουσιαστικά στοιχεία του. Η αλλοτρίωση αποτυπώνεται αφενός ως *Entäußerung*, ως εξωτερίκευση του Νου μέσω της συνείδησης και αφετέρου ως *Entfremdung* ως αποξένωση, δηλώνοντας τον χωρισμό του από τον ίδιο του τον εαυτό και την εισαγωγή του μέσα στην εξωτερική πραγματικότητα. Επιπροσθέτως, μέσα σε αυτήν την κίνηση, οι διαμεσολαβήσεις λαμβάνουν θετική χροιά και αποτελούν, στο σύνολό τους, τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να επιτευχθεί η συνάντηση της συνείδησης, ή σε άλλα σημεία, του υποκειμένου με την ετερότητα-την εξωτερικότητα. Κάθε διαμεσολαβητικός όρος φαίνεται ως δυνατότητα

830. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, “*Jenenser Logik, metaphysik und naturphilosophie.*” Vol. 18. F. Meiner, 1923. & “*Jenaer Realphilosophie. Vorlesungsmanuscripte zur Philosophie der Natur und des Geistes von 1805-1806*”, Leipzig Meiner, 1931, Vol. 67.

επέκτασης του Εγώ και αποτύπωσης της συνείδησης στην εξωτερική πραγματικότητα, είναι στοιχείο σύζευξης και όχι απόκλισης. Αυτό ακριβώς είναι και το εποικοδομητικό γνώρισμα της αλλοτρίωσης σε συνδυασμό με το φαινόμενο της εργασίας, τις δύο κύριες κύριες διαμεσολαβήσεις που μαζί με τις επιμέρους και συγκεκριμένες, όπως το εργαλείο, προσφέρουν την δυνατότητα διαμόρφωσης της εξωτερικής ενεργού πραγματικότητας και της διαρκούς αυτοδιαμόρφωσης του Νου. Η αλλοτρίωση κατά την κίνησή της ιδωμένη υπό το πρίσμα της εργασίας, σε ένα μεγάλο μέρος των εν λόγω κειμένων, μπορούμε να πούμε, πως συνοψίζεται στο ότι είναι ως φαινόμενο το *γίνεσθαι πράγμα της συνείδησης*, η θετική αντικειμενοποίηση κατά την οποία το ενεργό πράττειν του υποκειμένου θέτει τα αποτελέσματα της εργασίας του και τίθεται το ίδιο στην εξωτερικότητα. Κατά την διαμόρφωση της ενεργού πραγματικότητας διαπλάθεται ταυτοχρόνως και ο ίδιος ο νους ώστε κάθε αλλαγή ως άρση και αναίρεση (*Aufhebung*) των πρότερων στιγμών του, τον ανυψώνει σε ένα ανώτερο ακόμη πιο ανεπτυγμένο επίπεδο. Αυτή είναι η εξελικτική πλευρά της κίνησης της αλλοτρίωσης, ως θετικά νοηματοδοτημένης κατηγορίας, καθώς μέσα από τις στιγμές της δημιουργείται ένας κόσμος μέσα στον οποίο μετέχει ο Νους και διαγράφεται η πορεία προς την αυτοσυνειδησία.

Στον νεαρό Μαρξ παρατηρείται μία σημαντική απόκλιση, ότι δηλαδή, στο σύνολο των κειμένων και των θεματικών που συναντήσαμε, η έννοια της αλλοτρίωσης είναι κατά κύριο λόγο μία αρνητικά νοηματοδοτημένη κατηγορία<sup>831</sup>. Πρόκειται για ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά χαρακτηριστικά της αστικής κοινωνίας, αφού αυτή είναι και ο τόπος του φαινομένου της. Η αλλοτρίωση, λοιπόν, δηλώνει μία διαρκώς διευρυνόμενη παθογένεια, την προβληματική και σημαντικά περιορισμένη πλευρά της εξωτερίκευσης του ανθρώπου ως αντικειμενικού όντος. Οι όροι που χρησιμοποιούνται για το εν λόγω φαινόμενο είναι οι ίδιοι με αυτούς που συναντούμε στα εγείλιανά κείμενα ωστόσο υπάρχει ένα σημαντικά διαφορετικό σημείο. Με την *Entäußerung* εκφράζεται η αλλοτρίωση ως *απώλεια της έκφρασης*, ως μια εκπτωτική μορφή της εξαντικειμενίκευσης, εφόσον καταστέλλεται το δυναμικό πράττειν του ανθρώπου, που ως ενεργό ον είναι φυσικό να εξωτερικεύεται και να θέτει τα αποτελέσματα της εργασίας του στον κόσμο, κάτι που μέσα στην αστική κοινωνία φθίνει όλο και περισσότερο έως ότου να εξαφανιστεί. Συνεπώς είναι αδύνατον να λάβει οποιοδήποτε θετικό ή δημιουργικό περιεχόμενο. Η *Entfremdung* διατηρείται στον Μαρξ ως *αποξένωση*, πρώτον διότι χάνεται ο συσχετισμός του ανθρώπου με τα

831. Να σημειώσουμε στο σημείο αυτό, ότι σαφώς υπάρχουν θετικές νοηματοδοτήσεις του φαινομένου της αλλοτρίωσης στην μαρξική σκέψη. Ωστόσο, στην παρούσα εργασία προσπαθήσαμε να επικεντρωθούμε στο ζήτημα της εργασίας και στο φαινόμενο της αλλοτρίωσης, ως κάτι που δημιουργεί μια συνεχή παθογένεια και απώλεια με σκοπό να αναζητήσουμε τα στοιχεία κριτικής της αστικής κοινωνίας μέσα στην μαρξική πολιτική θεωρία.

πράγματα και τον κόσμο που τον περιβάλλει και δεύτερον διότι καταστρέφεται και διαστρεβλώνεται το βασικό χαρακτηριστικό του ως κοινωνικού όντος, από τις επιβεβλημένες σχέσεις μισθωτής εργασίας, την πιο προβληματική και αποξενωτική μορφή της σχέσης. Μία διαφορά με την εγελιανή σκέψη είναι λοιπόν ότι η αλλοτρίωση συνδέεται με την έννοια της σχέσης σε μία καθαρά υλική και κοινωνική βάση. Πρόκειται για μία έννοια που εξηγεί τις διανθρώπινες σχέσεις και την τροπή που παίρνουν αυτές και όχι μόνο την αυτοεκδίπλωση του Νου και την διαμόρφωση της ενεργού πραγματικότητας. Το ζήτημα διαμόρφωσης της ενεργού πραγματικότητας, όπως έχει περιγραφεί στα εγελιανά κείμενα εξέτασης, μας δίνει την ευκαιρία να παρατηρήσουμε ακόμη ένα στοιχείο διαφοροποίησης της μαρξικής σκέψης.

Ο Μαρξ, στο *Τρίτο Χειρόγραφο*, αναγνωρίζει την καίρια συμβολή της εγελιανής σκέψης στο σύνολο της φιλοσοφίας καθώς εντάσσει με δυναμικό τρόπο την έννοια της αλλοτρίωσης και “*συλλαμβάνει την αυτογένεση του ανθρώπου ως μία διαδικασία*”<sup>832</sup>. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Μαρξ ο Έγκελς στην *Φαινομενολογία του Νου* θέτει και κατανοεί με έναν καθόλα δημιουργικό τρόπο την έννοια της εξαντικειμενίκευσης, “*συλλαμβάνει την ουσία της εργασίας και εννοεί τον αντικειμενικό άνθρωπο, τον αληθινό διότι πραγματικό άνθρωπο, ως αποτέλεσμα της δικής του εργασίας*”<sup>833</sup>. Ωστόσο ασκεί κριτική στον τρόπο με τον οποίο εννοεί την αλλοτρίωση, την εργασία και κατ’επέκταση την έννοια της εξαντικειμενίκευσης. Πιο συγκεκριμένα ο Μαρξ, χωρίς την γνώση των κειμένων της Ιένας, διαχωρίζει την σκέψη του από το κείμενο της *Φαινομενολογίας*, παρατηρώντας ότι ο Έγκελς “*συλλαμβάνει την εργασία ως την ουσία, ως την επιβεβαιωμένη ουσία του ανθρώπου· βλέπει μόνο την θετική πλευρά της εργασίας, όχι την αρνητική της*”<sup>834</sup>. Κατά τον ίδιο τρόπο απομακρύνεται και από την θετική οπτική της αλλοτρίωσης και της εξαντικειμενίκευσης, δύο εννοιών που στην άρρηκτη σύνδεσή τους με το ανθρώπινο πράττειν έχουν πάντα θετικά αποτελέσματα που οδηγούν διαρκώς σε ανώτερα επίπεδα εξέλιξης. Ο Μαρξ υποστηρίζει πως υπάρχουν σίγουρα θετικοί συσχετισμοί του ανθρώπου με την εξωτερικότητα, υπό το πρίσμα ως φυσικού αντικειμενικού όντος, εντούτοις, αν δούμε τα πράγματα, πέρα από την θεωρησιακή φιλοσοφία, στο υλικό-ιστορικό και κοινωνικο-οικονομικό παρόν τους, την αστική κοινωνία, η πραγματικότητα από την ίδια της την συγκρότηση είναι προβληματική και οι βασικοί όροι της η εργασία και το κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση, δεν μπορούν παρά να μετατρέπονται και να μετατρέπουν και κάθε έννοια σε κάτι το αρνητικό. Έτσι το αποτέλεσμα της εργασίας, το

832. Karl Marx “1840” *‘κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία’*, σ. 296.

833. *Ο.π.* : σ. 296.

834. *Ο.π.* : σ. 296.

αντικείμενό της, όχι μόνο ως παράγωγη της νόησης, αλλά της ίδια της πρακτικής, εμφανίζεται ως κάτι το ξένο και διαστρεβλωμένο, αφού η γενεσιουργός αιτία του, η εργασία, έχει λάβει την αποξενωτική μορφή της. Μέσα στον αστικό τρόπο παραγωγής, η εργασία, είναι το *γίνεσθαι πράγμα του ανθρώπου* με την απολύτως διαστρεβλωτική σημασίας, με αποκορύφωμα το *γίνεσθαι εμπόρευσμά* του (συγκεκριμένα του εργάτη). Η αλλοτρίωση, σύμφωνα με το κοινωνικό-ιστορικό βλέμμα του Μαρξ, κάνει αναπόφευκτα την εξαντικειμενίκευση να εμφανίζεται στην παθολογική και καταστροφική, για τους κοινωνικούς δρώντες μορφή, της. Στην μαρξική σκέψη δίδεται εμφανώς προτεραιότητα στην αντικειμενικότητα, είναι οι σχέσεις με τον κόσμο, τα πράγμα και το κοινωνικό που καθορίζουν την συνείδηση, και όταν λαμβάνουν την διαστρεβλωμένη μορφή τους, τότε κάθε τι το ανθρώπινο, δημιουργικό και εξελικτικό, δεν μπορεί παρά να διαστρεβλωθεί.

Σε όλες τις θεματικές των κειμένων που εξετάστηκαν μπορούν λεπτομερώς να παρατηρηθούν ακόμη περισσότερα στοιχεία συνάντησης και απόκλισης μεταξύ των δύο θεωριών. Είναι αρκετά συγκρουσιακές οι στιγμές ανάγνωσης, μελέτης και προσπάθειας εύρεσης ενός κοινού τόπου ανάμεσα στον κατεξοχήν ιδεαλιστή και τον κατεξοχήν υλιστή φιλόσοφο. Παρ'ολ'αυτά, πέραν της θεωρητικής θέσης των παρατηρητών, το ενδιαφέρον στοιχείο που μπορεί να γονιμοποιήσει την σκέψη μας, για μελλοντικές αναζητήσεις και έρευνες, είναι ότι στην ρίζα της δημιουργίας της ανθρώπινης πραγματικότητας βρίσκεται το ίδιο το ανθρώπινο πράττειν. Η εργασία, ως αυτό το πράττειν, ως η κατεξοχήν δημιουργική, δυναμική, εξελικτική δραστηριότητα, δηλώνει με τον έναν ή τον άλλον τρόπο μία έκφραση και μία επιβεβαίωση της ίδιας της ενεργού ζωής αλλά και της ίδιας της παρουσίας των ανθρώπων, ως ενεργών, ακόμη και όταν η ζωτικότητά τους έχει παρέλθει. Είναι μια πράξη ενάντια στην φθορά και την ακινησία. Το ανθρώπινο πράττειν στην πολλαπλότητα του, στις μεταβολές και στις εντάσεις του αποτελεί, συνεπώς, το θεμέλιο της ανθρώπινης ιστορίας.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- Οι πληροφορίες ιστορικών στοιχείων και ημερομηνιών αντλούνται από : “*Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*”, [Επιμελητής έκδοσης: Robert Audi, Επιμελητές ελληνικής έκδοσης: Στέλιος Βιρβιδάκης, Γιώργος Ξηροπαΐδης, Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ, 2011].
- Για το κείμενο το νεαρού Έγκελου, “*La philosophie de l’Esprit*” (1805), η μετάφραση ορισμένων αποσπασμάτων από τις σελίδες [32,39,52-54,73-74 και 101-102], αντλείται από τον φάκελο του μαθήματος, “*Οι περιπέτειες της αλλοτρίωσης. Η εξέλιξη μίας πολύσημης έννοιας*”, μετάφραση-επιμέλεια και διανομή: διδάσκων καθηγητής Φούφας Νίκος, Φεβρουάριος-Ιούνιος 2020.
- Οι γερμανικοί όροι και προτάσεις αποτυπώνονται όπως ακριβώς τους συναντούμε στην πρωτογενή γερμανική βιβλιογραφία, που αναφέρεται στην συνέχεια, και δεν ακολουθούν πολλές φορές γραμματικά, ιδίως ως προς την κλίση, το ελληνικό κείμενο.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

### Πρωτογενής Βιβλιογραφία

- G.W.F Hegel “*System of Ethical Life (1802/3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*, Edited and translated by H.S Harris and T.M Knox, State University of New York Press, Albany 1979.
- G.W.F Hegel “*Hegel and the Human Spirit*” (*A translation of Jena Lectures on the Philosophy of Spirit (1805-6) with commentary*), translated by Leo Rauch,, Wayne State University Press, Detroit 1983.
- Hegel, “*La Philosophie de l’Esprit*”, traduit par Guy Planty-Bonjour, collection «Épiméthée», PUF, Paris, 1983.
- Έγγελος, “*Φαινομενολογία του Νου*”, Πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Γιώργος Φαράκλας, Τρίτη Έκδοση, Βιβλιοπωλείων της “ΕΣΤΙΑΣ”, Ι.Δ Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε, Αθήνα 2019.
- G.W.F HEGEL, “*Εισαγωγή στην Αισθητική*”, Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια Γιώργος Βελουδής, Επίμετρο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, δεύτερη έκδοση, Νοέμβριος 2003.
- Karl Marx “1840” ‘*κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μία ανθολογία*’, Επιλογή-Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Επιστημονική Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, Εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα 2014.

### Πρωτογενής Βιβλιογραφία για την χρήση των γερμανικών όρων

- G.W.F. Hegel, “*Phänomenologie des Geistes*”, herausgegeben von Dietmar Köhler und Otto Pöggeler, Akademie-Verlag, Berlin, Erscheinungsdatum: 1998.
- Marx/Engels Gesamtausgabe (MEGA), Erse Abteilung/Band 2, Marx [*Werke-Artikel-Entwürfe*] März 1843 bis August 1844, Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, Dietz Verlag Berlin 1982.

### Δευτερογενής Βιβλιογραφία

- Κώστας Παπαϊωάννου, “*ΧΕΓΚΕΛ*”, Μετάφραση, Γιώργος Φαράκλας, β’ έκδοση, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Θεωρία 13.
- Κώστας Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός “Οντολογία και αλλοτρίωση”*, Τόμος Ι, Μτφρ Βασίλης Τομανάς, πρόλογος Ρεϋμόν Αρόν μτφρ Χριστίνα Σταματοπούλου, Επιμέλεια Χριστίνα Σταματοπούλου, ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, Αθήνα 2009.

- Λούτσιο Κολέτι, “Για τον Νεαρό Μαρξ”, μετάφραση Πέτρος Παπασαραντόπουλος, Εκδόσεις Οδυσσέας, Σεπτέμβριος 1977.
- Χέρμπερτ Μαρκούζε, “Λόγος και Επανάσταση, Ο Χέγκελ και η Γένεση της Κοινωνικής Θεωρίας”, Μετάφραση : Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1999.
- Georg Lukács, “Ιστορία και Ταξική Συνείδηση”, Μετάφραση Γιάννης Παπαδάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας, Απρίλης 1975.
- Georg Lukács, “The Young Hegel” Studies in the relation between Dialectics and Economics”, translated by Rodney Livingstone, Merlin Press, London 1975.
- Jürgen Habermas, “Theory and Practice”, Translated by John Viertel, Beacon Press, Boston, 1973.
- Tim Pat Googan, “The Famine Plot”, *England’s role in Ireland’s great tragedy*, ed. Palgrave Macmillan, November 2012.

#### Αρθρογραφία

- Γιώργος Φαράκλας , “Τέχνημα”, περιοδικό *Ο Πολίτης* , Τεύχος 81(9) – 82(10), Ιούλιος-Αύγουστος 1987.
- Νίκος Φούφας, “’Αλλοτριωμένη εργασία’”, ‘κυριαρχία και υποτέλεια’, *Κριτική ενός κοινού τύπου*”, περιοδικό *Αξιολογικά*, Τεύχος 32, Άνοιξη 2017.
- Νίκος Φούφας, “Ο άνθρωπος ως φυσικό ον : φύση και αλλοτρίωση στα Φιλοσοφικά-Οικονομικά Χειρόγραφα του 1844 του Μαρξ”, Άρθρο, Περιοδικό *Ουτοπία*, Ιούλιος – Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2021.
- Mehmet Fatih Şekerci, “Hegel’s Master-Slave Dialectic and The Relationship between God and Believer”, *Bilgi* (34), Vol. 19 Issue 1, Yaz / Summer: 2017, p. 148 -160.

#### Λεξικά φιλοσοφικών όρων

- Inwood, M. J., “A Hegel Dictionary Blackwell Philosopher Dictionaries”, Blackwell Publishing Ltd., [Georg Wilhelm Friedrich Hegel 1770-1831 Dictionaries], 1992.
- “Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge”, Επιμελητής έκδοσης: Robert Audi, Επιμελητές ελληνικής έκδοσης: Στέλιος Βιρβιδάκης, Γιώργος Ξηροπαΐδης, Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ, 2011.

#### Διαδικτυακός σύνδεσμος

- <https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/txt/ashton.htm> : talk by Paul Ashton at “Legacy of Hegel” Seminar, University of Melbourne, 5/2/1999.



Δευτερογενής βιβλιογραφία και αρθρογραφία που βοήθησε στην κατανόηση των κειμένων

- Ιστβαν Μέσαρος, *"Η Θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση"*, Μετάφραση: Ελένη Κωνσταντέλου από την 4η έκδοση του 1974, Θεώρηση Μετάφρασης Γιάννης Κρητικός, Εκδόσεις Ράππα, Αύγουστος 1981.
- Αλέξανδρος Χρύσης, *"Ο Marx της δημοκρατίας"*, Επιμέλεια: Ζιώγου Μαρία, Σειρά: Ριζοσπαστική Σκέψη, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα, Ιούνιος 2014.
- Φαράκλας Γιώργος, *"Η λογική του κεφαλαίου" (Μία κριτική εισαγωγή στην σκέψη του Μαρξ και του Βέμπερ)*, Σειρά: Φιλοσοφία, Εκδόσεις ΕΣΤΙΑ, Αθήνα, Φεβρουάριος 2018.
- Nasir Khan, *"Development of the Concept and Theory of Alienation in Marx's Writings (March 1843 to August 1844)"*, ed. Solum Forlag, Oslo 1955.
- Marcello Musto, *"Karl Marx's Writings on Alienation"*, Edited and introduced by the author, ed. Palgrave Macmillan.
- Shlomo Avinieri, *"Labor, Alienation, and Social Classes in Hegel's Realphilosophie"*, Philosophy and Public Affairs, Vol. 1, No. 1, Autumn 1971, pp. 96-119, Published by: Wiley, downloaded by: JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/2265093>. Accessed 24 Sep. 2022.